

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2023 ТОМ 26 № 2

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2023

Науково-теоретичний альманах

Том 26 № 2 2023

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.

Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2023

ГРАНІ

Редакційна колегія

Квітка С.

Аяган Б.
Бородін Є.
Вільборг Е.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Городяненко В.
Густафссон М.
Дудек М.
Іваненко В.
Іванова С.
Ісетті Дж.
Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанінова О.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохій С.
Рагімлі Р.
Русецький А.
Ружевичус Ю.
Робертс К.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токовенко О.
Тороп К.
Третьак О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Швеція)
д.п.н., проф. (Польща)
д.екон.н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
д.ф., доц. (Швеція)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
к.філол.н., доцент (Україна)
д.ф., с.н.с. (Італія)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
д.соц.н., проф. (Великобританія)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Мазур О.
Коректор: Лиман А.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

26 (2) 2023

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2023

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Editor: Mazur O.
Corrector: Lyman A.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 6
Родний Олег
Поетика екзистенціалізму в романі Джона Фаулза «Колекціонер»

С. 12
Стовпєць Олександр, Куліченко Володимир
Розширення функціональності права в сучасних цивілізаційних реаліях

С. 19
Чхейло Ірина, Чхейло Анна
Час для філософії щоденності або філософія у надзвичайних умовах війни

Соціологія

С. 25
Лапан Тетяна, Химович Оксана
«Соціальний інстинкт» vs «національне самозбереження» як феномен українського суспільства під час сучасної російсько-української війни

С. 31
Слотюк Петро
Гендер як відображення кризи дисциплінарного суспільства

С. 42
Казімі Парвіз, Ахмедов Ельчин, Агаєва Нурлана
Роль нових технологій у формуванні бібліотек у глобальному інформаційному суспільстві

С. 47
Агамірзаєв Аліш, Сеїдлі Нізар
Маркетингова концепція сучасних бібліотек (джерела маркетингової діяльності бібліотек)

С. 51
Мустафаяєв Азер, Юсіфова Гульнара, Казімі Парвіз
Посттравматичні стресові розлади у військових умовах (інформативний аналіз проблеми)

Політологія

С. 55
Чічуа Марина
Роль і важливість участі громадськості в процесі прийняття екологічних рішень в Грузії

С. 61
Гончарук-Чолач Тетяна, Гурик Мирослава, Томахів Володимир
Ліберальні вчення Людвіга фон Мізеса як теоретичне підґрунтя післявоєнної відбудови України

С. 66
Кулик Тетяна
Трансформація НАТО в умовах стратегічної конкуренції

С. 75
Єгорова Олена
Екзистенційний вибір країн Центрально-Східної Європи в умовах російсько-української війни

С. 84
Воронова Тетяна
Трансформація системи соціально-політичної комунікації держави: вплив соціальних (інтернет) мереж

Contents

Philosophy

P. 6
Rodniy Oleg
The Existentialism Poetics in John Fowles' Novel "The Collector"

P. 12
Stovpets Oleksandr, Kulichenko Volodymyr
Expanding the Functionality of Law in Life of Contemporary Civilization

P. 19
Chkheailo Iryna, Chkheailo Anna
The Time for Everyday Philosophy or Philosophy in the Extraordinary Conditions of War

Sociology

P. 25
Lapan Tetyana, Khymovych Oksana
"Social Instinct" vs "National Self-Preservation" as a Phenomenon of Ukrainian Society during the Current Russian-Ukrainian War

P. 31
Slotiuk Petro
Gender as a Reflection of the Crisis of the Disciplinary Society

P. 42
Kazimi Parviz Firudin Oglu, Ahmadov Elchin Yusif Oglu, Agayeva Nurlana Canpolad Qizi
The Role of New Technologies in Forming Libraries in the Global Information Society

P. 47
Aghamirzayev Alish, Seyidli Nigar Aliagha Gizi
Marketing Concept of Modern Libraries (Sources of Marketing Activity in Libraries)

P. 51
Mustafayev Azer, Yusifova Gulnare Yusif Qizi, Kazimi Parviz Firudin Oglu
Posttraumatic Stress Disorders in Military Conditions (Informative Analysis of Problem)

Politolology

P. 55
Chichua Marina
Role and Importance of Public Participation in the Environmental Decision Making Process in Georgia

P. 61
Goncharuk-Cholach Tetiana, Huryk Myroslava, Tomakhiv Wolodymyr
Liberal Teachings of Ludwig von Mises as a Theoretical Basis for the Post-War Reconstruction of Ukraine

P. 66
Kulyk Tetyana
NATO's Transformation in Conditions of Strategic Competition

P. 75
Yehorova Olena
The Existential Choice of the Countries of Central-Eastern Europe in the Conditions of the Russian-Ukrainian War

P. 84
Voronova Tatiana
Transformation of the State Socio-Political Communication System: the Influence of Social (Internet) Networks

Історія

С. 90

Світленко Сергій

Вшанування пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї в 1885–1914 роках

С. 106

Ісмаїлов Надір, Халафова Севда

Сучасний стан використання бібліометричних методів в бібліотечно-інформаційній діяльності в Азербайджанській республіці

С. 111

Шевченко Марія

Непрочитані листи: становище оstarбайтерів в Німеччині (за матеріалами Державного архіву Дніпропетровської області)

С. 117

Асадов Камран

Етнічний склад і політичне становище Зангезуру – історичної землі Азербайджану – наприкінці XIX – у 20-х рр. XX ст.

С. 122

Ісмаїлов Надір, Махамедлі Дашигін, Гасимлі Гаджі

Організація, розвиток та сучасний стан документообігу з туризму в регіонах (на прикладі Шекі-Загатальського економічного району)

С. 128

Мамедова Саміра

Азербайджансько-ізраїльські, турецько-ізраїльські відносини на основі аналізу експертів (2016-2018)

С. 133

Мамедзаде Гусейн

Античне місто Барда

С. 138

Асгарова Айтак Ельвін

Створення й історичний розвиток системи Академії наук в Азербайджані

Педагогіка

С. 142

Джаббарова Солмаз

Модель сім'ї в Азербайджані

С. 147

Джамалова Румія

Організація позакласної роботи з хімії: проблеми та рішення

History

P. 90

Svitlenko Serhii

Commemoration of Taras Shevchenko in the Dnieper Region in 1885–1914 Years

P. 106

Ismayilov Nadir, Khalafova Seyda

The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan

C. 111

Shevchenko Maria

Unread letters: the Situation of Ostarbeiters in Germany (Based on the Materials of the State Archive of the Dnipropetrovsk Region)

C. 117

Asadov Kamran Alim

The Ethnic Composition and Political Situation of Zangezur – the Historical Land of Azerbaijan – at the End of the 19th Century and in the 20s of the 20th Century

P. 122

Ismayilov Nadir, Mahammadli Dashgin, Gasimli Haji

Organization, Development and Current Situation of the Document Flow on Tourism in the Regions (Based on the Example of the Shaki-Zagatala Economic Region)

P. 128

Mammadova Samira Isgandar

Azerbaijan-Israel, Turkey-Israel Relations Based on Analysis of Experts (2016-2018)

C. 133

Mammadzadeh Huseyn

Ancient City Barda

C. 138

Asgarova Aytac Elvin

The Establishment and Historical Development of the Academy of Sciences System in Azerbaijan

Pedagogy

P. 142

Jabbarova Solmaz Rafiq

Family Model in Azerbaijan

P. 147

Jamalova Rumiya Inshad

Organization of Extracurricular Activities in Chemistry: Problems and Solutions

The Existentialism Poetics in John Fowles' Novel "The Collector"

UDC: 821.11.09

DOI: <https://doi.org/10.15421/172319>

Rodniy Oleg

Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2362-1483>, olegrodliit@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The **relevance** of this research has been caused by the study of modern English prose and its connection with philosophy. The study of modern English prose is complex and complicated but indispensable task for philology. Today the literature of Great Britain not only introduces a discourse of spiritual, cultural, historical, philosophical, psychological sources but also enriches the poetics. The authors of 60-s years of XX century were anxious about the cardinal changes in public conscience: presentiment of catastrophe, destruction of values and future shock. The theme of being and having symbolizes the key words of this thesis as well as of Fowles' literary existentialism. But in the modern domestic scientific space, the connection between the works of J. Fowles and philosophy is insufficiently revealed.

The main **goal** of the article is to reveal the specific features of the modeling of artistic reality in J. Fowles's novel "The Collector" through the lens of existentialist philosophy motifs in the artistic space of the work. The **results** of the study show that in Fowles' works, the theme of being stands for the superordinate terms of existence, individuality, originality, love, progress, freedom, spontaneity, chaos, interest, and indifference, predictability, affectation, order, imprisonment, and many others. The main difference consists in incapacity of a person from having group to shift his/her attention towards the others, so he/she keeps captivated by his/her limited mind. Fowles's novel is transpired with several existentialistic motives. The poetics is built on the limit situation between existence and nonexistence and on the contradiction of different means of existence, which the author incarnates in characters: Miranda is full of emotional experiencing of her existence, she feels her foreignness in the society, aims at the freedom; Clegg is characterized as narrow-minded person, his conscience is segmental, his aim is to collect (to rob one's life). The characters coexist and use different types of communication to each other: Miranda – existential communication (she wants to understand, sympathize), Clegg – communication of actual existence (communication with practical purpose, creating the fear and animosity). The type of existence for Clegg is being-for-itself, existence for Miranda – is being-for-others (need in communication and love).

The **conclusions** emphasize that the poetics of J. Fowles's novel "The Collector" is built on the conditions of the borderline situation between being and non-being, and on the opposition of different possibilities of being, which the author embodies in his characters. It was revealed that in Fowles' novel the theme of being stands for the superordinate terms of existence, individuality, originality, love, progress, freedom, spontaneity, chaos, interest, and indifference, predictability, affectation, order, imprisonment, and many others. The main difference probably consists in incapacity of a person from having group to shift his/her attention towards the others, so he/she keeps captivated by his/her limited mind. Fowles does not intend to be in a position of a teacher, a leader, or a ruler. His purpose consists in awakening the reader's sense of humanity because Fowles' 'humanity' does not have to be necessarily clever, but it is clever in a way which is closer to nature.

Keywords: existentialism, J. Fowles, "The Collector", problems of existence, personality, foreignness, existence

Поетика екзистенціалізму в романі Джона Фаулза «Колекціонер»

Родний Олег

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність цієї статті викликана вивченням сучасної англійської прози і її зв'язку з філософією. Сучасна література Великобританії не тільки вводить дискурс духовних, культурних, історичних, філософських, психологічних джерел, а й збагачує поетику творів. Автори 60-х років XX століття були стурбовані кардинальними змінами суспільної свідомості: передчуттям катастрофи, руйнацією цінностей і майбутнім шоком. У творах Дж. Фаулза тема буття виступає за надпорядкові терміни існування, індивідуальності, оригінальності, кохання, свободи, хаосу, передбачуваності. Але в сучасному вітчизняному науковому просторі зв'язок творів Дж. Фаулза з філософією розкритий в недостатній мірі.

Основна **мета** статті полягає в виявленні специфічних рис моделювання художньої дійсності у романі Дж. Фаулза «Колекціонер» через призму у художньому просторі твору мотивів філософії екзистенціалізму. **Результатами дослідження** є наступні положення. Показано, що роман Дж. Фаулза «Колекціонер» пройнятий екзистенціальними мотивами. Виявлено, що його поетика побудована на граничній ситуації між буттям і неіснуванням і на протиріччї різних засобів буття, які автор втілює в персонажах: Міранда сповнена емоційного переживання свого існування, вона відчуває свою чужинність у суспільстві, прагне до свободи; Клегг характеризується як обмежена людина, його совість сегментарна, мета – інкасувати (пограбувати життя). Доведено, що герої роману співіснують і використовують різні типи спілкування один з одним: Міранда – екзистенційне спілкування (вона хоче зрозуміти і співчувати), Клегг – спілкування реального існування (спілкування з практичною метою, породжуючи страх і ворожнечу). Тип існування для Клегга – буття-для-себе, існування для Міранди – буття-для-інших (потреба в спілкуванні та любові). Загальна атмосфера твору пройнята страхом, приреченістю, розчарованістю, що яскраво відображають образ покинутої людини у філософії екзистенціалізму.

Висновки з отриманих результатів зроблено наступні. Виявлено, що в романі Дж. Фаулза «Колекціонер» тема екзистенціального буття виступає в контексті існування, індивідуальності, оригінальності, кохання, прогресу, свободи, спонтанності, хаосу, байдужості, передбачуваності. Поетика роману будується на умовах пограничної ситуації між буттям та небуттям, та на протиставленні різних можливостей буття, що автор втілює у своїх героях. Основна відмінність людини полягає в здатності/нездатності переключити свою увагу на інших, тому він/вона залишається в полоні свого обмеженого розуму. Дж. Фаулз в романі не має наміру займати позицію вчителя, лідера чи правителя. Його мета полягає в тому, щоб пробудити у читача почуття людяності, оскільки «людяність» Фаулза не обов'язково має бути розумною, але вона розумна у спосіб, який ближче до природи людської особистості.

Ключові слова: екзистенціалізм, Дж. Фаулз, «Колекціонер», проблеми буття, особистість, чужинність, існування

Стаття надійшла / Article arrived: 20.02.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2023

Вступ.

Провідною філософією XX століття, що має найтісніші контакти з мистецтвом, є екзистенціалізм у різних його формах, що залишається філософською основою як модернізму, так і постмодернізму. Водночас, універсальні проблеми екзистенціалізму зажадали особливої поетики, привнесеної до художньої літератури.

Екзистенціалізм – не просто філософський напрям, а ще і культурний рух, що відбиває глибокий духовний вимір людини, зображує психологічну ситуацію, в якій вона знаходиться, вираження унікальних психологічних труднощів, з якими людина стикається. Це філософія життя, заснована на феноменології Едмунда Гуссерля та релігійно-містичному вченні Серена К'єркегора. Саме С. К'єркегор (1993) уперше сформував поняття «екзистенція», тобто спосіб буття людської особистості. Згідно з представниками філософії екзистенціалізму, «Я» людини виступає не просто як щось загальнолюдське, а саме як конкретна і неповторна особистість. Таким чином, екзистенція не є сутністю людини, бо у класичному визначенні людина означає щось усталене згідно з історичними та моральними традиціями. Екзистенція ж відкриває перед людиною особливі можливості.

Надзвичайно складне і повне протиріч людське життя не піддається, на думку екзистенціалістів, раціональному пізнанню. Більш того, Карл Ясперс (2009) вважав, що існування людини розкривається у «прикордонних ситуаціях», тобто у станах, які виявляють жорстокість і ворожість світу. Процеси, що відбуваються в цьому світі, повному внутрішніх суперечностей, позбавлені закономірностей, логічного зв'язку, часової послідовності.

Проблема людини, що стоїть в основі філософії екзистенціалізму, завжди була однією з основних проблем художньої літератури. Зі зміною суспільства змінюється і роль людини в ньому, що відразу знаходить своє відображення у художньому мисленні.

Англійська романістика 60-х років XX століття зазнала вагомого впливу філософії екзистенціалізму, тож окрему зацікавленість представляє одна з головних тем цього напрямку, перенесена через унікальну призму авторської художньої думки – існування пересічної людини в оточенні відчуженого технократичного суспільства.

Романи англійського письменника другої половини XX століття Дж. Фаулза (1926 – 2005) формулюють загальнофілософські проблеми людського буття, утверджують ідею екзистенційного вибору та свободи як головного життєвого ідеалу. На тлі ідейно-естетичної еволюції Фаулза-митця помітна тенденція художнього ускладнення екзистенційних проблем, що, природно, відбивається на еволюції його постмодерністських оповідних форм.

Сучасні літературознавчі студії свідчать про зацікавлення дослідників творчістю Джона Фаулза.

В українському науковому просторі рецепцію творчості Джона Фаулза здійснює К. Дацер (2018). Стильову своєрідність творів письменника досліджує С. Павличко (1989). О. Козюра (2004) вивчає зв'язок творчості Дж. Фаулза з постмодернізмом. Проте дослідження художніх прийомів як складової творчої манери Дж. Фаулза досі залишається на маргінесі наукових досліджень. Крім того, наше дослідження обумовлено дефіцитом в вітчизняному науковому просторі вивчення роману Дж. Фаулза «Колекціонер» на предмет екзистенціальних мотивів.

Основна **мета статті** полягає в виявленні специфічних рис моделювання художньої дійсності у романі Дж. Фаулза «Колекціонер» (1963) через призму у художньому просторі твору мотивів філософії екзистенціалізму, що, на наш погляд, поглиблює сприйняття текстів Джона Фаулза.

Методологічною основою статті слугують фундаментальні праці видатних зарубіжних і вітчизняних вчених, зокрема присвячені екзистенціалізму (Ж. П. Сартр, А. Камю, К. Ясперс, М. Хайдеггер, В. Воррінгер, Л. Левчук, Т. Ойзерман).

Результати дослідження.

Філософія екзистенціалізму зробила значний вплив на англійську літературу 60-х років. Творчість Джона Фаулза, що знаходиться на межі міфологізму, екзистенціалізму та постмодернізму, є для європейської культури явищем органічним. Міфологізм виявляє себе в авторському прагненні створення багатозначного підтексту; екзистенціалізм – у реалізації проблеми становлення особи, яка проходить випробування «прикордонною ситуацією»; постмодернізм у прозі Дж. Фаулза проявляється у продуманому створенні інтертексту, у пріоритетному виборі ігрових моделей, що характеризують відносини між героями, у деконструкції традиційних метаісторій. Безперечною заслугою письменника є поєднання естетичної та екзистенційної тем.

У контексті екзистенціалістських спрямувань слід розглядати роман Дж. Фаулза «Колекціонер». Численні алюзії, паралелі з класикою англійської та французької літератури, філософські праці екзистенціалістів, психологічні дослідження К. Юнга і З. Фрейда – все це тісно переплітається між собою, утворюючи складну, багаторівневу ткань романів цього автора, а незвичайні образи створюють можливість передати читачеві особливе бачення світу. Як справедливо зазначає А. Полякова, «англійські філософські романи об'єднані духовними пошуками авторів, підкріплені впливом філософії екзистенціалізму» (Полякова, 2021, с. 53).

У збірці афоризмів «Арістос» Фаулз визначає ідею екзистенціалізму наступним чином: «Екзистенціалізм – це повстання особистості проти всіх тих систем мислення, теорій психології та соціального та політичного тиску, які намагаються позбавити її індивідуальності» (Фаулз, 2000, с. 18). Розвиваючи цю

ідею, Фаулз зазначає, що екзистенціалізм намагається відродити в людині відчуття власної унікальності та розуміння цінності внутрішньої тривоги як протитрути для інтелектуальної самовдоволеності: «Найкращий екзистенціалізм намагається відновити в особистості відчуття власної унікальності, усвідомлення цінності тривоги як протитрути від інтелектуального самовдоволення (закам'яніння), а також усвідомлення потреби, яку він має навчитися вибирати та контролювати своє власне життя» (Фаулз, 2000, с. 221). На думку Фаулза, у екзистенціалізмі є заклик відкинути всі традиційні коди моральності та поведінки, нав'язані суспільством, а екзистенціаліст повинен усякий раз обмірковувати ситуацію по суті, зважуючи свої мотиви у кожній новій ситуації і лише потім робити вибір: «В екзистенціалізмі є запрошення відкинути традиційні кодекси моралі та поведінки, особливо коли вони нав'язуються владою чи суспільством без будь-якого чіткого обґрунтування, окрім традиції... Екзистенціаліст за своєю вірою оцінює кожну ситуацію по суті, оцінює свої мотиви заново перед кожною ситуацією, а вже потім вибирати» (Фаулз, 2000, с. 233). Для письменника екзистенціалізм не філософія, а спосіб дивитись під певним зоровим кутом на інші філософські системи.

Представники екзистенціалізму зосереджують свою увагу на існуванні людини, що є емпіричною особистістю, вилученою з будь-яких систем (релігійних, політичних, соціальних). Світ же вони розуміють як дещо вороже особистості, сприймають його як хаотичний, дисгармонійний, абсурдний.

Людина приречена на відчуженість від інших людей, на абсурд, на «метафізичний стан у світі», за висловом А. Камю (1990, с. 47). Саме поняття відчуженості й абсурдності є взаємопов'язаними та взаємозумовленими в літературних творах екзистенціалістів («Нудота» Ж.-П. Сартра, «Сторонній» А. Камю, «Чужа кров» С. де Бовуар). Екзистенціалізм немислимий без відчуття кризи. Важливе місце в ньому посідають такі модуси, як страх, свобода та відповідальність, проблема абсурдного світу, бунт, чужість оточуючого світу, вибір, пограничні ситуації як чинник екзистенції. Думки про абсурд («абсурд панує»), про всевладдя смерті («пізнання себе – пізнання смерті»), відчуття самотності та відчуження від «огидного» зовнішнього світу («все мені чуже») – постійні та незмінні мотиви в літературі екзистенціалізму.

Творчий доробок Джона Фаулза виділяється на тлі літератури постмодернізму своєю самобутністю, а також включенням та оригінальною інтерпретацією ідей філософії екзистенціалізму. Філософсько-естетичні погляди Дж. Фаулза сформувалися наприкінці 40-х – на початку 50-х років. Альтернативу конформізму й прагматичній моралі «суспільства споживачів», Фаулз знайшов в духовному пошукові та створенні оригінальної художньої

системи, яка склалася під впливом французького екзистенціалізму. Романи Дж.Фаулза формують загальнофілософські проблеми людського буття, утверджують ідею екзистенційного вибору та свободи як головного життєвого ідеалу. У контексті філософії екзистенціалізму людина є покинутою, забутою серед світу, вона трагічно самотня.

З огляду на те, що творчість Джона Фаулза нерозривно пов'язана з філософським та літературним напрямком екзистенціалізму, можна стверджувати, що і роман «Колекціонер» увібрав певні риси, проте в індивідуальній обробці автора. «Колекціонер» є дебютним романом у творчості Джона Фаулза. Він написаний в реалістичній манері, але у ньому гармонійно поєднуються риси постмодерністського та екзистенційного творів. Роман містить три частини: розповідь Клегга – головного героя, та записи Міранди, його жертви, які розміщені всередині його розповіді. Завдяки цьому ми спостерігаємо прийом «дзеркальної оповіді», тобто подвійної точки зору на певну ситуацію, яка допомагає реалізувати концепцію універсального змісту.

Як вже зазначалося дослідниками, людина філософії екзистенціалізму є покинутою та забутою серед світу, вона самотня та приречена самотійно робити вибір. Можна стверджувати, що образ Клегга є екзистенційним, адже із сюжету виявляється, що він рано втратив батьків і в нього не залишилося жодного теплового почуття про них, а матір він навіть зневажав: «Мені байдуже, якщо навіть моя мати жива, бачити її в мене немає ніякого бажання» (Фаулз, 2015, с. 54). Однолітки ображали Клегга в дитинстві, авторитарність інших знищувала ініціативу і самореалізацію Клегга, численні заборони сформували його закритий внутрішній світ, якому для зрушення не вистачало мети. Клегг постійно протиставляє себе суспільству, звинувачуючи оточення у властивих життєвих негараздах.

Тож Джон Фаулз подав відверто негативний образ, в якому апологія насильства виявляється у внутрішніх монологах та ставленні до полонянки». Його агресія покликана першим чином власною нереалізованістю. Спланувавши викрадення Міранди, та вийшовши з-під чийогось авторитету Клегг не здатний відчуті провини, він уникає будь-якого покарання. Небажаний та недоречний у реальному світі Клегг створює свій власний світ, відірваний та відлюдний, в якому він вільний робити свій власний вибір, забирати чужу свободу, та в якому він відчуває себе Богом. Забравши свободу Міранди, Клегг порушує основний екзистенційний принцип. Адже свобода є найбільшою цінністю, яка властива людині. Наслідком цього є деструкція особистості Клегга наприкінці роману, коли він в повній мірі відчуває власну силу влади.

Ми відчуваємо поданий Фаулзом механічний образ зовнішнього світу, який сприймається

самими персонажами як абсурдний, де цінність будь-чого визначається його предметністю. Світ абстракції поглинає все особистісне та індивідуальне, пригноблює особистісну свободу. Ми стикаємося з класичними дихотоміями особистого та громадського, індивідуальної відповідальності та колективного детермінізму, внутрішньої та зовнішньої обумовленості зла.

Уявлення про світ у Клегга дуалістичне: немає чітких меж між злом і добром, які сприймаються як сторони однієї медалі. Зло в екзистенціалістській філософії невикорінне, оскільки світ управляється безмежною владою смерті. Екзистенціалістський герой відчуває відчуженість від світу кон'юнктури та від сутнісних (метафізичних) законів світобудови. Клегг замикається в орбіті свого існування і цим прирікає себе на самотність. Самотність – одна з основних домінант екзистенціалістського світовідчуття.

Сам автор визнавав, що головну тему роману «Колекціонер» він запозичив у Геракліта – античного діалектика, який одним з перших розділив людство на два умовні табори. Перший включає людей, які характеризуються високим рівнем моральних цінностей та інтелектуального розвитку, наявністю творчого початку, у той час як другий, значно більший, складається з людей, підданих марним бажанням, тваринним пристрастям, марновірству.

Обмеженість внутрішнього світу Клегга не дозволяє йому зрозуміти світоглядні принципи Міранди, не дає йому можливості слідувати за нею: «Йому байдуже, що я кажу, що відчуваю, мої почуття нічого для нього не значать. Йому важливо тільки, що він мене спіймав. Немов метелика ... Йому потрібна я, мій вигляд, моя зовнішність, а зовсім не мої почуття, думки, душа, навіть і не тіло. Нічого, що є в мені одухотвореного, людського» (Фаулз, 2015, с. 218).

Для Клегга вершиною прекрасного є його колекція метеликів, милування смертю. Ця колекція також представляє щось набагато більше, ніж просте хобі. Клегг сам є колекціонером, про якого йдеться в назві книги. Клегг надзвичайно вуайерист, оскільки йому подобається спостерігати за речами, особливо за речами, що містять життя, фіксувати та маніпулювати ними різними способами. Він дуже захоплюється фотографією, і, зокрема, він фотографує пари, які спілкуються в громадських місцях, щоб побачити, як люди взаємодіють один з одним природним чином. Але потім він бере ці природні умови і фіксує їх на фотографіях, які потім може створювати власні історії у своєму розумі. Він може маніпулювати своїм оточенням і дізнаватися, що таке розуміти ці емоції, створюючи сценарії у своєму розумі, знову ж таки, ще одна річ, яку він може повністю контролювати. Це заміна Клеггом реальності, яка відома як симулякр. Клегг створює репрезентацію чогось реального, оскільки він створює реальність на основі «реальної»

реальності. Він робить те саме в романі щоразу, коли Міранда намагається взаємодіяти з ним фізично; він відчуває огиду, що вона поводитися б таким чином, і він ніколи не реагує на її запрошення, оскільки він створив щось зовсім інше, ніж це в його розумі.

Клегг відмовляється дозволити Міранді будь-який контакт із зовнішнім світом. Таким чином, він забирає все її існування і контролює все це для себе. Він не хоче, щоб на неї впливав зовнішній світ або щось, що може дати їй відчуття самотності, як-от новини, телебачення, радіо, будь-що, що має зв'язок із зовнішнім світом, від якого він так відірваний. Він хоче відключити її від реальності так само, як він відключив себе, і він очікує, що вона буде жити таким чином із задоволенням. У певному сенсі він ставиться до неї так, ніби вона майже нелюдина, але він все одно дає їй усе, що вона хоче в розумних межах. Сам Клегг не дуже культурний чи освічений, тому він не обов'язково розуміє те, що розуміє Міранда, наприклад мистецтво та музику, і щоразу, коли вона намагається захопити його знаннями, він постійно сумнівається в цьому та незадоволений цим, тому що він не хоче зрозуміти. Він робить все позбавленим сенсу, тому що це єдиний спосіб для нього контролювати свою реальність.

Клегг сприймає світ як вороже середовище, це відчуття сформоване у нього з дитинства, до кінця роману воно набуває загрозливо параноїдальних форм. Для Міранди світ – буйство відтінків і квітів, емоцій і переживань, пульс. І хоч вона теж свідомо зрікається власного оточення, це зречення має інший характер – воно є ще одним щаблем самопізнання. Це ступінь нового сприйняття власного «Я», сам процес якого є наріжним каменем екзистенціалізму.

Фаулзу вдалося завдяки формі щоденникових записів передати всі етапи самосвідомості Міранди. Внутрішня порожнеча Фредеріка Клегга також проявляється в спілкуванні з Мірандою, в його здатності виражати свої думки за допомогою безликих фраз і висловів. Його мова нецікава і беззмістовна. Позбавлений свого духовного обличчя Клегг зображений як «... нелюдь, порожній простір, укладений в людську оболонку...» (Фаулз, 2015, с. 283), що покланяється смерті – колекції мертвих метеликів. «У романі «Колекціонер» Дж. Фаулз репрезентував інноваційну концепцію екзистенціальної особистості, втілену в жіночому образі. Автор розкриває шлях її самопізнання як автентичної («справжньої») особистості, виявляючи в образі Міранди гармонію зовнішнього і внутрішнього» (Львівська, 2021, с. 46).

Образ Міранди є складнішим. Як вказує Б. Парамонов, «в характеристиці Міранди Дж. Фаулз віддає перевагу філософсько-символічній інтерпретації. Душевне життя героїні в ув'язненні є постійною боротьбою гідності і страху, зухвалого виклику, прагнення до волі і спроб компромісу» (Парамонов, 1999, с. 217).

Із щоденників Міранди добре видно, що вона відчуває свою чужість серед суспільства, незважаючи на велику кількість друзів. Проте її позиція діяльна. Вона готова до дії та усвідомлює необхідність бути відповідальною. І це є першим кроком на шляху до екзистенційного просвітлення, тобто усвідомлення власної екзистенції. Будучи викраденою та ізолюваною від суспільства та порятунку, героїня стикається з пограничною ситуацією, тобто ситуацією, яка потребує емоційного напруження та необхідності зробити вибір. Така ситуація вимагає ствердження власної особистості. Однак відносини між героями у формі викрадач-жертва, не дають Міранді можливості діяти, а спонукають звернути комунікацію в одну сторону. Таким чином в романі реалізується ще одна ідея філософії екзистенціалізму про приреченість людини на самотність. Про екзистенційні мотиви свідчить той факт, що становлення особистості Міранди відбувається перед її смертю, тобто в граничній ситуації.

Приреченість та розчарованість пронизують роман «Колекціонер». Ще одною наскрізною екзистенційною дилемою є проблема дії та бездіяльності. Дія виступає як реалізація власного вибору, ознака особистісної зрілості. Бездіяльність Міранди – це безсилля та відчай, а у Клегга – прагнення уникнути відповідальності. Показовим є те, що обидва герої обирають саме бездіяльність, тільки для одної вона фізична, а для іншого – психологічна.

У романі також присутні риси атеїстичного екзистенціалізму. Атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога й ідеї безсмертя особистісного начала. Людина повинна жити, знаючи про свою конечність і самотність, у світі без Бога. Від цієї самотності не рятують ніякі форми соціальної реалізації. Вона очікує скрізь. Філософію атеїстичного екзистенціалізму можна вважати філософією людини, що приречена на самотність. Слід зазначити, що за Ф. Коплстоном, атеїстичний екзистенціалізм «починається з позиції людини, для якої «Бог помер», тобто з позиції людини, для якої ідея Бога більше не має ніякої цінності» (Коплстон, 2002, с. 204). Так і Міранда наприкінці твору пише у щоденнику: «Здається, я більше не вірю в Бога.. Я знаю: Бог не втручається, дозволяє нам страждати.. Бог не чує, не може. Насправді Бога не існує» (Фаулз, 2015, с. 342). Основні модуси людського існування – турбота, страх, рішучість, совість; людина прозирає екзистенцію як основу своєї істоти у прикордонних ситуаціях (боротьба, страждання, смерть). Через образну систему роману «Колекціонер» розкривається своєрідне розуміння Фаулзом гуманізму, а саме: за умов абсурдності світу моральний аспект діяльності

людини в соціумі нівелюється, що в результаті може спричинити торжество свавілля. Ця думка проходить червоною ниткою через весь роман.

Висновки.

Отже, у романі «Колекціонер» втілюються такі концепції екзистенціалізму: вчення про екзистенцію, пограничні ситуації як чинник самовиявлення екзистенції, абсурдність світу, дилема дії та бездіяльності, проблема свободи, вибору, приреченості людини, та відповідальності. На прикладі даного роману ми бачимо, як Джон Фаулз використав систему засобів філософії екзистенціалізму, які створили атмосферу самотності та відчуження, передали агонію героїв. В умовах абсурдності світу моральний аспект діяльності людини в соціумі нівелюється, що в результаті може спричинити собою торжество свавілля. Проблема відповідальності перед іншими людьми дозволяється шляхом не строго раціонального обґрунтування потреби бути гуманним, але через пряме затвердження необхідності відповідати за свої дії. По думку Дж. Фаулза, людина належить Природі, і відходити від неї небезпечно, так як людина у такому разі починає усвідомлювати свою виключність. А звідси відбудеться «поділ на Обраних і Натовп», «на вінець створення та братів менших», на суб'єктів та об'єктів підкорення» (Тимофеев, 2003, с. 16). У контексті філософії екзистенціалізму людина є покинутою, забутою серед світу, вона трагічно самотня і приречена самотійно робити вибір та нести за нього відповідальність.

Роман «Колекціонер» пронизаний екзистенціальними мотивами. Поетика роману будується на умовах пограничної ситуації між буттям та небуттям, та на протиставленні різних можливостей буття, що автор втілює у своїх героях: образ Міранди пройнятий емоційно-чуттєвим переживанням власного буття, вона відчуває свою чужість серед суспільства, прагне до свободи, образ Клегга характеризується вузько направленим світоглядом, сегментованою свідомістю, потягом до колекціонування (тобто позбавлення об'єкту життя).

Загальна атмосфера твору пройнята страхом, приреченістю, розчарованістю, що яскраво відображають образ покинутої людини у філософії екзистенціалізму.

У той же час автор «Колекціонера» дає свою оригінальну концепцію справжнього мистецтва; літературні алюзії роману численні і цікаві, вони становлять ще один особливий пласт твору, гідний вивчення. Перспективи подальших досліджень полягають у застосуванні здійсненні аналізу інших творів Дж. Фаулза з метою висвітлення теми екзистенціалізму та гуманізму як наскрізної у творчості письменника.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дацер, С. (2018). Критична рецепція творчості Джона Фаулза в українському науковому просторі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, *Філологія*, 33 (1), 140-143.
- Ільїнська, Н. І. (2021). Екзистенціалістський інтертекст роману Дж. Фаулза «Колекціонер». Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, *Філологія*, 89, 41-49.
- Камю, А. (1990). *Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство*. М.: Политиздат.
- Козюра, О. (2004). Творчість Джона Фаулза і проблеми вивчення стильових засобів постмодерністського роману. *Вісник Черкаського університету, Філологічні науки*, 57, 101-108.
- Коплстон, Ф. (2002). *История философии XX века*. М.: ЗАО Центрополиграф.
- Кьеркегор, С. (1993). *Страх и трепет*. М.: Республика.
- Павличко, С. (1989). Інтелектуальна проза Джона Фаулза. *Всесвіт*, 5, 117-120.
- Парамонов, Б. (1999). По поводу Фаулза. *Звезда*, 12, 215-221.
- Полякова, А. А. (2021). Черты философского романа в произведении Джона Фаулза «Коллекционер» и философско-этические взгляды автора. *Молодой ученый*, 42(384), 53-57.
- Тимофеев, В. Г. (2003). *Уроки Джона Фаулза*. СПб: СПбГУ.
- Фаулз, Дж. (2000). *Аристос*. М.: Вагриус.
- Фаулз, Дж. (2015). *Колекціонер*. (Пер. з англ. Г. Яновської). Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Ясперс, К. (2009). *Психология світоглядів*. (Пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук). Київ: Юніверс.

REFERENCES

- Camus, A. (1990). *Rebellious man. Philosophy. Policy. Art*. М.: Politizdat.
- Copleston, F. (2002). *History of philosophy of the twentieth century*. М.: CJSC Tsentropoligraf.
- Datser, S. (2018). Critical reception of the work of John Fowles in the Ukrainian scientific space. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University, Philology*, 33 (1), 140-143.
- Fowles, J. (2000). *Aristos*. М.: Vagrius.
- Fowles, J. (2015). *Collector*. (Translated from English by H. Yanovska). Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Ilyinska, N. I. (2021). Existentialist intertext of J. Fowles's novel "The Collector". *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin, Philology*, 89, 41-49.
- Jaspers, K. (2009). *Psychology of worldviews*. (Translated from German by O. Kislyuk, R. Osadchuk). Kyiv: Universe.
- Kierkegaard, S. (1993). *Fear and trembling*. М.: Republic.
- Kozyura, O. (2004). The work of John Fowles and the problems of studying the stylistic means of the postmodern novel. *Cherkasy University Bulletin, Philological Sciences*, 57, 101-108.
- Paramonov, B. (1999). About Fowles. *Star*, 12, 215-221.
- Pavlichko, S. (1989). Intellectual prose of John Fowles. *Vsesvit*, 5, 117-120.
- Polyakova, A. A. (2021). Features of the philosophical novel in the work of John Fowles "The Collector" and the philosophical and ethical views of the author. *Young scientist*, 42(384), 53-57.
- Timofeev, V. G. (2003). *Lessons from John Fowles*. SPb.: SPbSU.

Expanding the Functionality of Law in Life of Contemporary Civilization

UDC: 130.2+34.03+008

DOI: <https://doi.org/10.15421/172320>**Stovpets Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8001-4223>, a.stovpets@gmail.com**Kulichenko Volodymyr**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3761-6330>, vvkphilosoph@ukr.net*Odessa National Maritime University (Odessa, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** of this research is explained by realizing the universalization of the basic principles and approaches used in conflict resolving in the civilized world. The totality of the studied trends allows us to talk about the processes of legal globalization, which involves the creation of a global legal space, with a gradual convergence of national legal systems.

Main purpose is to provide research of the existing trends in the integration between legal institutions, as well as studying the foundations of legal globalization, and assessing the overall potential for convergence between legal systems under the influence of key modern factors.

Methodology of research is based upon the analytical method (which allows for a detailed study of certain areas of legal relations where the integration is most intensive), along with dialectical and systemic approaches.

Results. The article outlines the general context of the current geopolitical, socio-cultural, economic, and technological reality in which human civilization is living. The degree of functional complexity of law is increasing, and the subject matter of its focus is expanding in two different planes – local and transboundary. It is designed to reconcile the interests of private and public law subjects of domestic and global ranks.

Conclusions. Integration processes covering all spheres of life in today's society have become a significant factor for expanding the essential functional characteristics of law and its regulatory potential within a complex system of life. However, without maintaining an optimal balance between the multidirectional vectors of legal normativity, the whole legal mechanism risks losing its effectiveness as a means of achieving a harmonized arrangement of human behavior in the social and natural environment. Such a balance would guarantee the self-preservation of humanity, coherence of organizational forms of its existence, and further safe development. Therefore, expansion of the law functionality in contemporary civilization realities should be carried out in a moderate manner.

Keywords: law, security, civilization, integration, globalization, convergence, functionality

Розширення функціональності права в сучасних цивілізаційних реаліях

Стовпець Олександр, Куліченко Володимир*Одеський національний морський університет (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження обумовлена усвідомленням універсалізації основних принципів та підходів, які застосовуються при вирішенні конфліктів у цивілізованому світі. Сукупність вивчених трендів дозволяє говорити про процеси правової глобалізації, котра передбачає створення загальносвітового правового простору, у якому відбувається поступова конвергенція національних правових систем.

Мета статті бачиться у дослідженні існуючих напрямків інтеграції правових інститутів, а також у вивченні підстав правової глобалізації та оцінці загального потенціалу конвергенції між правовими системами під впливом ключових сучасних факторів.

Основу методології дослідження складає аналітичний метод, який дає змогу детально вивчити окремі сфери правовідносин, у яких інтеграція відбувається найбільш інтенсивно, а також діалектичний та системний підходи.

Результати. У статті окреслено загальний контекст нинішньої геополітичної, соціокультурної, економічної й технологічної реальності, у якій перебуває людська цивілізація. Ступінь функціональної складності права зростає, а предметне поле його спрямування розширюється. Людство, за допомогою права, прагне винайти певні "рецепти" стабілізації світових проблем.

Висновки. Інтеграційні процеси, що охоплюють практично всі сфери життєдіяльності суспільства, стали вагомим чинником розширення сутнісних функціональних характеристик права та його регулятивних потенцій у складній системі життя. Однак без дотримання оптимального балансу між різноспрямованими векторами правової нормативності, остання ризикує втратити свою ефективність як засіб досягнення такої особливої впорядкованості поведінки людини у соціальному та природному середовищі, яка б гарантувала самозбереження людства, узгодженість організаційних форм його існування, та подальший безпечний розвиток. Отже, розширення функціональності права в сучасних цивілізаційних реаліях має відбуватися помірно.

Ключові слова: у право, безпека, цивілізація, інтеграція, глобалізація, конвергенція, функціональність

Вступ.

Розмірковуючи про **актуальність** досліджуваної проблематики, необхідно враховувати контекст нинішньої геополітичної, соціокультурної, економічної й технологічної реальності, у якій перебуває людська цивілізація. Універсалізація основних принципів та підходів, які застосовуються при вирішенні конфліктів у цивілізованому світі, дозволяє говорити про процеси правової глобалізації, котра являє собою сукупність тенденцій зі створення загальносвітового правового простору, у якому відбувається поступова конвергенція національних правових систем, хоча й досі достатньо сильні регіональні політико-правові, етичні й культурно-правові традиції. Однак процес інтеграції правових практик та їхньої уніфікації виглядає як сильний і незупинний тренд.

Серйозних успіхів в цьому напрямку людство вже досягло в окремих приватноправових галузях, таких як корпоративне право, торгове право (в т.ч. створення ряду міжнародних конвенцій, зведень торговельних звичаїв та правил тлумачення договірних норм), цивільне судове провадження (формування єдиних стандартів правового регулювання відносин транснаціонального характеру, включаючи питання підсудності, правила сповіщення сторін про позов, заходи забезпечення позову, правила доступу до доказів і представлення доказів, преюдицію, структуру судового розгляду і загальні вимоги до виконання судових рішень), страхове право, банківське право. В галузях публічного права також проглядаються очевидні тенденції до інтеграції та створення наднаціональних механізмів правового регулювання, наприклад, функціонування Міжнародного кримінального суду, підсудність якого поширюється на злочини проти миру і безпеки людства та має екстериторіальний характер (нещодавно цим Судом був створений серйозний прецедент щодо притягнення до відповідальності очільника держави-агресора, яка до того ж поки що є активним членом Ради Безпеки ООН).

В свою чергу, в кримінальному судочинстві представлені всіма визнані міжнародні стандарти прав людини, закріплені в Загальній декларації прав людини та у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (заборона катувань та іншого жорстокого чи принижувального поводження із ув'язненими і полоненими, презумпція невинуватості, право на ефективне поновлення порушених прав, право на захист у суді та на справедливий судовий розгляд). До цього слід додати і роль інформаційного чинника, маючи на увазі, що всі процеси функціонування правових інститутів пронизані впливом інформаційних технологій. Усе це в комплексі спонукає нас уважніше подивитися на перспективи розширення функціональності права в сучасних цивілізаційних реаліях.

Основною **метою** даної статті є дослідження існуючих напрямків інтеграції правових інститутів, а також вивчення підстав правової глобалізації та оцінка загального потенціалу конвергенції між правовими системами під впливом ключових сучасних факторів.

Ступінь **наукової розробленості** досліджуваної проблематики можна оцінити як такий, що потребує поглиблення. У наших дослідженнях ми спираємося на публікації, що вивчали рівні взаємодії між підсистемами права, суспільства та держави (Cotterrell, Nobles, & Schiff, 2017), на дослідження феноменів свободи і демократії у процесі розбудови глобального світового порядку та космополітичних механізмів управління (Held, 2013; Rhodes, 2018), й на ті, що аналізували екологічні імперативи в житті людства (Dahms, 2020; Moxley, 2022; Yilanci, 2023), й ряд інших. Частково стали в нагоді й окремі власні розробки, присвячені роздумам щодо статусу громадянського суспільства в умовах застосування державою екстраординарних повноважень (Stovpets, 2021), висвітленню конституційних принципів забезпечення прав людини (Stovpets, Kukshynova, & Stovpets, 2021), а також переосмисленню інтерпретацій свободи і справедливості у англійській ліберально-правовій традиції (Borinshtein et al., 2021).

В **основу методології** дослідження покладено аналітичний метод (який дає змогу детально вивчити окремі сфери правовідносин, у яких інтеграція відбувається найбільш інтенсивно), а також діалектичний та системний підходи.

Результати дослідження.

Завдяки своєму сутнісному призначенню бути засобом врегулювання конфліктів у просторі існування різноспрямованих суб'єктивних інтересів, які формуються і реалізуються в багаторівневій системі суспільних відносин, право, починаючи з "ембріональних" форм свого існування, демонструвало характер, далекий від одновимірності, а іноді і внутрішньо суперечливий. Крім того, у фундаментальній основі власної організації, правові норми мають бути влаштовані таким чином, щоб їх можна було розглядати одночасно як "закони примусу" і "закони свободи". Держава повинна докладати майстерних зусиль, щоб одночасно гарантувати і те, й інше. Тобто, з одного боку, кожна особа (під юрисдикцією даної держави) має спонукатися до правомірної поведінки, яка в окремих сферах життя доволі категорично санкціонується системою норм, а з іншого – має бути всім очевидно легітимність приписів, що завжди забезпечує можливість виконувати норми з повагою до закону (коли присутнє усвідомлення свободи як "усвідомленої необхідності", і відповідна згода громадянина виконувати правила в результаті особистої переконаності у їхній правильності та необхідності).

Іншими словами, для кожної правової системи фундаментальним питанням є її "сутність", яка розкривається через орієнтацію на забезпечення непорушної свободи суб'єктивного волевиявлення в розумних межах, із паралельним встановленням чітких приписів, за допомогою яких така свобода (щоб вона не перетворилася на свавілля) обмежується і спрямовується на її утримання в певних нормативних рамках. Зокрема, у просторі демократичних правових систем ця іманентна суперечність права вирішується шляхом синтетичного "дозвільно-заборонного" тлумачення його змісту за умови пріоритетності ідеї свободи по відношенню до ідеї примусових зобов'язань. По суті, тут принцип права є вимогою сповідування свободи як найвищої цінності, а отже, і вимогою легітимності.

Ідея права виражена у формі належності, вона не є рефлексивною, вимога свободи в демократичних суспільствах представлена як "першочерговий обов'язок". Однак сповідування свободи на рівні закону зумовлює свободу вибору і рефлексію на рівні правової норми. Ви вільні обирати будь-яку поведінку, але позитивно оцінюватиметься лише ваша виправдана свобода, яка в нормі має характер дозволу-заборони. Тобто в цьому контексті обов'язок і примус розглядаються лише як корелятивні засоби гарантування і забезпечення правової свободи, але не навпаки. Відповідно, свобода, у такий спосіб реалізована як "примусовий обов'язок", набуває тиранічних ознак. Подібні достатньо нетипові погляди на феномен свободи можна зустріти в деяких сучасних філософсько-політичних роботах (Rhodes, 2018).

Адже в будь-якій правовій системі існують численні дилеми, пов'язані з координацією підходів приватного та публічного права. Останні два аспекти перебувають у "парадоксальному", на перший погляд, взаємозв'язку. З одного боку, вони виявляють взаємовиключні показники своїх "детермінант потреб" і цілей (оскільки особисті й комунітарні інтереси здебільшого не співпадають, а інколи навіть антагоністичні). З іншого боку, розглянуті рівні права включають в себе діалектику їх функціонування, відповідно до якої вони стають невід'ємними складовими процесу правореалізації, що набуває своєї якісної визначеності та збалансованості завдяки взаємній рівноправності цих опозиційних складових.

Реалізація приватних інтересів може бути гарантована лише тоді, коли вона забезпечена обов'язками відповідних осіб, діяльність яких врегульована нормами публічного права. Реалізації приватних інтересів кореспондують певні обов'язки. В іншому випадку не буде правової можливості вимагати такого виконання, а отже, пов'язані з цим суб'єктивні запити не можуть розглядатися як право. Навпаки, норми публічного права визнаються нормами соціальної поведінки громадян лише

тоді, коли ці норми деонтологічно узгоджуються з етичними прагненнями індивідуальної громадянської автономії. Тому будь-яке обґрунтування приватно-правових інститутів тісно пов'язане з оптимізацією їх співвідношення із публічним правом, і лише в міру її вирішення можна говорити про правову саморегуляцію суспільства, передбачену самою ідеєю демократії (Cotterrell, Nobles, & Schiff, 2017). "Оптимальність" зазначеного співвідношення по суті визначається тим, наскільки нормативність кожного з цих правових утворень формується "знизу" (тобто в реальному житті, в суспільних відносинах, зусиллями та активністю їхніх учасників) і піднімається до рівня закону та забезпечується владою "зверху", а не навпаки. Адже інтерес, соціалізований правовою нормою, захищається самими громадянами настільки, наскільки він спрямований на забезпечення їх власного добробуту і, в першу чергу, відповідає їхнім приватним інтересам.

З цієї точки зору, наприклад, необґрунтованим видається поширений у вітчизняній фінансовій науці підхід, згідно із яким фінанси є засобом забезпечення інтересів насамперед держави (зокрема, через "первинне" та "повторне" оподаткування, тобто шляхом вилучення у власність держави як створеної виробником доданої вартості, так і раніше оподаткованої), оскільки відсоток такого вилучення часто нівелює економічну зацікавленість у приватному секторі. Зрештою, нормативно-правова база, відповідно до якої регулюються ці фінансові відносини, в деяких аспектах виявляє протиріччя з умовами своєї легітимності з точки зору принципу рівної суб'єктності, перетворюючись таким чином на "фінансового шахрая" в очах середнього громадянина. Сьогодні все ще доводиться констатувати, що вираження та захист інтересів інших, окрім держави, суб'єктів фінансових правовідносин у постсоціалістичних країнах відіграє другорядну роль і, по суті, їхні інтереси розглядаються лише з позицій сприяння максимальному задоволенню публічного інтересу. Відповідно, актуалізуються питання реформування фінансово-правових інститутів у напрямі їх трансформації з фінансово-хибного інструменту (як засобу реалізації односторонніх фінансових інтересів держави, яка очевидно домінує над суспільством) – на ефективний засіб узгодження фінансових інтересів держави і суспільства на паритетних принципах (коли держава більш зважає на інтереси первинних виробників доданої вартості). Ці інститути мають стати засобом досягнення довгострокового взаємовигідного компромісу між державою та суспільством у сфері публічних фінансів. Зокрема, оскільки право публічної власності є похідним від права приватної власності, перше принципово неможливе без другого. Зрозуміло, що справжнім покликанням правового регулювання фінансової системи є легітимне поєднання,

оптимізація та гармонізація природних прав і законних інтересів усіх суб'єктів правовідносин щодо публічних фінансів у рівній мірі. Це був лише один з прикладів *взаємодії різних підсистем* правової системи.

При визначенні та обґрунтуванні правової нормативності, покликаній регулювати суспільні відносини навіть в окремих (відносно "закритих") національно-державних межах, необхідно враховувати досить розгалужену систему цільових параметрів, здатних впливати на спрямованість і "силовий потенціал" дії закону, в якому ця нормативність матеріалізується (Ноеске, 2002). Однак, коли мова йде про сучасне демократичне суспільство, ключовою рисою якого є його "онтологічне тяжіння" до набуття форм структурно-організаційної та функціональної "відкритості", діапазон оцінок *ступеня виправданості* діючих у ньому правових інститутів і норм значно розширюється.

Насамперед, це пов'язано із розширенням правового поля за рахунок його "інтернаціоналізації" та масового залучення населення до участі в політико-правових процесах через зростаючу мережу громадянського суспільства. Відповідно, збільшення сфер дії права, що є результатом інтенсивного зростання ділової активності суб'єктів правової системи (як фізичних осіб, їх груп, так і юридичних осіб), зумовлює глобальність правової діяльності та глобалізацію правовідносин, і це вимагає пошуку адекватних механізмів опосередкування правових контактів (конструктивної діяльності та поведінки) наднаціонального рівня. Узяти хоча б лише таке явище, як електронна торгівля на міжнародних інтернет-платформах (eBay, Amazon, AliExpress, Joom, тощо) або популярні міжнародні сервіси в туристичній індустрії (Booking, FlixBus, AirB'n'B, тощо) – вони очевидно потребують універсального правового регулювання, яке б забезпечувало належні та *всім зрозумілі* стандарти якості та безпеки. Регулятивний потенціал права вимагає втручання в ці нові сфери життя, пронизані транснаціональними соціальними зв'язками та інтересами. І дійсно, ми бачимо поступову, повільну, але незупинну правову стандартизацію основних сфер соціально-економічної реальності, в умовах переходу сучасної цивілізації до цінностей плюралістичної демократії, утвердження цінностей постіндустріального суспільства в глобальному масштабі, та поступового "вростання" національних соціальних систем у єдину глобальну інформаційну систему із багатьма детермінантами.

Очевидно, що і ступінь функціональної складності права теж зростає: предметне поле його спрямування розширюється одночасно у двох різнопорядкових площинах – "внутрішній" (локальний) і "зовнішній" (регіональний і глобальний). Подібно до того, як у межах першої площини воно покликане узгоджувати інтереси суб'єктів приватного і публічного права

внутрішньодержавного рангу, на рівні другої площини "елементарними" суб'єктами виступають вже держави і наддержавні інститути (Vogt, 2007). Тому у контексті політико-правової глобалізації та розширення функціональності права, ситуація має оцінюватися не лише з точки зору досягнення "внутрішньої" рівноваги суб'єктивних інтересів у межах конкретної національної правової системи, а й з точки зору показників відповідного балансу за її межами – у сфері зовнішньої політики та міжнародно-правових комунікацій. Крім того, існує необхідність гармонізації національного та міжнародного права, оскільки зміст першого значною мірою визначається нормативними стандартами другого, які, у свою чергу, набувають чинності на території конкретної країни лише через імплементацію в систему національного права.

Завдяки поступовому розширенню змісту права відносно його вузьких національних рамок, у процесі інтернаціоналізації й глобалізації окремих правових норм, з'являється можливість трактувати правовий статус будь-якого людського індивіда не тільки як громадянина держави, а й як людини і громадянина взагалі. Відповідно, у зв'язку з цим додається, по-перше, визначення змісту та обсягу невід'ємних суб'єктивних прав і свобод, що перебувають під гарантіями національного уряду (він їх не дарує, бо ці права і свободи приналежні людині "від природи", а держава лише покладає на себе зобов'язання належним чином захищати їх); по-друге, усвідомлюється необхідність щодо відповідності нормативної основи регулювання – умовам непорушності цих прав, що стає зрештою основними критеріями легітимності будь-якого закону або правового механізму його імплементації в систему суспільних відносин.

Така переорієнтація правових пріоритетів з "права держави" на "право людини", очевидно, зумовлює подальший розвиток правового регулювання в напрямку його гуманізації. Однак слід відзначити і зворотний бік цього процесу: поряд з цілком позитивними аспектами зазначеного еволюційного вектору, існує і своєрідний антропологічний парадокс глобалізації, який полягає в тому, що кількість залучених до процесу значно менша, ніж кількість виключених! Сьогодні в світі кількісно переважають люди, які відчувають на собі негативні наслідки глобалізації – населення менш розвинених країн сприймається, насамперед, як дешева робоча сила. Міграція населення з "країн глобального Півдня" до "країн глобальної Півночі", яка є наслідком природного інстинкту щодо самозбереження й прагнення покращити свої життєві умови та перспективи, а також потік промислових товарів, послуг, капіталу жорстко контролюються, так само як і експорт сільськогосподарської продукції з "глобального Півдня". Це є фактором загострення процесу прогресивного зростання частини людства, виключеної з простору можливостей досягти успіху

в сучасному соціальному, економічному, культурному і політичному прогресі. Тож людство нині потребує справжньої солідарності (Sciortino, 2007).

Зворотню стороною соціальної сегрегації є те, що зростає рівень злочинності на ґрунті етнічних, расових, міжконфесійних та інших конфліктів, і це загрожує верховенству права як на національному, так і на міжнародному рівнях. Таким чином, сфера правового регулювання значно розширюється з огляду на необхідність забезпечення правових засобів запобігання та врегулювання таких конфліктів (Held, 2013, с. 276). Проте за умови подальшого посилення дисонансу між номінальним статусом людського індивіда як "головної мети" суспільно-політичного і правового прогресу, та реальним перетворенням переважної більшості з людей на засіб, що використовується меншістю для збереження і примноження свого добробуту, ймовірно, поглиблюватиметься "антропологічна криза" глобалізації, головним проявом якої є збільшення ступеня "відчуження" індивіда від суспільства та сплеск антисоціальної агресії. Підтвердженням цього є активізація терористичної діяльності, де суб'єктами реалізації виступають не політичні, релігійні чи інші угруповання, а окремі особи (терористи-одиночки), які регулярно вчиняють масові "шутинги", особливо в США (Sanchez, 2018).

У сучасних дослідженнях (Dahms, 2020; Moxley, 2022) ці кризові стани і тенденції характеризуються як зумовлені насамперед тим, що, розширюючи своє панування над світом, людина в гонитві за безпекою, комфортом і владою обзавелася цілим арсеналом різноманітних пристроїв і винаходів, втрачаючи ті якості, які дають їй можливість жити в її первісному незайманому природному середовищі. Останнім часом баланс між прогресом і культурою людини, між прогресом і біофізичними можливостями серйозно порушився. Тому нинішній рівень психологічної адаптації людини до штучності і швидкого темпу сучасного життя дуже далекий від задовільного. Ігнорування цих нагальних проблем може призвести до найсерйозніших, непоправних наслідків як для людини як особистості, так і для суспільства в цілому.

Слід також зазначити, що розвиток постіндустріальної цивілізації об'єктивно вимагає змін в усіх правових інститутах. Амбівалентність прогресу надає людині нечувані раніше можливості для самореалізації в природному і соціальному житті, та водночас підвищує ступінь ризику, пов'язаного із використанням нових технологічних можливостей проти "собі подібних", і до того ж має негативний ефект у вигляді численних екологічних проблем, викликаних порушенням рівноваги між суспільством і природою (Rosa, 2010; Yilanci, 2023). Це і негативний техногенний вплив на довкілля, і багаторазове перевищення темпів виснаження природних ресурсів по відношенню до швидкості їхнього відновлення,

і глобальне потепління, і багато інших проявів екологічної кризи в сучасному світі.

Таким чином, в системі правового регулювання додатково виникає необхідність не тільки нормалізації міжсуб'єктних відносин у суспільстві, а й забезпечення екологічної безпеки людства. Адже такі проблеми не можуть бути вирішені лише на місцевому чи національному рівні. Їхній масштаб має бути розширений до рівня планетарного, й здобути відповідного осмислення на рівнях правосвідомості і правотворчості, тому що існує реальна потреба докладати спільні та тісно скоординовані зусилля урядів усіх країн щодо оптимізації динамічної рівноваги між соціальними та природними процесами.

Глобальний та комплексний характер екологічних проблем позначився, по-перше, на ключових напрямках розвитку сучасного міжнародного права (зокрема, на його концентрації на питаннях розробки нормативних засад раціонального природокористування та налагодження ефективного контролю у цій сфері). По-друге, масштабність цих проблем призвела до того, що в правових системах усіх сучасних держав з'явилася екологічне право, ідеологічною основою якого є забезпечення стандартів екологічної безпеки та сталого розвитку. Екологічний фактор повсюдно впливає на еволюцію права, тому можна говорити про одну з найважливіших тенденцій сучасного правового розвитку – про "екологізацію" права. Зростання ролі екологічного фактору в суспільному житті вимагає всебічного врахування екологічних норм у регулюванні господарської діяльності. І немає сумнівів, що роль екологічного права як галузі та ступінь його глобалізації буде посилюватися й надалі, допоки антропологічний тиск на довкілля не носитиме загрозового характеру.

Це був ще один ілюстративний приклад розширення функціональності права в сучасних цивілізаційних реаліях. Іншими словами, на даному етапі культурно-цивілізаційного розвитку людського суспільства, при визначенні та обґрунтуванні нормативних засад правового регулювання різних сфер нашого буття, доводиться враховувати увесь комплекс економічних, соціальних, політичних, антропологічних, моральних, релігійних, екологічних та інших чинників, у середовищі яких постають питання щодо осмислення усієї сукупності об'єктивних умов та наслідків розвитку цивілізації. І хоча такі наслідки часто пов'язують із так званим втручанням "антропного фактору" у світовий порядок, вони, врешті-решт, стають об'єктивною реальністю, яка, незалежно від різного суб'єктивного ставлення до неї, вимагає ретельного впорядкування (насамперед, нормативно-правовими засобами). А по мірі того, як людство стає все більш глобально інтегрованим, нормативно-правові засоби різних локальних рівнів вимагають постійного узгодження та універсалізації.

Таким чином, можна сказати, що сучасний прогрес має багатосторонній характер. Тож доречно говорити не тільки про наслідки, викликані глобалізацією, інформатизацією, діджиталізацією, але й про причинно-наслідкову обумовленість подальшого розвитку глобальних інтеграційних процесів тими або іншими результатами людської діяльності, які неможливо контролювати інакше, ніж на глобальному рівні координації міжнародних відносин за посередництвом правових інструментаріїв.

Як було вдало охарактеризовано у передмові до відомої праці Д. Хелда "Демократія і глобальний порядок", сьогодні класична теорія і практика демократичного розвитку стикаються із серйозними викликами і потужною опозицією, які визначаються новітніми суспільно-політичними тенденціями: "Ключові традиції демократичного мислення, насамперед ті, що походять від республіканізму, лібералізму та марксизму, піддаються серйозним сумнівам перед обличчям основних подій двадцятого століття" (Held, 2013, с. 9). Серед них, зокрема, згадується динамічний розвиток глобальної економіки, що періодично призводить до зміни технологічного укладу, наступної закономірної дестабілізації та серйозних ускладнень (як всередині країн, так і в міжнародних відносинах), які вже не піддаються контролю з боку будь-якого окремого національного уряду. І це стимулює пошук колективних рішень, що ґрунтуються на принципах міжнародного права.

Людство, за допомогою права, прагне винайти певні "рецепти" стабілізації зазначених проблем. Так, відповіддю на стрімке зростання транснаціональних відносин й підсилення конфліктності, стала поява нових форм колективного прийняття рішень за участю різних держав, міжурядових організацій та політичних блоків. З'явилися універсальні конвенції, що впорядковують правовідносини в самих різних сферах життя. Зміна економічної формації також супроводжується розширенням масштабів та інтенсифікацією транснаціонального функціонування системи комунікацій, і на тлі цих процесів розвивається "інтернет-право", як важлива частина інформаційного права. Зміна військових технологій та осучаснення озброєнь, а також загострення військово-політичної обстановки в різних частинах світу (і особливо – нинішня жаклива війна в Україні, спричинена російською агресією) вимагають особливої реакції міжнародної спільноти, що також отримує відповідного юридичного оформлення. Окремою бідою нависає цілий спектр вище згадуваних проблем стосовно людського впливу на довкілля: надмірне споживання невідновлювальних ресурсів планети, глобальне засмічення, руйнування озонового шару та підсилення "парникового ефекту", зникнення лісів і зменшення тваринного розмаїття, деградація водного фонду – хоча ці проблеми

виникають в різних площинах людського буття, однак загальним для них усіх є те, що вони не визнають національних кордонів. А раз так, тоді й механізми правової регламентації підходів щодо вирішення зазначених проблем мають ставати більш гнучкими та універсальними, тож функціонал права буде поступово розширюватися.

Висновки.

Зрозуміло, що описані умови і проаналізовані вище тенденції суспільно-політичного, соціально-економічного і науково-технічного розвитку вимагатимуть нових методологічних підходів і моделей обґрунтування *правових засад* регулювання процесів у системі "людина – цивілізація – природа". Ці моделі є багаторівневими, а правові підходи різняться, оскільки в сучасному світі реалізація регулятивного потенціалу права необхідна не лише у контексті міжсуб'єктних відносин, що регулюються на основі національних інститутів приватного та публічного права, а й на рівні міжнародних відносин регіонального та глобального масштабу.

Розширення функціональності права виглядає логічно виправданим, якщо зважати на те, що сучасна людська цивілізація – якою б розширеною та неоднорідною вона не була всередині – все ж являє собою органічне ціле, та перебуває на стадії системної, багатоаспектної та різнорівневої інтеграції (щоправда, із певними відкатами назад, які справляють інколи враження про "деглобалізацію"). Глобальна соціально-економічна, культурна, демографічна і технологічна інтеграція, й подальше підсилення взаємозалежності світу є неминучим процесом та безальтернативним трендом. Інтеграція ця відбувається на рівні різноманітних співіснуючих нині державно-правових, економіко-фінансових і суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-етичних, матеріальних і духовних цінностей. Увесь комплекс цих явищ та відносин спричинив зміни і в правовій сфері, яка є похідною від базових процесів інтеграції та втілюється в пристосуванні права до потреб територіальної та економічної глобалізації. Правову ж глобалізацію можна визначити як процес створення єдиних правових принципів і методів правового регулювання, а також спільної системи правозастосування, із метою формування єдиної юридичної основи для наднаціональних механізмів впорядкування людських стосунків. Такий наддержавний характер права, його комплексність забезпечують створення універсальних правил функціонування різних підсистем усередині людської цивілізації.

Таким чином, інтеграційні процеси, що охоплюють практично всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, стали вагомим чинником *розширення* сутнісних функціональних характеристик права та його регулятивних потенцій у складній системі життя. Однак без дотримання

оптимального балансу між різноспрямованими векторами правової нормативності, остання ризикує втратити свою ефективність як засіб досягнення такої впорядкованості поведінки людини у соціальному та природному середовищі, яка б гарантувала самозбереження людства, узгодженість

організаційних форм його існування, та подальший розвиток. Отже, розширення функціональності права в сучасних цивілізаційних реаліях має відбуватися помірковано, а питання щодо кордонів такого розширення мають стати предметом подальших досліджень.

REFERENCES

- Borinshtein, Y., Stovpets, O., Kukshynova, O., Kisse, A., & Kucherenko, N. (2021). Phenomena of freedom and justice in the interpretations of T. Hobbes and J. Locke. *Amazonia Investiga*, 10(42), 255-263. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.24>
- Cotterrell, R., Nobles, R., & Schiff, D. (2017). *Law, society, and community: socio-legal essays*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Dahms, H. F. (2020). *The challenge of progress: theory between critique and ideology*. Bingley, UK: Emerald Publishing.
- Held, D. (2013). *Democracy and the Global Order: from the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Oxford: Wiley.
- Hoecke, M. (2002). *Law as Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Moxley, D. (2022). *Consumerism in the human services: rationale, evolution, perspectives, and policy strategies*. Singapore: Palgrave Macmillan.
- Rhodes, A. A. (2018). *The debasement of human rights: how politics sabotage the ideal of Freedom*. New York: Encounter Books.
- Rosa, E. A. (2010). *Human footprints on the global environment: threats to sustainability*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sanchez, A. (2018). *An analysis of terrorism and mental health in mass shootings as perceived by the media*. Dissertation, defended at the University of Central Florida, Orlando.
- Sciortino, G. (2007). Bringing solidarity back. *European Journal of Social Theory*, 10(4), 561-570.
- Stovpets, O., Kukshynova, O., & Stovpets, V. (2021). Contemporary constitutional principles and mechanisms of realization of human rights and freedoms in the information realm in Ukraine. *Theoretical & Applied Science*, 08(100), 267-272. DOI: <https://doi.org/10.15863/TAS.2021.08.100.49>
- Stovpets, O. (2021). Legal-philosophic reflections on the status of Civil Society in the context of extraordinary powers implemented by the State. *Law Review of Kyiv University of Law*, 2021/1, 31-37. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2021.04
- Vogt, H.-U. (2007). Convergence in Corporate Governance in the Light of Globalization. *International Conference on Law and Society in 21st Century (Berlin, July 25, 2007)*, (pp. 1-9).
- Yilanci, V. (2023). *Perspectives on ecological degradation and technological progress*. IGI Global.

The Time for Everyday Philosophy or Philosophy in the Extraordinary Conditions of War

UDC: 1:[316.74:394]:316.485.26

DOI: <https://doi.org/10.15421/172321>**Chkheailo Iryna¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1325-2018>, letolux@ukr.net**Chkheailo Anna²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4806-3065>, anna.chkheailo@karazin.ua¹*Kharkiv National Automobile and Highway University (Kharkiv, Ukraine)*²*V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

The aim of the article. Socio-philosophical understanding of changes in the relationship of philosophy with everyday human life, the appeal of philosophy to the study of every day in the extraordinary conditions of war, substantiation of the role and place of philosophy and the philosopher in overcoming modern life challenges associated with Russian aggression against Ukraine.

Theoretical basis. Starting from the end of the 20th century, everydayness in its theoretical and applied aspects has become the result of scientific searches by many authors. They researched a wide complex of problems, the solution of which requires interdisciplinary approaches, the application of various methodical tools, an extremely attentive attitude to a person from her thoughts, experiences, dreams, and assessments of the surrounding reality. The analysis of works has been carried out gives reason to claim that the categorical formulation of the concept of "everydayness" in the scientific environment is not complete and unambiguous because everyday life is difficult and amenable to theorization and formalization because it appears as providing an event network, the intersection of various activities and practices of an individual and society as a whole.

Scientific novelty. The authors proved the relevance of turning to the philosophy of everyday life in extraordinary conditions of war and the role of the philosopher, in the conditions of the realities of the Russian war against Ukraine. It is the philosopher's voice that is important in creating a socio-cultural matrix philosophizing during the war, which extends far beyond philosophy itself with a goal of making it impossible to repeat it for future generations of Ukrainians and civilized humanity as a whole.

Conclusions. The most productive approach to the topic of the relationship between war and philosophy today consists of the analysis of specific concrete problems. Today's realities of the Russian war against Ukraine almost a century later prove that the war must be considered not only purely armed clashes between the armies of different states. The thought that the secret goal of philosophy is taking a person out of the sphere of everyday life, capturing his higher ideals, to open the way to the most perfect values looks today, at least not relevant. People need knowledge, including scientific and philosophical knowledge about their daily life. And this knowledge must be inscribed in the scope of their experience and adapted to its forms.

Keywords: daily life, philosophy of daily life, challenges of daily life, everyday life everyday reality, war

Час для філософії щоденності або філософія у надзвичайних умовах війни

Чхейло Ірина¹, Чхейло Анна²¹*Харківський національний автомобільно-дорожній університет (Харків, Україна),*²*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Анотація

Мета. Соціально-філософське осмислення змін у відносинах філософії з повсякденним життям людини, звернення філософії до дослідження щоденності в надзвичайних умовах війни, обґрунтування ролі і місця філософії та філософа у подоланні сучасних викликів життя, пов'язаних з російською агресією проти України.

Теоретичний базис. Починаючи з кінця ХХ ст. щоденність (повсякденність) в її теоретичних і прикладних аспектах стає доробком наукових пошуків багатьох авторів. Ними досліджено широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності. Здійснений аналіз праць дає підстави стверджувати, що категоріальне оформлення поняття «щоденність» у науковому середовищі не є завершеним і однозначним, оскільки щоденність важко піддається теоретизації та формалізації, бо постає як забезпечувальна мережа подій, перетин різних діяльностей і практик окремої людини і суспільства в цілому.

Наукова новизна. Авторами доведено актуальність звернення до філософії щоденності в надзвичайних умовах війни та ролі філософа, в умовах реалій війни росії проти України. Саме голос філософа є важливим у створенні соціокультурної матриці філософування під час війни, яке поширюється далеко за межі самої філософії з метою унеможливлення повторення її для майбутніх поколінь українців та цивілізованого людства в цілому.

Висновки. Найпродуктивніший підхід до теми взаємовідносин війни і філософії нині полягає в аналізі специфічних конкретних проблем. Реалії сьогоденної російської війни проти України майже через століття доводять, що війна повинна розглядатись не лише в суто збройних зіткненнях між арміями різних держав. Думка про те, що сокровенна ціль філософії – вивести людину із сфери повсякденності, захопивши її вищими ідеалами, відкрити шлях до самих досконалих цінностей виглядає сьогодні, принаймні, не актуально. Люди потребують знання, у тому числі і наукового, і філософського знання про свою щоденність. І це знання повинно бути вписано в масштаби їх досвіду, адаптовано до його форм.

Ключові слова: щоденність, філософія щоденності, виклики щоденності, повсякденність, повсякденна реальність, війна

Стаття надійшла / Article arrived: 11.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2023

Вступ.

Загальновідомий консерватизм філософії, не заважає їй разом з іншими формами духовно-теоретичної діяльності, що тісно пов'язані із соціальним буттям і залежать від цих зв'язків, збагачуватися новими ідеями, що з часом стають стрункими теоріями, напрямками або окремими галузями наукового знання. Відбувається це, як правило тоді, коли традиційних підходів стає недостатньо, виклики часу стають більш потужними, а критична маса емпіричних знань – достатньою для якісних змін і появи нової парадигми.

Починаючи з кінця ХХ ст. щоденність набула статусу об'єкту вивчення гуманітарних наук, втім на сьогодні не існує єдиної концепції та визначення щоденності. Це складно зробити, оскільки щоденність важко піддається теоретизації та формалізації. Не має лише їй притаманних суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-філософських інститутів, що могли б бути автономізовані при її дослідженні. Вона постає як забезпечувальна мережа подій, перетин різних діяльностей і практик окремої людини і суспільства в цілому. Категоріальне оформлення поняття у науковому середовищі не є завершеним і однозначним. У світовій науці продовжують безконфліктно співіснувати розуміння щоденності як реконструюючого ментального макроконтексту подій, і як реалізація прийомів мікроаналізу культури, умов життя і побуту, структури харчування, особливостей сімейного співжиття тощо.

З початку ХХІ ст. щоденність в її теоретичних і прикладних аспектах стає об'єктом уваги українських дослідників, серед яких можна назвати О. Лисенка, І. Карпенка, М. Бойченка.

Українські історики, філософи не залишають поза увагою тему щоденності (повсякденності у їх інтерпретації) і сьогодні.

Історія повсякденності як широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності досліджується О. Лисенком (2010).

М. Бойченко, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику "Історична наука" надає таке визначення «Повсякденності історичної»: "це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний,

комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини (Бойченко, 2002).

І. Карпенко професор філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна пропонує трактувати повсякденність як "одне з просторово-часових вимірювань історії, відкрити темпоральну структуру, що знаходиться в постійному процесі зміни. Це процес життєдіяльності індивідів, який розгортається в звичних загальновідомих ситуаціях на базі самоочевидних очікувань. Категорія повсякденності використовується для опису явищ буденного життя, щоденного клопоту людей по забезпеченню свого фізичного щоденного існування. З нею пов'язані і такі явища, як буденна свідомість, здоровий глузд, буденна культура. (Карпенко, 2009).

Теоретичними джерелами дослідження є результати аналізу повсякденності, зарубіжними вченими (М. Вебер, (2018), Е. Гуссерль, Н. Еліас (2003), П. Бергер, Т. Лукман (Berger, & Luckmann, 1967), Г. Гарфінкель (2005), А. Сікурел (Cicourel, 1974).

Філософським підґрунтям вивчення повсякденності, серед іншого, стали напрацювання представників феноменологічного напрямку у філософії. Зокрема, Е. Гуссерль обстоював необхідність осмислення «сфери людської буденності», «життєвого світу».

Засновник соціогенетичної теорії цивілізацій Н. Еліас трактував повсякденність як переплетення різноманітних практик (влади, праці, пізнання, виховання й ін.) та засобів їхнього впорядкування, закріплених різними інститутами, а суспільство й окремих індивідів – «як неподільні аспекти жодного мінливого набору взаємозв'язків». Послідовники даного науковця вивчали процеси «оцивілізовування» різних сторін повсякденного життя людей – манер поведінки, зовнішнього вигляду, намірів, почуттів та переживань, мови тощо.

Автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман вважали соціальну взаємодію основним змістом буденного життя, аналізуючи мову «зустрічей людей віч-на-віч» і шляхи «заучування типізацій повсякденних дій». Такі підходи стимулювали дослідження соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії, тощо. Г. Гарфінкель та А. Сікурель заклали основи соціології буденного життя («етнометодології»), предметом якої стало вивчення того, як «чинять народи, коли вони живуть звичайним життям», за допомогою яких засобів вони перетворюють його, як формуються та трактуються людьми соціальні правила і забобони, традиції, поведінка, жести, промови інших членів суспільства (Berger, & Luckmann, 1967).

Метою статті є соціально-філософське осмислення змін у відносинах філософії з повсякденним життям людини, звернення філософії до дослідження щоденності в надзвичайних умовах війни, обґрунтування ролі і місця філософії та філософа у подоланні сучасних викликів життя, пов'язаних з російською агресією проти України.

Результати дослідження.

Визнаючи щоденність актуальною темою для своїх досліджень історики, філософи, соціологи, культурологи за останні десятиріччя не надали поняттю «щоденності» чіткої наукової визначеності. Далося взнати те, що кожна з наукових дисциплін, котра цікавиться щоденністю, має свій погляд на цей феномен і визначає його з врахуванням власної спеціальної зацікавленості.

Складніше за все опанувати щоденність, як предмет дослідження виявилось філософії, бо щодо філософії існує переконання, що немає дисципліни, більш відірваної від життя, ніж вона. Адже хто, як не філософи, займаються найабстрактнішими поняттями, котрі належать до сфери метафізики. Самі філософи неодноразово намагались довести «неспроможність» філософії вирішувати нагальні практичні проблеми, або бажали перетворити її на «позитивну» науку. З ними тут можуть «позмагатися» лише математики і математика (яка вийшла з філософії), але втім лише, що як перша, так і друга – попри всі стереотипи – зосереджені на найжиттєвіших речах. Числа та схеми, алгоритми та методи так само стосуються нашої повсякденності, як і буття, простір, час. Про них, недоступних чуттєвому сприйняттю безпосередньо, абстрактних відношеннях і взаємозв'язках – ми радше щоденно не думаємо.

Відтак, наступ на метафізику можна вважати не досить успішним, нетривалими та непереконливими. Якщо не враховувати декількох філософів, передовсім Гайдеггера, який стверджував, що філософія XX століття не претендує на розв'язання «головного питання про життя, Всесвіт і все інше». Причиною тому є не стільки триумф наукового світогляду, як принципова неможливість побудови системи, яка претендувала б на унікальну істину, в умовах посттоталітарних, глобалізованих, інформаційних суспільств. Проте, це не значить, що філософія вичерпала себе: вона втекла від наук, зберігши свою автономію. І коли думають над тим, «що» і «як саме», філософія все ще залишається чимось, що може сказати «навіщо» (Heidegger, 1988).

Усталення поняття «щоденність» як філософської категорії ускладнюється тим, що термін запозичений з буденної мови, де слово знаходилося у практичному вжитку і в живій мові було органічним і зрозумілим, охоплювало чимало реалій, часто не пов'язаних між собою. Люди живуть у повсякденному світі і вважають, що знають його і можуть судити про нього.

На думку Гегеля, справжня філософія має ґрунтуватися не на здоровому глузді, а тільки на спекулятивному розумі. Філософія не повинна оглядатися на здоровий глузд. Кожен філософ, якщо він дійсно філософ, «йде далі здорового глузду, бо те, що зазвичай називають здоровим людським глуздом, не є філософією...» "Знайоме, саме тому, що воно знайоме, залишається непізнаним". Коли ми говоримо про повсякденність, то маємо на увазі щось звичне, рутинне, нормальне, тотожне собі у різні моменти часу. Повсякденність постає як видиме, але непомітне. "Вона здається нам цілком ясною, зрозумілою, але як тільки ми намагаємось операціоналізувати поняття, то воно стає недоступним, складним для інтеграції". (Гегель, 1974). На цій основі Гегель не визнавав філософією матеріалізм, вважаючи, що він – точка зору буденності, критикуючи матеріалізм за те, що той шукає істинне не в думках, а в досвіді, і тому не піднімається над рівнем буденної, нефілософської свідомості і зводив розвиток філософії до одного тільки діалектичного синтезу філософських ідей.

І все ж, Гегель, при всьому його негативному і навіть зневажливому ставленні до буденності, як предмету філософування, все ж змушений визнати цей феномен у певній мірі духовним джерелом філософії. Він пише про житейську мудрість як про одну з умов виникнення філософії: «У народу настає час, коли дух накидається на загальні предмети, намагаючись, наприклад, підвести природні явища під загальні розумові визначення, пізнати їх причини тощо. Тоді кажуть: "народ починає філософствувати", бо мислення доводиться рідним як філософії, так і цьому змісту. У таку епоху ми зустрічаємо як вислів про загальний хід подій в природі, так і вислови про моральні явища, моральні сентенції, афоризми про загальні основоположення моралі, про обов'язки і т.д. І ті люди, що висловили ці сентенції, одержали назву мудреців чи філософів...» Повсякденність та втілена в неї «народна філософська думка» на відміну від професійної філософської думки тісніше зв'язана з безпосередньою практикою мас, тому Гегель відзначав її етичну спрямованість (Гегель, 2000).

Щоденність не потребує від людини розв'язування «вічних» питань, не змушує її до зосередження на раціональному усвідомленні своїх дій та вчинків, вона не вимагає суворого контролю емоцій і почуттів, роздумів над їх проявами. Щоденність, наче іманентна даність, в яку людина занурена і сприймає її як очевидність у всьому розмаїтті і неподільній сукупності. Повсякденні практики ніколи не виступають у формі проєктів, програм, доктрин соціальних змін. Повсякденні практики не втілюються в жодному офіційному інституті, вони утворюють своєрідні зони, вільні, або такі, що захищені чи захищаються від тиску соціальної реальності.

Думка про те, що сокровенна ціль філософії – вивести людину із сфери повсякденності, захопивши її вищими ідеалами, відкрити шлях до самих досконалих цінностей виглядає сьогодні, принаймні, не актуально. Люди потребують знання, у тому числі і наукового, і філософського знання про свою щоденність. І це знання повинно бути вписано в масштаби їх досвіду, адаптовано до його форм. Систематизація цього знання не піддається строгій диференціації, вона здійснюється під дією проблем, питань і проєктів, які зростають з практики повсякденного життя в надзвичайних умовах, зокрема в умовах війни. Отже, «занурення» філософії та інших наук у щоденність до індивідуального і особистісного вимірювання соціальності.

Звернення до теми війни і філософії, це, в першу чергу до питання про те, чи одне не виключає інше, чи протистояння, що навіть у своїй найблагороднішій формі (оборона, захист), спрямоване на припинення того чи іншого існування, не стає на заваді фундаментальному мисленню про буття.

Війну нерідко розглядають як засіб очищення – так вважав, зокрема Георг Гегель. Війна не дає нічому набувати видимості – навпаки, війна руйнує усі симулякри, усе виводить на чисту воду і винагороджує і карає без суду, на місці, за законами воєнного часу. Війна повертає усьому його справжній, достеменній імені – не лише тому, що усім стає конче потрібною певність і визначеність, але й тому, що ця визначеність, нерідко трагічна, сама ставить усіх перед фактом свого існування, який неможливо заперечити (Бойченко, 2022).

А філософія існує як любов до мудрості. Саме така її форма є первинною. Мудрість – це лаконічно сформульовані судження про загальну природу певних природних і суспільних явищ, які мають аксіоматичний статус. Тобто, ці судження сприймаються певною спільнотою як такі, з якими її учасники погоджуються і які не викликають у них якихось суттєвих зауважень.

Коли почалася повномасштабна війна, ця стала формула втратила свою актуальність, звичні уявлення про філософське мислення розвіялися як дим. Писати на філософські теми, натомість, стало проблематичним не лише через відсутність часу, зміну на вітальні пріоритети у щоденних завданнях, нестачу тиші в кабінеті дослідника, чи через відсутність самого кабінету, взагалі даху над головою, але й тому, що після того, що сталося, після того, коли війна торкнулася сьогодні всього українського суспільства, а з ним і багатьох суспільств Європи, – не лише не можна писати, як дотепер, але й доводиться піддавати ревізії вже написане. Філософія повинна щось значити для життя. Реальна її цінність – внести певні зміни в те, як ми його проживаємо. (Свендсен, 2019). Філософські фундаментальні трактати, статті слабо пов'язані з війною. Почалася війна і актуальність як

лавина тисне, вимагає реагувати. І це не примус, а внутрішня потреба.

Це говорить про те, що не кожен філософ здатен вистояти перед спокусою самозаспокоєння, а геніальність не є індульгенцією від моральної корозії. Тим більш важливо, що голос правди все ж звучить, і це – голос філософа. Саме цей голос є важливим у створенні психосоціокультурної матриці філософування, яке поширюється далеко за межі самої філософії, і передусім – у царину освіти (Karpenko, & Guzhva, 2021).

На думку відразу спадає те, що може бути переосмислене, хоч би те, що каже Гегель коли, попри всю неоднозначність своїх слів (це його радше не бентежило), він бажав війни кожному поколінню, позаяк вона очищує наше мислення, веде до ревізії уявлень про світ, дає імпульс новому та, зрештою, становить саму його логічну структуру (Гегель, 2000).

Перехідні епохи, революції, війни переводять суспільство у більший чи менший періоди екзистенції, нестабільності, форс-мажору. Це достеменний момент кризи в її латинському звучанні як «рішучий поворот, перелом». Криза, натомість, у грецькому значенні означає «переломний момент, вибір, розрізнення, вирок, суд, справді стає моментом переоцінки і суду над дотеперішнім порядком речей, над цінностями, над світом і над собою. А разом без неї та без вписаного в неї «катарсису» неможливе ніщо нове, неможливий початок.

Глибока криза другої світової війни призвела до того, що людяність увійшла до мови міжнародного права у вигляді терміна «crimes against humanity», тобто «злочини проти людяності». Для кваліфікації таких злочинів було залучено концепт прав людини, загальних параметрів співжиття, поза якими не може йтися про збереження та розвиток суспільства. Це стосувалося в основному масового насильства з боку військових щодо цивільного населення. У повоєнній судовій практиці злочини проти людяності визнавалися стосовно дій, які «вчинені за межами будь-яких військових потреб і під час яких виказувалася навмисна нелюдська мета» (Арендт, 2013).

Досвід другої світової показав, що війни потрібно розглядати як прояв агресивної свавільно-егоцентричної сутності людини. К. Лоренц на це звернув увагу, стверджуючи, що людина, на жаль, але це об'єктивна реальність, позбавлена заборони на внутрішнє знищення, яке властиве тваринному світу. Тому Е. Морен визначив її як *homo sapiens est homo demens*. Тобто, вона розумний безумець. При цьому безумство має суттєву перевагу перед розумною мотивацією (Арендт, 2013).

Реалії сьогоденної російської війни проти України майже через століття доводять, що війна повинна розглядатись не лише в суто збройних зіткненнях між арміями різних держав. Воєнний

стан «пронизує» всі сфери життя і у навіть умовно віддалених від фронту районах воюючої України відчувається напружений пульс протистояння з ворогом. Повітряні тривоги, «прильоти» ворожих російських ракет по інфраструктурних об'єктах та житлових будинках, мобілізація до армії, поховання Героїв, встановлення відповідних режимних норм (комендантська година), заходи економії (електроенергії), втрата близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені внутрішні переселення, терор чи насильства окупантів на тимчасово окупованих територіях – усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких не перше місце виходить збереження життя. На відміну від мирного часу загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп у ході війни набувають системного характеру, стають головною ознакою щоденного існування. Для тих, хто вивчає щоденність через призму сприйняття людьми «нештатних» ситуацій та пошуку засобів їхнього подолання, війна (особливо повномасштабна) дає повний реєстр явищ і процесів на всіх рівнях та в усіх сферах життєдіяльності, а також відповідних реакцій на них.

Це – навчання для цілого народу і для всього світу, наука, яку не отримати іншим шляхом, адже така освіта потребує моменту істини, який неможливо змодельовати в аудиторії, а можливо лише прожити на межі життя і смерті (Бойченко, 2022).

В. Франкл, особисто зазнавши випробувань концтаборів та жахів другої світової війни, осмислюючи свій життєвий досвід та практику роботи психотерапевта, писав: «Бути людиною означає постійно стикатися з ситуаціями, які одночасно – шанс і виклик, які дають нам шанс реалізувати себе, не ухилившись від виклику реалізувати сенс. Кожна ситуація – це заклик: спочатку – почути, потім – відповісти» (Франкл, 2020).

Важливим джерелом, для філософії щоденності при аналізі і вивченні сучасної війни може стати досвід тих, хто пережив війну, живих свідків, мова йде про можливість «задати минулому питання», тобто усну історію. Це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, котрий надзвичайно динамічно розвивається, і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю всіх видів. Біографічні історії учасників збройних формувань різних сторін, очевидців та жертв війни допоможуть проаналізувати інвертне бачення проблеми людини на війні її безпосередніми учасниками. Новаторство використання наративних джерел полягає у наданні права голосу так званій «маленькій людині» та пріоритету особистого бачення учасника подій воєнного недалекого

минулого. На противагу твердженням про те, що війна справа політиків, держав, армій, а не тих же «маленьких людей», які ніби нічого не вирішують і є або «сліпою зброєю в руках маніяка», або жертвами (Лисенко, 2010).

Наукова новизна.

Авторами доведено актуальність звернення до філософії щоденності в надзвичайних умовах війни та ролі філософа, в умовах реалій війни росії проти України. Саме голос філософа є важливим у створенні соціокультурної матриці філософування під час війни, яке поширюється далеко за межі самої філософії з метою унеможливлення повторення її для майбутніх поколінь українців та цивілізованого людства в цілому.

Висновки.

Часто філософія запізнюється з тим, щоб запропонувати рішення для найактуальніших, найбільочіших проблем, які постають перед суспільствами, і в цьому полягає її проблема. Джон Роулз, один із найвизначніших політичних мислителів ХХ століття, який започаткував ідею індексу людського розвитку, що постала саме із його праць та запропонованих ним підходів, але насправді не мав на політику жодного впливу, якщо говорити про конкретні політичні рішення. Власне, це породжує багато питань.

Реальність сьогодні така, що бракує одного великого спільного ринку ідей. Спостерігається дезінтеграція ідеї публічного простору: він не є єдиним і всеохопним, а поділений на частини, що комунікують між собою. Найпродуктивніший підхід до філософії нині полягає в аналізі специфічних конкретних проблем: що нам робити з ненависницькими промовами? Чому поняття правди стало для політики знову важливим? Так сталося не тому, що люди дискутували поміж собою, яка з теорій правди (кореспондентська чи когерентна) є валіднішою. Йдеться радше про те, хто має визначати, що є правдою, а що ні. (Свендсен, 2019)

Війна як подія, свідками якої ми стали в повсякденному житті, принципово відрізняється від висловлювань та думок з приводу війни відомих філософів: Жюльє Дельоза, Славоя Жижека, Петера Слотердайка, Юргена Габермаса, Анатолія Єрмоленко, Ульріха Гумбрехта. Тому головним завданням філософів в подальшому змінити «плакатний стиль», як миттєву емоційну реакцію на ситуацію, вираженими серйозними рефлексіями, що впишуть цю війну в логіку нових воєн, чи дозволять переформатувати, змінити уявлення про сучасні гібридні, «приватизовані» війни у порівнянні з «класичними» з метою унеможливлення повторення цього для майбутніх поколінь українців та цивілізованого людства в цілому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Арендт, Х. (2013). *Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі*. К.: Дух і літера.
- Лисенко, О. Є. (Ред.). (2010). *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*, 13. К.: Інститут історії України НАН України.
- Бойченко, М. (2002). Повсякденність історична. В *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник* (с. 291–292). К.: Вища школа.
- Карпенко, І. (2009). Філософія і світ повсякденності. *Філософські обрії*, 22, 59–71.
- Бойченко, М. (2022). Виправлення іменувань речей: примус у освіті і суспільному житті. *Філософія освіти*, 28(1), 11–27.
- Вебер, М. (2018). *Протестантська етика і дух капіталізму*. (Переклад з англійської Олександр Погорілий). К. Наш Формат.
- Гегель, Г. В. Ф. (1974). *Енциклопедія філософських наук* (с.118). М. (Т.1).
- Гегель, Г. В. Ф. (2000). *Основи філософії права, або Природне право і державознавство* (Переклад з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра). Київ: Юніверс.
- Гарфінкел, Г. (2005). *Дослідження з етнометодології* (Переклад з англійської Віктора Шовкуна, науковий редактор Вахтанг Кебуладзе). К.: Курс.
- Свендсен, Л. (2019). *Реальність сьогодні така, що бракує одного великого спільного ринку ідей*. Відновлено з <https://tyzhden.ua/edition/vydannia-237674/>
- Еліас, Н. (2003). *Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження*. Київ: «Перун».
- Франкл, В. (2020). *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Київ: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля».
- Heidegger, M. (1988). *Zur Sache des Denkens* (p. 81). Tubingen: Max Niemeyer Verlag.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor.
- Cicourel, A. V. (1974). *Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction*. London: Penguin. Free Press.
- Karpenko, I. V. & Guzhva, A. A. (2021). Human Being in the Dimension of the Psychosociocultural Matrix of Philosophizing (pp. 69–77). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 20.

REFERENCES

- Arendt, H. (2013). *The Banality of Evil. Trial of Eichmann in Jerusalem*. K.: Spirit and letter.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor.
- Boychenko, M. (2002). *Everyday Life is Historical. In Historical science: a Terminological and Conceptual Guide* (pp. 291–292). K.: Higher school.
- Boychenko, M. (2022). Correcting the Names of Things: Coercion in Education and Social Life. *Philosophy of Education*, 28(1), 11–27.
- Cicourel, A. V. (1974). *Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction*. London: Penguin. Free Press.
- Elias, N. (2003). *The Process of Civilization. Sociogenetic and Psychogenetic Studies*. Kyiv: "Perun".
- Frankl, W. (2020). *Man in Search of True Meaning. A Psychologist in a Concentration Camp*. Kyiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Garfinkel, G. (2005). *Studies in Ethnomethodology*. (Translated from English by Viktor Shovkun, scientific editor Vakhtang Kebuladze). K.: Course.
- Hegel, G. V. F. (1974). *Encyclopedia of Philosophical Sciences* (p. 118). M. (T.1).
- Hegel, G. V. F. (2000). *Fundamentals of the Philosophy of Law, or Natural Law and Political Science*. (Translated from the German by R. Osadchuk and M. Kushnir). Kyiv: Universe.
- Heidegger, M. (1988). *Zur Sache des Denkens* (p. 81). Tubingen: Max Niemeyer Verlag.
- Karpenko, I. (2009). Philosophy and the Everyday World. *Philosophical Horizons*, 22, 59–71.
- Karpenko, I. V. & Guzhva, A. A. (2021). Human Being in the Dimension of the Psychosociocultural Matrix of Philosophizing (pp. 69–77). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 20.
- Lysenko, O. E. (Ed.). (2010). Pages of Military History of Ukraine. *Collection of Scientific Articles*, 13. K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Svendsen, L. (2019). *The Reality Today is that One Big Common Marketplace of Ideas is Missing*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/edition/vydannia-237674/>
- Weber, M. (2018). *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism*. (Translated from English by Oleksandr Pohorily). Kyiv: Our Format.

"Social Instinct" vs "National Self-Preservation" as a Phenomenon of Ukrainian Society during the Current Russian-Ukrainian War

UDC: 316.64(=161.2):355.48(470:477)"20"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172322>**Lapan Tetyana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7727-6879>, tetianalap@yahoo.com**Khymovych Oksana**Ph.D., Assistant, <https://orcid.org/0000-0001-9511-3435>, o.khymovych@gmail.com*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract

The Russian-Ukrainian war raises the question not of the psychological instinct to survive and save the life of each individual, but of the social instinct for the common survival of Ukrainians as a nation.

The article analyzes the instinctivist approach of W. MacDougall, who, in our opinion, defined instincts not only as a psychological concept, but also its sociological interpretation, bringing the understanding of individual instincts closer to social ones. By social instincts, we mean complex forms/models of behavior of a community and society as a whole. Through the prism of the instinctivist approach, the phenomenon of existence, or rather survival, of modern Ukrainian society in the context of a full-scale invasion is defined. Different types of instincts are analyzed: flight or fear, rejection, curiosity, aggression, self-humiliation, self-assertion, the instinct to create sociality (herdiness), and survival/preservation. By the instinct of self-preservation, we mean a set of innate forms of behavior of a social community that manifest themselves in situations where there are threats to survival. It includes both active forms of behavior (escape and attack) and passive forms (freezing, rejection of aggression, self-humiliation). In crisis situations, it is instincts that determine the specific features of people's thinking and actions. When a social community finds itself in a situation where its basic needs cannot be met, it often perceives this as a threat to its way of life. Trying to overcome a traumatic situation, being in a state of indignation, fear or irritation, a social community can act in different ways. But, as the analysis of empirical studies shows, unification and cohesion give a better chance of survival and self-preservation. The article concludes that Ukrainians today live in an environment of increased consolidation, defense of interests, and values based on the survival instinct. In this article, we make an attempt to analyze modern sociological research conducted in the context of Russia's full-scale invasion of Ukraine from the point of view of the self-preservation instincts of Ukrainians as a social and national community.

Keywords: social instinct, survival instinct, sense of national self-preservation, resilience

«Соціальний інстинкт» vs «національне самозбереження» як феномен українського суспільства під час сучасної російсько-української війни

Лаван Тетяна, Химович Оксана*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація

Російсько-українська війна формує питання не психологічного інстинкту виживання та порятунку життя кожного індивіда окремо, а мова йде про соціальний інстинкт спільного виживання українців як нації.

У статті аналізується інстинктивістський підхід В.Макдугала, який, на нашу думку, здійснив визначення інстинктів не лише як психологічного поняття, але й його соціологічну інтерпретацію, наблизивши розуміння індивідуальних інстинктів до соціальних. Під соціальними інстинктами, ми розуміємо складні форми/моделі поведінки спільноти і суспільства загалом. Крізь призму інстинктивістського підходу визначено феномен існування, а точніше виживання сучасного українського суспільства в умовах повномасштабного вторгнення. Проаналізовано різні типи інстинктів: втеча чи страх, неприйняття, допитливість, агресивність, самоприниження, самоствердження, інстинкт творення соціальності (стадності) та виживання/самозбереження. Під інстинктом самозбереження ми розуміємо сукупність вроджених форм поведінки соціальної спільноти, що проявляються в ситуаціях, при виникненні загроз для виживання. Він включає в себе як активні форми поведінки (втеча і напад), так і пасивні (завмирання, неприйняття агресивності, самоприниження). Під час кризових ситуацій саме інстинкти обумовлюють специфічні особливості мислення та дій людей. Потрапляючи в ситуацію неможливості задоволення своїх базових потреб, соціальна спільнота нерідко сприймає це як загрозу своєму способу життя. Намагаючись переламати травматичну ситуацію, перебуваючи в стані обурення, страху або роздратування, соціальна спільнота може діяти по-різному. Але, як засвідчує аналіз емпіричних досліджень, об'єднання, згуртованість дають більше шансів на виживання і самозбереження. У статті робиться висновок про те, що українці сьогодні живуть в умовах підвищеної консолідації, відстоювання інтересів, цінностей, які базуються на інстинкті виживання. У цій статті, ми робимо спробу проаналізувати сучасні соціологічні дослідження, проведені в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну, з точки зору інстинктів самозбереження українців як соціальної та національної спільноти.

Ключові слова: соціальний інстинкт, інстинкт виживання, почуття національного самозбереження, життєстійкість

Вступ.

Російсько-українська війна забрала життя десятків тисяч українських військових та цивільних. Широкомасштабна війна лише зміцнила рішучість у боротьбі населення України проти країни-агресорки. Українцям нічого не залишається, як продовжувати воювати до повної перемоги у цій війні через здійснений ворогом геноцид проти населення України. За майже рік повномасштабної війни словосполучення «незламний дух України» отримало новий сенс, який мотивує, надихає та стимулює «не опускати руки ні на мить» аж до беззаперечної перемоги. Для українського суспільства минулий рік став серйозним іспитом на витримку, консолідацію сил і виживання, але немає жодних сумнівів у тому, що і перше і друге є наслідком нашого соціального та національного інстинкту самозбереження.

«За пів року війни українці довели, однак, що вони – консолідована нація з міцною громадською ідентичністю, попри всі балачки про роз'єднаність. Вони довели, що можуть побудувати стійку державу з функціональними інституціями, попри гадану корупцію та інші вади. Україна остаточно утвердилася як видима національна держава з активним громадянським суспільством, сильною армією та багатою, динамічною і розмаїтою європейською культурою. Знадобилися багатомісячна війна і тисячі смертей, щоб довести очевидне – що Україна існує й однозначно заслуговує бути почутою, побаченою й відкритою заново». (Рябчук, 2023).

Отже, **метою статті** є визначення у чому полягає феномен існування/життєстійкості/виживання українського суспільства, чому українці витримують надскладні обставини війни і виборюють своє право на існування як соціальний і національний організм. Відповіді на ці та інші доцільні запитання можна шукати серед великої кількості теоретичних напрацювань, однак ми взяли до уваги інстинктивістський підхід, запропонований В. Макдугалом, а також спробуємо проаналізувати проблематику через призму соціологічних досліджень проведених в Україні під час широкомасштабної війни.

Ступінь наукової розробленості.

У кінці XIX – на початку XX ст. у соціології серед інших виділяють два найбільш вагомні напрями: натуралістичний і психологічний. Інстинктивні є одним з психологічних напрямів соціології. У соціології не заведено соціальні питання визначати як наслідок психологічних проблем. Однак соціологія швидко переймає і кваліфіковано починає використовувати нові інтелектуальні ідеї, починає застосовувати психологічні та натуралістичні напрями у своєму дослідницькому полі. Так було з інстинктивістським підходом В. Макдугала (1871-1938) – англо-американського дослідника, автора соціальної психології та гормічної концепції (горме – поривання, бажання). Автор окреслив і запропонував

важливі питання: про співвідношення свідомості індивіда та свідомості групи, про рушійні сили соціальної поведінки і т. і. Цікаво також і те, що в перших соціально-психологічних теоріях із самого початку намагалися знайти підходи до вирішення поставлених проблем з двох сторін: з боку психології та з боку соціології. У першому випадку, питання вирішувалося з точки зору індивіда, його психіки, перехід до психології групи не брався до уваги. У другому випадку намагалися вирішувати питання «від суспільства», але тоді саме «суспільство» розчинялося в психології, що призводило до психологізації суспільних відносин. Це означало, що власними силами ані «психологічний», ні «соціологічний» підходи не дають правильних рішень, якщо вони не пов'язані між собою (Черниш, 2009). Для Макдугала саме інстинкти дозволяють розвивати когнітивний компонент поведінки, емоційну складову та вольову складову. (McDougall, 1961). Отже, ми спробуємо проаналізувати сучасні соціологічні дослідження, проведені під час широкомасштабної війни, з точки зору інстинктів самозбереження українців як соціального організму.

На думку Макдугала, інстинкти є єдиним існуючим двигуном вчинків людини, які визначають її як соціальну істоту. Вони є детермінантами як поведінки людини, так і її свідомості. Жодне уявлення, жодна думка неспроможна виникнути без мотивуючого впливу інстинкту. Інтерес, зумовлений вродженим інстинктивним потягом, знаходить свій прояв у навичці та обслуговується тими чи іншими механізмами поведінки. Отже, за теорією Макдугала, усе, що відбувається у сфері свідомості, перебуває у прямій залежності від несвідомих начал. У своїй роботі В. Макдугал виділив 12 основних видів інстинктів: втеча чи страх, неприйняття, допитливість, агресивність, самоприниження (або збентеження), самоствердження, батьківський інстинкт (одним із проявів якого є ніжність), інстинкт продовження роду, харчовий інстинкт, а також інстинкт творення (McDougall, 1924). Отже, дія людини, на думку В. Макдугала, вибудовується на основі інстинктів та відповідних емоцій. (Черниш, 2009; Turner, 1991).

Іншими словами, інстинкт це певна психофізіологічна диспозиція чи схильність, яка спонукає індивіда сприймати певні явища та відповідним чином діяти. Кожному інстинкту відповідають конкретні почуття/емоції:

- Інстинкту боротьби – відповідає почуття страху;
- Інстинкту втечі – почуття самозбереження;
- Інстинкту войовничості – почуття гніву;
- Інстинкту стадності (соціальності) – почуття приналежності до своєї спільноти.

Ми керуємося емоціями, коли нам боляче й коли нам страшно. Ухвалюючи швидке рішення, ми можемо бути або егоїстичними, або емпатичними. Якими саме – вирішують обставини: чи це рішення

стосується людей, подібних до нас самих, які виглядають так само, говорять із нами однією мовою, моляться, як ми, чи це стосується людей, які належать до більш віддаленої від нас групи. Що швидше ми ухвалюємо рішення стосовно людей нашої групи, то добрішим та емпатичнішим воно буде, наш первинний інстинкт – мати товариські стосунки зі своїми. Якщо ж це стосується людей з іншої групи, інстинкт працює навпаки – швидке рішення буде більш егоїстичним і віддаленим, адже перші рефлекси щодо чужинців проявляють наші найагресивніші якості. Коли нам страшно – ті, з ким ми відчуваємося в безпеці, дають нам затишок і спокій. На основі інстинктів відбувається становлення всіх соціальних інститутів, а також різноманітних суспільних процесів, у тому числі, війни. Під час кризових ситуацій (а війни і є такими кризовими ситуаціями) саме інстинкти обумовлюють специфічні особливості мислення та діяльності людей. Отже, під соціальними інстинктами, ми розуміємо складні форми/моделі поведінки спільноти в цілому.

Результати досліджень.

Відтак, у Сімнадцятому загальнонаціональному опитуванні: ідентичність, патріотизм, цінності, проведеного 17-18 серпня 2022 року, соціологічною групою «Рейтинг» представлено, що основою почуття приналежності, яку відчувають респонденти, думаючи про Україну є гордість (75%). Серед інших емоцій – сум (29%) та радість (26%). Близько 10% відчувають зацікавлення або страх. Думаючи про себе, емоції та відчуття приналежності розділилися рівною мірою: гордість (34%), сум (31%), зацікавленість (29%), радість (23%). За останній рік вдвічі зросла гордість та радість за країну. На індивідуальному рівні також зросли показники гордості, водночас є приріст суму і страху. При цьому страх і сум відносно себе більш виражені, ніж щодо країни. Аналогічно з гордістю. А от з зацікавленістю навпаки – щодо себе відчувають значно частіше, ніж щодо країни. Сум за країну відносно частіше відчувають мешканці півдня та жінки. Страх – жінки та бідніші категорії населення. На індивідуальному рівні страх частіше відчувають мешканці сходу, жінки та бідніші. Радість частіше відчувають молодші респонденти. (Сімнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022).

Абсолютна більшість (93%) впевнені, що Україна зможе перемогти росію у сучасній війні, що, безперечно, засвідчує інстинкт самозбереження українців. Близько 60% зазначили, що для перемоги у війні необхідний більш тривалий час: 20% вважають, що необхідно більше року, 40% – півроку-рік. Водночас, майже чверть оцінюють необхідний для перемоги час до кількох місяців. (Сімнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022). Ці дані свідчать про віру в майбутнє після перемоги, і, власну безпеку у подальшому.

За даними всеукраїнського національного репрезентативного опитування Омнібус, проведеного Info Sapiens 12–18 серпня 2022 року, 98% українців пишуться тим, що є громадянами України і вперше цей показник є практично однаковим в усіх регіонах. (98% українців пишуться, 2022).

Таблиця 1.

Регіональний розподіл відсотків тих, хто дуже або скоріше пишуться тим, що є громадянами України за даними серпневого Омнібусу Info Sapiens 2022 року

Регіон	%
Захід	98%
Київ	98%
Південь	98%
Північ	99%
Схід	98%
Центр	96%

Джерело: (Всеукраїнське національне опитування, 2022)

Попри всі жахіття війни, 94% українців з оптимізмом дивляться у майбутнє України, а 92% – на своє майбутнє в Україні, тобто, знову ж таки, пов'язують своє майбутнє з державою Україною. (98% українців пишуться, 2022).

Більш цікавими є результати дослідження Чотирнадцятого загальнонаціонального опитування: психологічні маркери війни рівнів життєстійкості, психологічного виснаження та прийнятності розваг під час війни, яке було проведено в період 18–19 червня 2022 р. Аналітики компанії стверджують, що українці на четвертому місяці війни надалі демонструють хороший рівень життєстійкості (3.8 з 5). Складові цього показника: психологічна стійкість (3.9) та підтримка фізичного здоров'я (3.7) – не зазнали суттєвих змін, хоча і дещо знизилися, порівняно з квітнем. Відносно високий показник психологічної стійкості забезпечується в першу чергу цікавістю до того, що відбувається навколо (4.4), нормальним харчуванням (4.2), планами на майбутнє (4.2), впевненістю у своїх рішеннях (4.0) та відсутністю жалю про минуле (4.0). (Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022).

Найбільше сьогодні українці потерпають від втоми (лише 36% її не відчувають) та нестачі повноцінного сну (лише 44% мають повноцінний сон). Такі реакції організму є природними для стресу. Попри це інші емоційні та моральні показники громадян у кращому стані. Жінки мають нижчий рівень життєстійкості, ніж чоловіки. З віком життєстійкість також знижується. Наявність роботи позитивно впливає на життєстійкість: ті, хто працює повноцінно або частково відчуваються краще, ніж ті, хто не працює. У регіональному розрізі, найгірша ситуація із життєстійкістю у мешканців сходу країни, де сьогодні основна лінія фронту, найбільше руйнувань та смертей.

В усіх категоріях опитаних психологічна життєстійкість (3.9) є вищою за показники фізичного стану (3.7). Війна фізично виснажила більше, а психологічна витривалість поки краща. Динаміка індексу життєстійкості дещо погіршилася за останні 2 місяці. Динаміка індексу життєстійкості дещо погіршилася з квітня (з 3.9 до 3.8). Однак, в українців все ще вистачає фізичних та моральних сил жити під час війни, працювати, допомагати, воювати. Сприятливим у цьому є літній період: довжина дня та сонячна активність зазвичай позитивно впливають на настрій та самопочуття. Найбільше негативних змін відбулося із цікавістю до життя навколо та харчуванням, проблемами з планами на майбутнє, шкодуванням про минуле. (Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022).

Війна викликає велику кількість почуттів та думок, які часто є протилежними та суперечливими, багато чого більше не має відтінків, а стає чорно-білим, набуває однозначності та категоричності. Людина стикається з високим рівнем стресу, переживає «провину вцілілого», «травму свідка» та інші стани, які пов'язані із війною. Одним з наслідків таких станів є зміна звичної поведінки та пріоритетів. Зростає самозвинувачення, обмеження себе у задоволеннях, можливості радіти життю або навіть вести звичайне «мирне життя». Сьогодні 59% вважають за необхідне суттєво обмежувати себе у розвагах і покупках, 36% натомість вважають, що потрібно намагатися жити повноцінним життям. Молодь до 35 років менш схильна до самообмежень (лише 46% це підтримують). Також менше обмежують себе люди, які повноцінно (55%) або частково працюють (58%), вірогідно вважаючи, що їх фронт – економічний (сплата податків, допомога армії). На загал, суттєвих гендерних відмінностей у самообмеженні не знайдено. Однак, молоді жінки до 35 років частіше схильні намагатися жити повноцінним життям (54%), на відміну від своїх однолітків-чоловіків (44%). Однією з важливих причин такої відмінності є соціальна прийнятність такої поведінки для жінок. У чоловіків під час війни, на думку більшості, – інші ролі.

В той час як результати Дев'ятнадцятого загальнонаціонального опитування: підсумки року, очікування від майбутнього, проведеного 20-21 листопада 2022 р., результати якого свідчать, що абсолютна більшість опитаних, а саме 97% впевнена, що Україна зможе відбити напад росії. Дві третини опитаних очікують, що наступний 2023 рік буде кращим за попередній. 12% вважають, що рік буде таким самим, 16% – гіршим. У порівнянні із минулорічним дослідженням показники більш оптимістичніші. Також майже 90% дивляться у 2023 з оптимізмом, лише 6% з песимізмом. В питання «Наскільки Ви впевнені, що Україна зможе відбити напад росії?», то оцінка від 1 січня 2022 до 20-21

листопада 2022р. змінилася від 22% до 75%, що свідчить про високий ріст підтримки та довіри до ЗСУ, а відтак і до «національного самозбереження». (Дев'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022)

Через сукупність притаманних кожній людині інстинктів та почуттів Макдугал намагався створити психологічну теорію суспільства. Сьогодні мова йде про те, чи можна використати теорію інстинктів і сконструювати її як теорію соціального інстинкту, поставивши питання про те, чи війна як кризова ситуація детермінує інстинкт самозбереження українців як соціального і національного організму.

Феномени «соціальний інстинкт» vs національне самозбереження включають значний потенціал соціальної активності серед українців, формування компромісів, узгоджених інтересів для спільного блага, появу обнадійливої спільності у дискурсі різного роду національно-маркованих питань, формування основ громадянського суспільства. Більше того, вони створили певний стандарт громадянської відповідальності та почуття обов'язку, на який мають орієнтуватися як громадяни, так і політикум країни. Двадцять хвилин дослідження соціологічної групи «Рейтинг», соціологічні дослідження компанії Info Sapiens та ряду інших соціологічних компаній України були проведені впродовж широкомасштабної війни в Україні, і вони є підтвердженням цієї і наступних думок.

Екзистенційна природа війни (війни як виживання для українців як соціального та національного організму) ставить багатьох її учасників на межу інстинктивного вибору між добром і злом у різних ситуаціях та іпостасях, виводить назовні справжнє єство людини. Далеко не всі можуть гідно скласти цей важкий іспит. Комуś бракує характеру, сили волі, відповідальності, рішучості, здатності до самопожертви, віри в правильності власної позиції. Та далеко не все залежить від самої людини/окремого індивіда. А як показує досвід війни, великою мірою, соціальний інстинкт самозбереження залежить від солідарності та згоди у спільноті та громаді, до якої належить індивід. Солідарність є своєрідною стратегією мобілізації соціуму в період серйозних криз і трансформацій, яка різко підвищує мобілізаційні можливості соціуму та його ефективність за рахунок синергетичного ефекту, що виникає у разі усвідомлення різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій. Солідарність це принцип взаємин у суспільстві, що потребує єднання на ґрунті спільних цінностей та ідей. Визначальним фактором життя будь-якого суспільства є солідарність його членів. Згуртованість є однією із стратегій мобілізації соціуму в період глибоких криз або загроз. Сьогодні це важливо як ніколи. І вона мусить бути продемонстрована на дуже практичному рівні, а не на словах. Бо під час війни,

єдність – це питання виживання. У момент, коли потрібно вибороти життя, усе решту можна відкласти.

З дослідження компанії Info Sapiens, проведеного в 12–18 серпня 2022 р., аналітики припускають, що внаслідок повномасштабної війни посилились мережі взаємодовіри між людьми. У порівнянні з 2020 роком українці стали більше довіряти сім'ї, сусідам, знайомим, людям іншої релігії та національності. Деяко знизився рівень довіри тільки до людей, з якими вперше зустрілися – з 27% до 24% – ймовірно, через зростання підозрілості через війну, адже в Україні є російські шпигуни. Також, варто відзначити, що в 2022 р. зріс також і рівень довіри майже до всіх інституцій – навіть до судів, до яких традиційно довіра найнижча. Найвищою є довіра до Армії (94%) та волонтерів (88%). (98% українців пишаються, 2022). Перебуваючи у стані війни держави мають доволі обмежені можливості для соціальної підтримки своїх громадян. У зв'язку з цим незмірно зростає роль громадянських інституцій, благодійних організацій, релігійних конфесій, які беруть на себе частину цих функцій. У сучасній війні абсолютно нове явище в суспільному житті – волонтерський рух – переріс допоміжну роль і набув статусу чинника національної безпеки, взявши на себе і постачання армії, і турботу про населення прифронтової зони.

Висновки.

Соціальні інстинкти формуються в результаті взаємодії людей у суспільстві. Інстинкт виживання – це певна програма/модель поведінки, пов'язаної із збереженням соціального організму, суспільства загалом. Почуття небезпеки диктує подальшу поведінку для суспільства, а інстинкт самозбереження існує як мотивація уникати небезпечних ситуацій. Особливо яскраво інстинкт виживання проявляється в екстремальних ситуаціях. Заради виживання, соціальна спільнота здатна змінити спосіб свого життя: режим й якість харчування, обмежити

споживання води, переховуватися від будь-яких негод. Інстинкт самозбереження є базовим, на основі якого формуються та діють інші інстинкти. Очевидно, що у час війни вижити намагається усе населення, наслідуючи інстинкт виживання. У самозбереженні й виживанні українського суспільства і полягає соціальний інстинкт, але тоді постає запитання взаємодовіри, солідарності, згоди та згуртованості. Суспільство має керуватися соціальним інстинктом збереження через солідаризацію інтересів і цінностей усіх учасників суспільних відносин. На сьогодні, у складних умовах війни спостерігаємо багато прикладів взаємодопомоги, консолідації інтересів та цінностей, і саме це дає змогу виживати нашому суспільству. Солідарність суспільства засвідчує поступове зникання принципових регіональних протиріч в цінностях, ставлення до міжнародних інституцій тощо. Під час війни єдність – це питання спільного виживання. Оскільки в основі лежить питання виживання українців, то лише перемога гарантує збереження нашого соціального та національного організму. Військові зусилля на полі бою сприяють нашій вірі у перемогу; українцям як національному і соціальному організмові потрібна витримка, згуртованість сил для ведення війни до перемоги України. Об'єднання українців під час війни є позитивною характеристикою зрілості українського суспільства; воно долає труднощі війни, сприяє нашій консолідації для виживання. Суспільство має керуватися соціальним інстинктом збереження через солідаризацію інтересів і цінностей усіх учасників суспільних відносин. Сьогодні, попри всі жахіття війни, все ж таки 94% українців з оптимізмом дивляться у майбутнє України, щоденно долаючи відчуття втоми та страху. Страх і почуття самозбереження – поняття нероздільні: тільки страх за власне виживання здатний підштовхнути суспільство на рішучі дії до виживання. Інстинкти плекають нашу безпеку для майбутнього.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- 98% українців пишаються тим, що є громадянами України. (2022, Серпень 23). *Info Sapiens*. Відновлено з <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=241>
- Всеукраїнське національне опитування Омнібус «Дослідження ставлення до України та Українців». (12–18 серпня 2022). (2022). *Info Sapiens*. Відновлено з https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/241/presentation_ukraine_23_08.pdf
- Дев'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Підсумки року. Очікування від майбутнього (20-21 листопада 2022). (2022, Грудень 15). *Рейтинг*. Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nineteenth_national_survey_results_of_the_year_expectations_for_the_future_november_20-21_2022.html
- Рябчук, М. (2023). *Манування «нації нізвідки»*. Відновлено з https://isc.lviv.ua/blog/ryabchuk-ukrzhiz/?fbclid=IwAR3sWvLLQsYUXqabrtrFEohG_cj3mc8ECpLPnH1lgOTFKQT_taACCC6-zYw
- Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності (17-18 серпня 2022 р.). (2022, Серпень 23). *Рейтинг*. Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnnya_2022.html
- Черниш, Н. (2009). *Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання*. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Знання.
- Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни (18-19 червня 2022). (2022, Червень 29). *Рейтинг*. Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskije_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html

- McDougall, W. (1924). Can Sociology and Social Psychology Dispense with Instincts? *The Journal of Abnormal Psychology and Social Psychology*, 19(1), 13-41.
- McDougall, W. (1961). 1920. *The Group Mind*. Cambridge. *Some Degree of Reciprocal Influence between the Members of the Group*. Cambridge University Press. McGhie A., Chapman J.
- Turner, J. H. (1991). *The Structure of Sociological Theory*. Belmont, California: Wadsworth Publ. Co.

REFERENCES

- 98% of Ukrainians are proud to be citizens of Ukraine. (2022, August 23). *Info Sapiens*. Retrieved from <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=241>
- All-Ukrainian national survey Omnibus "Research of attitudes towards Ukraine and Ukrainians". (August 12-18, 2022). (2022). *Info Sapiens*. Retrieved from https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/241/presentation_ukraine_23_08.pdf
- Chernysh, N. (2009). *Sociology: a textbook based on the rating-module system of education*. 5th ed., revision. and additional K.: Knowledge.
- Fourteenth National Survey: Psychological Markers of War. (June 18-19, 2022). (2022, June 29). *Rating*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html
- McDougall, W. (1924). Can Sociology and Social Psychology Dispense with Instincts? *The Journal of Abnormal Psychology and Social Psychology*, 19(1), 13-41.
- McDougall, W. (1961). 1920. *The Group Mind*. Cambridge. *Some Degree of Reciprocal Influence between the Members of the Group*. Cambridge University Press. McGhie A., Chapman J.
- Nineteenth National Survey. Results of the year. Expectations from the future (November 20-21, 2022). (2022, December 15). *Rating*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nineteenth_national_survey_results_of_the_year_expectations_for_the_future_november_20-21_2022.html
- Ryabchuk, M. (2023). *Mapping the "Nation from Nowhere"*. Retrieved from https://isc.lviv.ua/blog/ryabchuk-ukrzriz/?fbclid=IwAR3sWvLLQsYUXqabrrtFEohG_cj3mc8ECpLPnH11gOTFKQT_taACCC6-zYw
- Seventeenth National Survey: Identity, Patriotism, Values. (August 17-18, 2022). (2022, August 23). *Rating*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html
- Turner, J. H. (1991). *The Structure of Sociological Theory*. Belmont, California: Wadsworth Publ. Co.

Gender as a Reflection of the Crisis of the Disciplinary Society

UDC: 316.346.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172323>**Slotiuk Petro****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3033-1666>, universitetart@gmail.com*****Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine)***

Abstract

The **relevance of the study** is determined by the growing interest in gender issues caused by the adoption in 2011 of the Council of Europe Convention on the Prevention of Violence against Women and Domestic Violence and the Fight against These Phenomena (to which Ukraine also joined), the implementation of the categories of gender equality and sexual orientation into national legislation, which is actively opposed by the Council of Churches of Ukraine and a number of public organizations, as well as the ambiguous attitude to this problem on the part of certain figures of culture, science, representatives of the domestic political system, the non-acceptance of the idea of genderization of society and the denial of certain provisions of the Istanbul Convention by a number of European countries, as well as discussions that broke out in the Ukrainian and world information space on issues of philosophy and ideologies of gender.

The **purpose** of the study is to highlight the conclusions of scientists who study the problem of gender, to present the authors' alternative points of view regarding its social nature, the philosophical understanding and scientific validity of those reflected in modern feminist concepts, and to express the opinion that gender is the result of a crisis of disciplinary society, which initiates the process of breaking of the existing system of values with the establishment of such models of behavior that arose and are cultivated in certain marginalized groups that seek to be legalized.

Despite the fact that gender issues have become the object of analysis of modern socio-humanitarian science not only abroad, but also in Ukraine, the works of individual authors directly indicate their support for certain environments, which have recently been increasingly used in political practices and new technologies. the establishment of gender ideology built on the philosophical concepts of post-feminism.

The **author's conclusions** indicate that the investigated problem is mainly highlighted from the standpoint of accepting the idea of gender (creating a gender family, education, government, mass media, etc.) with insufficient consideration of alternative opinions and reactions of society with its traditional culture and established value system, behavior patterns, and therefore requires further interdisciplinary study and deep understanding of the scientific community.

Keywords: gender, normativity, discourse, crisis, disciplinary power, disciplinary society, feminism, family, school, information, culture

Гендер як відображення кризи дисциплінарного суспільства

Слотюк Петро***Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)***

Анотація

Актуальність дослідження визначена зростанням інтересу до гендерної проблематики, викликаного прийняттям у 2011 році Конвенції Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (до якої приєдналася і Україна), імплементацією в національне законодавство категорій гендерної рівності і сексуальної орієнтації, проти чого активно виступає Рада церков України і низка громадських організацій, а також неоднозначним ставленням до цієї проблеми з боку окремих діячів культури, науки, представників вітчизняного політикуму, несприйняттям ідеї гендеризації суспільства й запереченням окремих положень Стамбульської конвенції рядом європейських країн.

Метою дослідження є висвітлення висновків науковців, які вивчають проблему гендеру, представлення альтернативних точок зору авторів щодо її соціальної природи, філософського осмислення і наукової обґрунтованості відображених у сучасних феміністичних концепціях і висловлення думки про те, що гендер є результатом кризи дисциплінарного суспільства, яка започатковує процес зламу наявної системи цінностей з насаджуванням таких моделей поведінки, котрі виникли і культивуються в окремих маргіналізованих групах, що прагнуть легалізуватися.

Не дивлячись на те, що гендерна проблематика стала об'єктом аналізу сучасної соціогуманітарної науки не тільки закордоном, але й в Україні, роботи окремих авторів прямо вказують на підтримку ними деяких середовищ, які, останнім часом, все частіше застосовують політичні практики й технології нав'язування гендерної ідеології, побудованої на філософських концепціях постфемінізму.

Висновки автора вказують, що досліджувана проблема переважно висвітлюється з позиції прийняття ідеї гендеру (створення гендерованої сім'ї, освіти, влади, масмедіа тощо) з недостатнім врахуванням альтернативних думок і реакції суспільства з його традиційною культурою і усталеною системою цінностей, моделями поведінки, а тому потребує подальшого міждисциплінарного вивчення і глибокого осмислення науковим співтовариством.

Ключові слова: гендер, нормативність, дискурс, криза, дисциплінарна влада, дисциплінарне суспільство, фемінізм, сім'я, школа, інформація, культура

Вступ.

Працюючи над концепцією дисциплінарного суспільства М. Фуко звернув увагу на проблему нормативного фактору, який і в сучасних умовах відіграє важливу роль у формуванні дисциплінарної влади, породжуючи такі механізми її прояву, які досить часто не збігаються з культурною традицією й класичним змістом формалізованих правил (Фуко, 2003). Це особливо проявляється тоді, коли правила лише віддзеркалюють модель звичаєвої поведінки засвоєної в процесі соціалізації. Людей відпочатково привчають до таких моделей, які є доцільними з точки зору соціуму і закріплені традиційними практиками повсякдення. Одяг – останнє, що вказує на існування стереотипізованого моделювання гендерних особливостей засобами, що вказують не тільки на статеві, а й функціональні відмінності між чоловіками та жінками. Всі ці моделі закріплюються в сім'ї, школі, на роботі, у сфері громадської діяльності, засобах масової інформації й проявляються у поведінкових установках представників обох статей. Так було завжди відколи людство зробило перший крок у своїй історії, надавши відповідної логіки процесу, що визначив вектор нашої суспільної еволюції.

З іншого боку, нормативний дискурс, що формувався культурою й існує в культурі, поступово стає джерелом дисциплінарного впливу, як засобу конструювання установок і моральних цінностей соціальних суб'єктів, в тих групах, до яких вони безпосередньо належать, або з якими себе ідентифікують. У них же вони попадають в інформаційне поле (поле дискурсу) різноманітних точок зору, обґрунтувань і політик, що визначали і визначають зміст й характер індивідуальних стратегій, які реалізуються в соціальному середовищі. Так відбувається вплив дискурсу. Дисциплінарний вплив здійснюється шляхом нав'язування морально-етичних матриць, на основі яких формується соціально бажана поведінка індивідів, яка за характером є дисциплінарною. У ній присутній потужний елемент примусу, що забезпечує появу дисциплінарної влади, яка заходить в традицію через культуру і, таким чином, структурує її. В результаті дисциплінарна влада творить дисциплінарну сім'ю, дисциплінарну школу, дисциплінарні медіа та дисциплінарне суспільство. Дисциплінарною стає й культура.

В основі цього процесу закладений механізм продукування соціальних норм, викликаний необхідністю впорядкування соціального середовища шляхом творення таких соціальних структур та інститутів, без яких соціум існувати не може. Для цього започатковується механізм легалізації та легітимації усталених (читай стереотипізованих) моделей поведінки, що набули універсалізованих форм і отримали широке розповсюдження в культурі.

Коли ж з'являється потреба змінити модель поведінки, то варто починати з культури, а не з індивіда та його прав (головне право індивіда – це право на життя, а те, як він його проживе, залежить від багатьох факторів). Поза культурою ніякі моделі існувати не можуть. Не може існувати моральний закон і право. На основі цього формувалося суспільство стандартизованих правил, універсальних цінностей, масового виробництва і споживання, масової інформації, освіти, культури тощо. Це привело до поступової втрати суспільством традиційності й примушувало переосмислювати все, що було для нього цінним. Традиційною залишилася лише сім'я як середовище природного й універсального самопрояву різних ідентичностей, модель якої не зазнала суттєвих змін і в ХХІ столітті. Виникає запитання: чому? Напевне тому, що вивести ідею біологічної однаковості двох протилежних начал (чоловічого і жіночого) неможливо. А раз так, то модель традиційної сім'ї замінити немає чим. Соціальні ролі чоловіка і жінки можуть бути однаковими, але цим неможливо пояснити різницю у фізіології жінки рівно як і чоловіка тим більше змінити її. Природа набагато складніша, ніж наші уявлення та бажання «підкорегувати» звичайний хід еволюційних процесів.

Тому дивними є ідеї заміщення сім'ї такими соціальними сурогатами, які допомогли б вивести її за межі традиційних форм існування, при цьому зруйнувавши архаїчну модель чоловічого і жіночого нерівноправ'я. Однак для того, щоб така модель перестала бути традиційною, в сучасному розумінні цього терміну, вона мусить відповідати характеру відносин притаманних сучасному суспільству. З цієї метою і була теоретично обґрунтована технологія розмивання гендерних ідентичностей, шляхом запровадження у нормативний дискурс концептів «він», «вона», «воно» як однакових за біологічною структурою, соціальними ролями, поведінкою і правом ідентифікувати себе з «він», «вона» чи «воно» згідно з власним вибором і з власного воління такими бути. Так формувався гендерний контекст нормативного дискурсу, в якому дисциплінарна влада стала чи не найголовнішою його ідеологією й механізмом дисциплінарного контролю.

Як вказують автори підручника з гендерної теорії, пропонуючи в якості доказу, приклад семінариста, який «не може власною волею чи наказом» примусити дівчину вийти за нього заміж, адже «він не стільки володіє владою, скільки виражає» її, однак «через його дії реалізується влада дискурсу, який за характером нормативний. І, хоча дівчина порушила норму звичаю, відмовивши йому, вона буде покарана. Її, для початку, «можуть не взяти заміж». Тобто вона має шанс бути «упослідженою, вилученою, маргіналізованою» (Маєрчик, Плахотнік, & Ярманова, 2014, с. 36). Для того, щоб реалізувати свою мету,

умовний семінарист мусить стати виразником права звичаю, а ще більше, взяти на себе функцію судді, тобто узурпувати ще й право на осуд за відступ від традиції, яку порушила дівчина. Неважливо, хто він за статусом – семінарист чи хтось інший. Право на осуд – це право, яке узурповано особою (в цьому випадку семінаристом) з позиції її інтересів та уявлень про свободу вибору, справедливість, «добро і зло», сформованих і засвоєних у відповідному соціокультурному середовищі. І це, як стверджується, потрібно змінити.

В Ірані жінок забивають камінням чоловіки за відступ від зобов'язання бути з тим з ким вона не хоче. Теж саме стосується неправильного носіння національного одягу в будь-яких культурах в тому числі й культурах модерних націй. Так працює звичаєве право і дисциплінарна влада, поширювані та підсилені традицією. Звідси виводяться аргументи проти традиції, оскільки традиція стереотипізує уявлення і поведінку, засвоєння, якої розпочинається в сім'ї, закріплюється системою освіти та масмедіа. Так традиція актуалізує соціальну норму не дивлячись на те, що остання має звичайний характер. Порушення норми забороняється через загрозу санкцій, інколи більш жорсткіших, а ніж ті, що передбачені законом. Отже, санкціонована традиційна сім'я, школа та суспільство (що презентують себе через засоби масової інформації), базуються на групових механізмах упорядкування соціальних норм й інституалізують процес набуття соціального досвіду так, що в результаті виникає дисциплінарна влада і з'являються особливі форми її поширення. Вони організовують соціум, санкціонують й стандартизують поведінку людини з допомогою чинних соціальних норм. Зароджується тенденція тотальної нормативності, яка повністю упокорює і поглинає суспільство. Так ми опиняємося в середовищі захопленому дисциплінарним дискурсом, в якому однією із перших актуалізується проблема гендерної нерівності, яка спочатку заявляє про себе як рух за соціальні й політичні права жінок і закінчується нав'язуванням гендерованої сім'ї, школи, роботи, влади, спорту тощо. Таким чином ми, нібито, позбавляємося однієї дисциплінарності й опиняємося в іншій. Ця суперечність викликана кризою дисциплінарного суспільства і в сучасних умовах стала її відображенням. Теоретична основа цієї кризи була закладена епохою Просвітництва і фемінізмом. Це підтверджує поява перших феміністичних рухів й активна участь жінок у французькій революції 1789 року як знакова сторінка в історії боротьби за їх політичні й соціальні права. Фемінізм став організованою формою спротиву тотальній владі чоловіків, формою боротьби за рівний доступ до участі в політичному житті та соціальну рівність на основі принципу свободи, братерства та соціальної справедливості. Це явище було означено

руйнуванням усталених, звичаєвих поглядів на роль жінки в суспільстві і започаткувало дискурс, який згодом набув нормативного характеру. Свідченням цьому є фраза Абігель Адамс (1774–1818), яка стала класичною: «Ми не будемо підкорятись законам, в прийнятті яких ми не брали участі, і владі, яка не представляє наші інтереси». І хоча існує думка про те, що фемінізм започаткував процес деконструкції жіночності (Фуко, 2020), все ж викликаний він був деконструкцією старих нормативних структур права звичаю, на якому базувався старий спосіб життя і, який не сприймало «нове мислення», народжене зміненою картиною світу. Це й отримало своє продовження в ідеї гендерної рівності, легалізації ЛГБТ, які потребують детального осмислення науковим середовищем. Саме воно має дати відповідь – наскільки соціальна рівність статей, боротьба за яку стала тригером сучасного фемінізму, відповідає онтологічній сутності чоловічого і жіночого начала та чи не є це початком руйнації дисциплінарного суспільства, у тому вигляді, в якому воно сьогодні існує?

Мета статті: висловити думку про те, що гендер є відображенням кризи дисциплінарного суспільства, який започаткував процес зламу наявної системи цінностей з насаджуванням таких моделей поведінки, котрі виникли й культивуються в окремих маргіналізованих групах, що прагнуть легалізуватися.

Аналіз попередніх публікацій та досліджень.

У вітчизняній літературі існує велика кількість публікацій, в яких проблема гендерної рівності доволі широко висвітлена. Однак досить часто вона отожднюється з проблемою соціальної рівності статей, що тривалий час була предметом дискусій у феміністичному русі. Постфемінізм дещо розширив дану проблематику, поєднавши її із питаннями сексуальної ідентифікації і прав сексуальних меншин (Butler, 1990). Це викликало критику подібних теорій як закордоном (Кубі, 2018), так і в Україні (Горгота, 2019; Кісь, 2003; Чорна, 2022) та ін. Разом з тим, активно наголошують на фундаментальному вивченні й впровадженні у навчальний процес проблем гендеру і гендерної рівності автори підручника «Гендер для Медій» (Маєрчик, Плахотнік, & Ярманова, 2014), який уже вдруге перевиданий Інститутом народознавства НАН України, ставши відповідним маніфестом гендерованої публіки та науковців, які розробляють цю тему.

Гостру полеміку викликає «тоталітарне впровадження гендерної ідеології» й «бачення сім'ї як головного джерела насильства над жінками» (Горгота, 2022).

Проблема мови гендеру відображена у чималій кількості публікацій лінгвістичного характеру (Остапчук, 2020). Немало написано про гендерну освіту та виховання (Сучасні стратегії, 2020). Концепція дисциплінарної влади, запропонованої

М. Фуко (2003), проявила себе у так званій «культурі відміни», яка, останнім часом, набула помітної популярності у США та Європі (Duchi, 2019).

Варто сказати, що все це спричинено формуванням загальноєвропейського гендерного дискурсу, розвитком феміністичних теорій, а також фінансами, що виділяються на гендерні дослідження з боку ЄС. Це викликало чималий інтерес серед значної частини науковців і в Україні, які активно взялися розробляти гендерну проблематику.

Не секрет, що означена тенденція гендеризації соціуму спрямована проти традиційної культури і дисциплінарного суспільства, де намітилися фундаментальні зрушення кризового характеру. Однак в руйнуванні однієї дисциплінарності – проглядається інша. Меншість тисне на більшість, нав'язуючи власні правила та систему цінностей в тому числі й з допомогою політичних технологій. Це свідчить про важливість й актуальність відображених у публікаціях науковців проблемах і переконує у необхідності їх подальшого вивчення.

Філософське і, можливо, найбільш відоме обґрунтування проблеми гендерної ідентичності з позиції постфемінізму знаходимо на сторінках праці тієї ж Дж. Батлер (2003).

Соціологічні аспекти гендерної культури України аналізує О. Святенко (2020) та інші автори, що вказує на значну популярність гендерної проблематики у науковому середовищі України.

Все це стало сьогодні потужним інструментом у просуванні ідеології гендеру в сучасний політичний контекст.

Враховуючи те, що це явище розглядається не окремо, а як відображення кризи дисциплінарного суспільства, для розуміння його суті важливим стає поняття дискурсу і те, як воно пояснюється у науковій літературі. Найбільш цікавими є роботи М. Фуко (2020), Ю. Габермаса (2001), В. Кулика (2010), С. Карпенко (2015), де проблема дискурсу розглядається достатньо глибоко. Саме вони були використані під час написання цієї статті, створивши методологічне підґрунтя дослідження.

Результати дослідження.

У філософії нормативний дискурс і проблема дисциплінарної влади були започатковані європейськими філософами постмодерністами в контексті критики дисциплінарного суспільства. Сьогодні він знайшов своє, стихійне продовження у так званій «культурі виклику», що останнім часом поширилась у Європі та США, як *call-out culture* – новітня форма остракізму, бойкоту, яка передбачає травлю за переконання, висловлені публічно. *Call-out culture* привласнює право на публічний осуд і унормовує його у формі дисциплінарного примусу. Ф. Дучі (2019) стверджує, що «цей конфлікт розуміється як боротьба заснована на ідентичності за культурну легітимність», в процесі якої «маргіналізовані

спільноти відмовляються від права визнавати» (тобто дотримуватися існуючих правових норм), «коли має місце гноблення». З цією метою вони використовують «соціальні медіа для публічної критики поведінки, яка сприймається як репресивна» у ставленні до них. Виклик трактується тут як соціальний феномен, що проявляється у формі звернення «до моралі онлайн-аудиторії, щоб підірвати динаміку влади в дискурсі».

Але якщо культурні норми, що з'явилися в результаті довготривалих соціальних практик, культурної дифузії тощо змогли зафіксуватися в традиції, то «скасування-cancel» через виклик, заперечує право на публічність, як форму несприйняття певної поведінки, певних тверджень, оцінювальних суджень тощо. Таким чином з'являється дисциплінарний контекст «культури виклику». Формується дискурсивна практика «скасування», яка набуває субверсивного характеру. Оскільки така практика завжди є результатом соціального активізму, що реалізується у формі схвалення, або заперечення, то започатковується дискурс дисциплінарності, в межах якого відбувається концептуалізація «культури виклику» як реакції на репресивну поведінку суспільства та його інституцій у ставленні до окремих категорій населення. Така реакція започатковує процес «впровадження символічних змін в культурі дискурсу з метою визнання знецінених маргіналізованих ідентичностей» (Duchi, 2019).

Це змінює характер дисциплінарної влади, однак не міняє сутності дисциплінарного суспільства. Навпаки, воно маргіналізує його. Те, що було нормою руйнується аномативним змістом культурної деструктивності. Значення набуває проблема упорядкування, а то й заміни культурних норм, що регулюють діяльність таких соціальних інститутів як сім'я, освіта, медіа тощо. Заміна може здійснюватися на основі імперативного принципу рівності, коли репресивні практики, спрямовані на маргіналізовані групи індивідів, відсутні. Однак дисциплінарна складова цих практик залишається незмінною. Просто одні практики замінюються іншими. Це боротьба не за свободу вибору – це боротьба за вибір в межах існуючих свобод. Боротьба за право колективного заперечення, реакція на знецінення, яке таким себе не вважає.

Однак це знецінює діяльність соціальних інститутів, якими насамперед є сім'я та школа і шукає альтернативу для них. Змінюються форми і методи передачі знань, соціального досвіду, системи цінностей. Міняється культурна, сексуальна і гендерна ідентифікація особистості. Навіть етнічна приналежність не відіграє тієї ролі, яку вона відігравала раніше. Сім'я, школа, засоби масової інформації нікуди не зникають, однак частково змінюють свої функції: ЗМІ не стільки інформують, скільки маніпулюють громадською думкою, школа перестає пояснювати природу фактів, концентруючи

свою діяльність навколо проблеми соціалізації, а сім'я гендеризується. О. Тоффлер (2004), в одному зі своїх досліджень, висловив припущення стосовно того, що у недалекому майбутньому традиційна сім'я взагалі перестане існувати. Перестане існувати і її форма, яка домінує сьогодні.

Але чи зміняться, за цих умов, гендерні позиції чоловіка і жінки? Це питання неможливо вивести за межі дискурсу, оскільки дискурс найяскравіше проявляється у відносинах статей, остаточно утверджуючись в сім'ї та школі. Важливість цих інститутів важко переоцінити, адже вони формують модель суспільства та програмуєть поведінку індивідів так, щоб вона відповідала характеру існуючих суспільних відносин. Характер відносин, поки що, визначає приватна власність на засоби виробництва. Інститут приватної власності ніколи б не виник і не проіснував так довго, коли б не з'явилася модель сім'ї, побудована на її основі. Відповідно до цієї моделі формувалася й школа, де застосовувалися технології поширення знань, навичок і соціального досвіду, який передавався від покоління до покоління завдяки комунікації. Ось чому в сучасних умовах зростає роль засобів масової інформації. Але ця система обмежена рамками групових інтересів і гальмується соціальною структурою суспільства.

У науковому середовищі, домінує думка, що змінивши технології соціалізації й характер комунікативної активності громадян, можна оновити модель сім'ї та побудувати її на основі гендерної рівності (Марценюк, 2021). І це при тому, що соціальна рівність стає все більш недосяжною навіть для високорозвинених країн світу. Однак, відомо, що моделі ідей не міняють. Ф. Енгельс стверджував, що зі скасуванням приватної власності традиційна сім'я як і буржуазна держава перестануть існувати. Лише за таких умов буде досягнута соціальна рівність в тому числі рівність чоловіків і жінок. Якщо йти за цією логікою далі, то можна припустити, що скасування не тільки приватної, а й власності загалом може змінити форму відносин між чоловіком і жінкою й як результат, модель сім'ї, якою вона є сьогодні. Відповідно будуть змінені освітньо-педагогічні та комунікативні практики, якими ми звикли користуватися. Через це гендер, який сформувався на основі теоретичних постулатів фемінізму та практики боротьби жінок за політичні права і рівність з чоловіками, став ідеологією кризи дисциплінарного суспільства, своєрідним викликом культурній традиції, яка тривалий час заперечувала саму можливість її оскаржити.

Тому Call-out culture відображає і поглиблює кризу дисциплінарного соціуму та дисциплінарної влади, якими ми їх знаємо, але не заперечує самої суті дисциплінарності. Це ніщо інше як бунт проти репресивної поведінки за ознакою групової, сексуальної чи гендерної ідентифікації. В

середовищі цього протесту і формувалася теорія та ідеологія гендеру. Вона дозволила йому увійти у сферу політичних дискусій, законодавчих практик й актуалізуватися як виклик новітнім формам дискримінації.

Розробники цієї теорії вважають, що подолати дискримінацію можливо за допомогою гендерованої школи, гендерованого спорту, гендерованої роботи і гендерованої влади, медіа тощо (Маєрчик, Плахотнік, & Ярмано́ва, 2014) і, що зробити це можливо шляхом зміни характеру функціонування традиційних соціальних інститутів. Однак соціальні інститути сформовані й функціонують відповідно до існуючої системи соціальних відносин. Отже, дисциплінарне суспільство як і дисциплінарна влада, проти яких вони виступають, мають соціальний характер і втілюють ідею гендерної рівності, можливо лише з допомогою подолання соціальної нерівності й тих звичаїв, що сформувалися на її основі. Оскільки право звичаю є тим фактором, який відтворює спосіб життя і фіксує статусні позиції людей відповідно до їх системи цінностей, що отримали схвалення соціального середовища, то без зміни цього середовища розв'язати означену проблему неможливо.

Разом з тим Стамбульська Конвенція стверджує, що «реалізація *de jure* та *de facto* рівності між жінками та чоловіками є ключовим елементом у запобіганні насильству стосовно жінок (Конвенція Ради, 2011, с. 2). Визначаючи поняття «гендер» та ж Конвенція пояснює, що це – «соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок і чоловіків» (Конвенція Ради, 2011, с. 5). Конвенція чітко не вказує про яку рівність йдеться. Якщо про гендерну, тоді це «соціально закріплені ролі, які певне суспільство вважає належними для чоловіків і жінок». Тобто головне тут не те, що думають з цього приводу окремі жінки чи чоловіки, а те, що суспільство вважає належним. До того ж «у кожній культурі існують різні фемінності і різні маскулінності» (Маєрчик, Плахотнік, & Ярмано́ва, 2014, с. 15). Вони ж зазначають, що жінки й чоловіки різні тому, що вони нерівні (Маєрчик, Плахотнік, & Ярмано́ва, 2014, с. 19). Виходить, що ліквідація «належного» для суспільства, утвердить рівність між жінками і чоловіками та вони перестануть бути різними. А згідно з теорією Дж. Батлер, чоловіки й жінки «визволяться» від диктату природи та будуть вільними, в першу чергу, у виборі своєї ідентичності (Butler, 1990).

Не дивлячись на те, що всі ці ідеї є суперечливими, вони поступово впроваджуються у нормативне поле західних країн в тому числі й України. Формується простір дискурсу: політичний, релігійний, ідеологічний, культурний, владний, медійний тощо. Однак в межах цього простору народжується дискурсивна влада (влада знання і

звичаю). І тут важливо пояснити, що таке дискурс і те, як його розуміють. Найбільш повно з цього приводу висловився Ю. Габермас, пояснюючи, що «дискурси не мають певного місця, існують водночас і всюди і ніде», а «модерн, – дискурс якого він описував, – є «зневолення життєвих зв'язків, захоплення їх тотальністю уречевлення». Це форма «витончених насильств» у ставленні до тих, хто знаходиться в дискурсі (Габермас, 2001, с. 329). М. Фуко трактував дискурс, як простір «всіх наявних висловлювань» (Фуко, 2003, с. 43).

І хоча трактування згаданих авторів не є тотожними – смисл, який проглядається у їх формулюваннях досить близький. Цікавою є точка зору С. Карпенка, який стверджує, що дискурс – це «форма реакції на навколишній світ» (Карпенко, 2015, с. 61). А «від'єднання людини від природи... сприяє появі зовсім іншого, ніж у тваринному світі, набору смислів та інструментів самовираження» (Карпенко, 2015, с. 62). За логікою автора можна припустити, що гендер – це не просто «соціально закріплені ролі», які нічим не відрізняються з точки зору біології жіночого та чоловічого начала. Це швидше «інструмент самовираження» в просторі дискурсу і не більше. Про те, як ним користуватися, і, як в ньому поводитися існує велика кількість публікацій науковців, які одразу пропонують запроваджувати європейські гендерні практики насамперед у сфері освіти та виховання (Сучасні стратегії, 2020).

Інші обґрунтовують проблему гендерної нерівності й пропонують боротися з традиційними гендерними стереотипами (Гендерні ролі, 2021). З одного боку, все це викликано політикою країн ЄС і міжнародними документами, які визначають її характер та спрямованість. З іншого – породжує несприйняття, кон'юнктурність, спробу нав'язати суспільствам, методами політичного тиску, інтереси окремих груп, які часто проблеми гендерної рівності ототожнюють з боротьбою жінок за свої соціальні права, гендерною дискримінацією та статевою ідентифікацією. На це звертає увагу Г. Кубі (2018) та її шанувальники в Україні (Федорець, 2020). Однак скільки б не звучало критики на адресу прихильників гендеру і розробників теорії та ідеології фемінізму, боротьба проти гендерної дискримінації, нові форми самопрояву особистості й зменшення впливу природних факторів на самоідентифікацію індивіда та його самовираження, потребує подальших дискусій і наукових досліджень, які дозволять глибше зрозуміти цю проблему.

Разом з тим, в кожную історичну епоху характер влади як і форм контролю за поведінкою мас завжди змінювалися. В індустріальному суспільстві вертикально інтегровані управлінські структури вимагали вертикального контролю за індивідами, які в них перебували. Така ситуація була тотальною та по завершенню епохи модерну почала руйнуватися.

Вертикальний контроль і влада доповнили контроль дискурсивним впливом, при цьому суспільство не втратило свого дисциплінарного характеру.

Постмодерн сформував абсолютно інший дискурс влади й ще більше актуалізував проблему дискурсивного впливу, який став посилюватися в усіх сферах життя суспільства. Змінився характер санкцій і форми контролю за думками, діяльністю та інтересами соціальних суб'єктів, не тільки в межах інституалізованого соціального простору, але й звичайного повсякдення, в якому люди відпочивали, проводили значну частину вільного часу, насолоджувались близькістю природи і своїх рідних.

Санкціонований контроль поглинув як суб'єкта, так й індивіда. А, оскільки соціальний суб'єкт завжди контактує з великою кількістю собі подібних, накладені на нього санкції автоматично поширювалися і на тих, хто перебував поряд з ним. Так виникли методи коригування бажаної поведінки індивідів в соціальному середовищі, які успішно застосовувалися і в практиках повсякдення. Чого тільки варті технології естетичного програмування поведінки людей (Почепцов, 2018, с. 192). Все це віддзеркалювалося в інформаційному полі та ставало частиною дисциплінарного дискурсу. Тексти, коментарі, кінематограф, телебачення, музика, образотворче мистецтво, література й церква почали формувати судження й оцінювати, підсилюючи емоційну складову дискурсивного впливу. Тепер соціально схвалена й санкціонована ганьба стає проявом дискурсивної влади, застосування якої хоча і викликано суспільною доцільністю, але не завжди раціонально обґрунтоване. Це реакція колективної волі, яка примушує індивідів до стандартизованих форм поведінки в легітимних умовах організованого соціуму. Звичайно, так зручніше керувати великими масами людей, що конкурують між собою за доступний тільки їм об'єм ресурсів і соціального простору, але це не дозволяє повною мірою вивільнити життєву енергію індивіда на користь як йому, так і людям.

Відомо, що домодерне суспільство переважно опиралося на право звичаю впливаючи на поведінку своїх членів. Його авторитет визнавався добровільно та передбачав покірність усіх перед його силою. Але це не означало, що в межах звичаєвих правовідносин усі члени спільноти були рівними і покірними. В умовах становлення інституту приватної власності, збільшення кількості населення та подальшого соціального розшарування в суспільстві, звичаї змінювалися. На їх основі формувалося позитивне право й передавався історичний досвід попередніх поколінь. Створювалися й використовувалися технології, з допомогою яких передавався соціальний досвід, зразки культури й знань. Весь цей процес технологізувався і забезпечував індивіду входження до соціальних структур, поза межами яких він не

міг задовольнити своїх потреб та інтересів. Такими технологіями, в першу чергу, володіла сім'я, а згодом і школа. Пізніше до них долучилися засоби масової інформації.

Не варто переконувати, що саме ці інститути відтворювали стару, перевірену систему соціальних відносин і навчали ефективним практикам досягнення соціального успіху. Вони ж були й залишаються найважливішими механізмами формування соціальної структури суспільства, яка відображає не тільки жорстку ієрархію статусів, але й наявність соціальних ліфтів і соціальних фільтрів, які ускладнюють перехід індивідів від однієї соціальної групи до іншої. Здається, в цьому немає нічого нового. Нове з'являється там і тоді, коли ламаються соціальні бар'єри між окремими соціальними прошарками й збільшується динаміка соціальної мобільності – перехід від однієї групи до іншої. Головним прискорювачем цього процесу стають засоби масової інформації. Вони формують нове інформаційне середовище, яке, починаючи з XIX століття, масовізується. Масовими стають газети, згодом радіо й телебачення. Масовізується сім'я, школа і суспільство. Актуальною стає система правил, що відповідає характеру внутрішньо групових моделей поведінки. З'являються групи неформального членства, що значно ускладнює структуровану систему суспільних відносин. ЗМІ каталізують все це і спрямовують соціальну енергію мас в русло групових інтересів, досить часто застосовуючи маніпулятивні технології впливу з метою формування бажаної поведінки індивідів на основі віртуальної реальності – «паралельного світу», де можна усамітнитися, залишившись самим собою.

Враховуючи великий потік інформації й легкого до неї доступу, виникає проблема медійної грамотності населення, яку активно обговорюють останнім часом. Однак її ефективність достатньо сумнівна, оскільки у користувача інформацією часто не вистачає не тільки часу, але й навичок, щоб швидко розібратися у її правдивості. Нерідко це його просто не цікавить. У більшості випадків споживачу інформації приємно бути обманутим, оскільки під час виявлення її неправдивості, знижується міра персональної відповідальності за те, що відбувається. Адже краще відчувати себе жертвою, яка про це нічого не знала, а відтак не відповідає за нього. Так поводить себе людина масового суспільства і так масове суспільство формує таких людей.

З середини XX-го на початку XXI-го століття, завдяки інтернету, в інформаційному просторі розпочався процес демасовізації засобів масової інформації. Цю тенденцію помітив відомий американський футуролог О. Тоффлер ще у 70-х роках XX ст., аналізуючи окремі друковані видання, що виходили у США. О. Тоффлер звернув увагу на зменшення тиражів газет через відсутність попиту

на їх інформаційні послуги (Тоффлер, 2000, с. 141-144). З цього моменту розпочинається перетворення засобів масової інформації (ЗМІ) в засоби масової комунікації (ЗМК), а друковані видання (газети і журнали) поступово переорієнтовують увагу на елітарну аудиторію. Однак здійснити це вдалося не усім. Непросто цей процес відбувався і продовжує відбуватися в країнах Східної Європи в тому числі й в Україні, де газети і журнали, радіо і телебачення досить довго виконували функцію ідеологічного рупора керуючої політичної верхівки, або обслуговували інтереси своїх власників. За великим рахунком вони продовжують це робити й досі не дивлячись на роздержавлення й ті зміни, які розпочалися після розпаду російської моделі СРСР.

Це підтвердило тезу, що медіа не тільки стали механізмом творення дискурсу, в тому числі й медійного, а й дискурсивної влади. Так, вона не має повноважень. Її природа та призначення – створювати простір дискурсу і поширювати владу непрямого, а дискурсивного впливу.

Не існує й окремої влади медіа. Є лише функція поширення знань, правил та інформації, які формують свідомість і структурують її.

Медіа не призначені для «роботи» з окремим індивідом. Вони конструюють колективну свідомість й розповсюджують знання та інформацію серед великої кількості людей. До того ж мусять вміти виокремлювати із їх середовища тих, хто навчений підкорятися груповим інтересам і діяти відповідно до їх змісту. Це розуміють не тільки владні еліти, а й прибічники теорії гендерної рівності, громадські й політичні активісти, лідери думок. Разом з тим, значна частина науковців, які займаються аналізом цієї проблематики, часто підмінюють поняття «дискурс», «дискурсивна влада» і пропонують власні визначення їх змісту. Так С. Карпенко (2015), наприклад, у своєму дослідженні використовує поняття «дискурс влади» і «дискурсивний простір». Автор розглядає дискурс з точки зору біології, культури, релігії, але не розкриває суті самого поняття.

Більш детально це описано у Ю. Габермаса (2001), В. Кулика, який, слідом за М. Фуко, стверджує, що це є «загальний простір усіх тверджень» (Кулик, 2010, с. 19). Нас же цікавить вплив дискурсу. Тобто дискурс, як самостійний феномен, як «єдність мовлення і ситуації», як матеріалізація ідеї розуму, що прагне пояснити частину дійсності, яка пробує нею стати. Це ті сили, що прориваються крізь загадкові й не пізнані простори людського розуму, матеріалізуються у формі знань, генерують енергію соціуму поширюючи її. Звідси бере початок влада дискурсу й формується її простір. В просторі дискурсу кристалізуються ідеї, про які, з одного боку, говорять, з іншого – використовують як конструкт нової реальності, що проривається крізь традиційність і консерватизм старого світу, ревізуючи норми і правила, якими він

керується. При цьому піддається сумніву усталеність і стабільність чинного морального порядку. Заперечується відповідність системи поглядів картині світу, в якому ми живемо. Те, що раніше вважалося беззаперечним – заперечується. Змінюється розуміння добра і зла. Поступово приходить усвідомлення, що ми не знаємо їх суті. Лише страх перед Богом, здається, вселяє хоч якусь надію...

Але не покидає відчуття, що його уже ніхто не боїться. Тут згадуються слова Ф. Ніцше: «...в історії моралі проявляє себе воля до влади», з допомогою якої «втомлені і знедолені мстять за себе, стаючи панамі...» (Ніцше, 1994, с. 176, с. 177). І все повертається до свого початку. Масові інформаційні канали перетворюються на ретрансляторів ідеї моральної деструкції, трактуючи волю не як умову свободи і справедливості, а, як здатність пригнічувати, просуваючи свою «інакшість», з метою заміни традиційної моралі іншою. Проявляється бажання розширити межі самореалізації й самовираження індивіда, який не може проігнорувати авторитет діючих соціальних норм і шукає в собі той внутрішній закон, з допомогою якого все це можна піддати сумніву.

Теорія й ідеологія гендеру формувалася саме на цій основі. Започатковувався процес переоцінки цінностей. Оголошувалась теза про втрату моральності традиційною мораллю. Змінювалося сприйняття фемінності й маскулінності. Маргіналізувалися правила, на яких будувалася сім'я, школа й за якими діяли засоби масової інформації, віддзеркалюючи суспільні настрої, запити й характер рішення, котрі все це легітимізували і впроваджували.

Сьогодні активно підхопила ідею «розриву», «скасування» і «виклику» традиції, рівно як і системі існуючих моральних цінностей, соціогуманітарна наука. Розпочалася дискусія навколо моделі гендерованого соціуму. Поступово утверджуються концепції людини, в яких стать деактуалізується концептами «він», «вона», «воно», нівелюючи їх біологічну й соціальну сутності. Як стверджує О. Горгота (2019), у «постмодерній філософії «гендер» уже не має біологічних характеристик, не пов'язаний із сутностями «чоловіка» чи «жінки», що є «наслідком зміни політичних поглядів у феміністському русі», де «суб'єкт фемінізму» визнається «дискурсивно створеним самою політичною системою, яка має сприяти його визволенню». Тобто дискурсивно створений суб'єкт захопив політичну систему, примусивши її діяти у своїх інтересах і бажанні легітимувати їх з допомогою традиційних політичних практик. Для цього була запропонована ідея руйнації соціуму в доволі нетрадиційний спосіб – шляхом підризу традиційної моралі й творення дискурсу «скасування», «виклику», що формує нове поле культури, в якому більше не існує чоловіка і жінки. Вони замінюються поняттям «гендер», яке не тільки має отримати правове обґрунтування, але й

увійти в законодавче поле конкретних країн. Все це конструює новий постмодерний простір культури, в якому розвиваються статеві ідентичності, а «сама гендерна дисфункція перестає бути хворобою, стає політичною претензією рівності прав, політичним тиском» (Горгота, 2019). У цьому контексті мислить і С. Федорець, вважаючи, що «штучні спроби вирівняти статі є невиправданими, тому що відмінності, які існують між статями є природними (Федорець, 2020).

Аналізуючи ситуацію в школах США Г. Кочарян (2017) стверджує, що у 800 навчальних закладах цієї країни розповсюджуються гомосексуальна література, учителі проводять рольові ігри з учнями, а «секс-меншини нав'язують свою ідеологію усьому суспільству».

Г. Кубі, не заперечуючи існування культурних та історичних варіацій «соціальної поведінки» статевих портрета чоловіка і жінки», вважає, що «ці варіації не відмінюють двостатевості, так само як мінлива погода не відмінює існування дня та ночі. Однак саме з цією метою ввели поняття гендер, щоби засобами політичної боротьби зробити статеву полярність “неоднозначною”, “дестабілізувати”, “реконструювати”. Це повинно було стати мейнстримом, духом часу, над яким не замислюються» (Кубі, 2018, с. 64, с. 65).

Тут варто зауважити, що суть цієї проблеми не в існуванні самого дискурсу гендеру. Дискурс, – як його пояснює М. Фуко, – загальний простір усього про що говориться і, що стверджується. У ньому відображена прихована інтенція того, що може бути. Він є перевіркою ще однієї форми «реакції на навколишній світ» (Кісь, 2003 с. 61), яка несе в собі бажання підірвати всезагальність дискурсивної влади, зруйнувавши нормативну модель звичаю, змінивши характер комунікації та імперативність морального закону. Тому влада дискурсу проявляється не тільки в розширенні простору дискурсу, а в його концептуалізації «як конститутивної суспільної практики», що ґрунтується на уявленні про те, що «мовленнєвий акт», який спрямований в русло комунікативної взаємодії, примушує її учасників брати у цьому процесі найактивнішу участь (Кулик, 2010, с. 27).

Прибічники теорії гендеру, серед яких значна частина філологів й теоретиків педагогіки, звертають увагу на засіб комунікації – мову і, насамперед вживання фемінітивів, які, – як стверджує С. Остапчук, – «є важливим не лише з огляду розвитку самої мови, але й з погляду ідентифікації особи і, що вживання фемінітивів покликане подолати мовний сексизм» (Остапчук, 2020, с. 141). Якщо вживання таких словесних форм допомагатиме долати «мовний сексизм», напевне, не варто заперечувати впровадженню їх у комунікативний процес, але як же тоді бути з гендерною рівністю? Запроваджуючи такі мовленеві конструкції ви тим самим вказуєте на

існування відмінностей в означенні статусів за ознакою статі, а не гендерною ознакою, що уже є елементом дискримінації.

ООН трактує гендерну дискримінацію як ізоляцію, заборону, розмежування, що базується на статевих відмінностях (Наливайко та ін., 2018, с. 23). Журналістам кажуть, що «гендерні акценти мають бути» ними «усвідомленими: у мові, тоні, жестах» (Сидоренко та ін., 2004) а фемінізм закликає долати патріархальні форми спілкування й формувати «рівноправний» мовленевий контекст без дискримінації і сексизму, про що свідчить і чимала кількість лінгвістичних досліджень останніх років, де ця проблематика широко обговорюється (Наливайко та ін., 2018 с. 258). Якщо це сприятиме руйнуванню дискурсивних практик, які нібито не дозволяють запровадити гендерну рівність і заважають знаходженню «свого місця в гендері» (Butler, 1990, с. XIII), тоді такі обґрунтування цілком виправдані. Однак вони не сприятимуть подоланню «патріархальної культури», а жінкам не дозволяють «бути джерелом таємниць і непізнанності для чоловіків» (Butler, 1990, с. 17). Можливо, їм уже цього не потрібно, адже, як стверджує та ж таки Дж. Батлер, трактуючи висловлювання С. де Бовуар: «Жіноче тіло має бути ситуацією та інструментом жіночої свободи, а не визначальною та обмежувальною сутністю» (Butler, 1990, с. 17). А, раз так, то не має бути ніякої «примусової гетеросексуальності» визначеної «дискурсивними категоріями, які встановлюють конкретні ідентичності статі» з відповідною нормативною метою. Через це «примусова гетеросексуальність просто займає місце фалосоцентризму «і стає причиною «гендерного гноблення» (Butler, 1990, с. 21).

Таким чином причина нерівності бачиться авторкою в гетеросексуальності, проти якої вона виступає. Більше того Батлер переконує, що «немає онтології гендеру, на основі якої ми могли б побудувати політику, оскільки гендерні онтології завжди діють у встановлених політичних контекстах як нормативні приписи» (Butler, 1990, с. 189). Тоді варто змінювати політичні контексти і «правила структурування матриці гендерної ієрархії та обов'язкової гетеросексуальності» (Butler, 1990, с. 185). А це можливо робити тільки з допомогою зміни дискурсу та запровадження відповідних нормативних практик, де жінка, «як суб'єкт фемінізму» уже не «викликає ймовірності того, що може не існувати суб'єкт, який стоїть «перед» законом, очікуючи на представництво в законі чи через закон (Butler, 1990, с. 5). Однак жінка не тільки «суб'єкт фемінізму». Та й не всі жінки у ньому суб'єктивувались чи бажають цього.

Висновки.

Отже, проблема гендерної нерівності хоч і відображає сутнісний характер жіночого бунту проти чоловічої поведінки, сформованої культурою

і звичаєвим правом, однак не може кардинально змінити її. А все тому, що природа насилля не є гендерно обумовленою. З іншого боку, різницею в подібностях чоловіків і жінок також не можна назвати джерелом гендерної нерівності. Гендер як явище є відображенням кризи дисциплінарного суспільства в тому вигляді, в якому воно існує.

Не дивлячись на наявність в культурі й нормативному просторі відповідних дискурсивних практик, сім'я, школа і ЗМК, залишаються основними провідниками ідеї рівності статей, початкові форми якої формувалися фемінізмом і постфемінізмом, але вийшовши на простори наукових дискусій, сформували нову нормативну традицію, вибудовану на основі переоцінки сутності чоловічої й жіночої характерності.

При цьому варто зауважити, що традиційна сім'я залишається основним соціальним інститутом і саме там формуються гендерні ролі чоловіків і жінок й закладаються основи досвіду, який відтворюється в суспільстві, формуючи відповідний образ життя і моделі поведінки його членів.

Школа (як заклад освіти) продовжуватиме виконувати соціалізуючу функцію і передавати весь комплекс практик і знань, які соціум накопичував впродовж усієї своєї історії. Сім'я і школа, залишаються головними інститутами, які навчатимуть існуючим дискурсивним практикам, правилам поведінки в традиції й умінню користуватися звичаєвими моральними комплексами задля успішного самовираження і досягнення особистих цілей в середовищі інших людей. Однак в умовах масового суспільства з його масовим споживанням, в тому числі й масовим споживанням інформації, відбуватиметься стереотипізація поглядів, структури інтересів, смаків, переваг у виборі, сприйняті й трактуванні реальності, частиною якої ми є. За цих умов стереотипізується й сприйняття жінки чоловіком й чоловіка жінкою. Ідея гендеру спрямована саме проти цього. Поки що боротьба з гендерними стереотипами не є ефективною, оскільки ігнорується їх природа і соціальний характер стереотипізованого соціуму.

Дискусії про архаїчність сім'ї та моделі поведінки, які в ній утвердилися видаються необґрунтованими. На основі цієї «архаїчної» моделі формується суспільство, яке мало змінюється і не зовсім піддається реформаторським ініціативам феміністок та прибічників гендерної і соціальної рівності.

Так, сексуальні стосунки й влада демократизуються: чоловіки й жінки стають більш вільними у виборі своєї поведінки, пошуку партнера, вихованні дітей, виборі професії й проживання, участі у політиці та управлінні державою. Це і є доказом того, що життя не стоїть на місці, однак сприйняття чоловіка жінкою і жінки чоловіком не міняється.

В результаті розвитку економіки вивільняється значна частина вільного часу, який вимагає

продуктивного використання. Світ знаходиться лише на початках розв'язання цієї проблеми, але, поки що, ніхто не знає, як її вирішити.

Розширюються межі індивідуальної свободи, через що автоматично зростає рівень відповідальності кожного за власні установки та поведінку. Підвищується значущість вибору, який примушує конструювати стратегії життя так, щоб їх можна було реалізувати. Той, хто випадає із цього коловороту стає самотнім. В інформаційному просторі формується «паралельна реальність» віртуального характеру, де можна усамітнитися. Все це сприяє роздвоєнню особистості, яка не сприймає існуючих дискурсивних практик і пробує замінити їх сурогатами «інакшості», які, нібито, продиктовані самою природою людини. Існування в межах традиційної моралі стає важким, нудним і нецікавим. А душа прагне «музики», при цьому не сприймаючи

і не розуміючи її звучання. Спроба пояснити це собі й для себе завершується пошуком подібного та стає початком нового дискурсу в тому числі дискурсу медій, де народилася не тільки універсальна журналістика, кросмедійні платформи, ютуб-телебачення, але й шаленої популярності набули соціальні мережі, нове кіно, театр і література, що уможливило не тільки нормативне, але й естетичне програмування поведінки людей. Ці технології дозволяють сьогодні зменшувати народжуваність, боротися з порушеннями, формувати політичні події, створювати кризові ситуації, а головне розширювати можливості дисциплінарного суспільства. Дисциплінарна влада в цих умовах набуває нових форм і значень, створює новий нормативний простір і примушує думати наскільки правий постфемінізм, активно просуваючи ідею гендерної рівності в усі сфери життя суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Батлер, Дж. (2003). *Гендерний клопіт: фемінізм та підрив тожсамості*. Київ: Гентіс.
- Габермас, Ю. (2001). *Філософський дискурс модерну*. Київ: «Четверта хвиля».
- Гендерні ролі і стереотипи*. (2021). Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/gendernye_rol_i_stereotipy.html
- Горгота, О. (2019). *Гендерна ідеологія: теорія гендеру у пост-фемінізмі*. Відновлено з <https://vsirazom.ua/cabinet/%D2%91enderna-ideologiya-teoriya-%D2%91enderu-u-post-feminizmi/>
- Горгота, О. (2022). *Імплементация Стамбульської конвенції в українській освіті: чого чекати*. Відновлено з <https://vsirazom.ua/cabinet/implementaciya-stambulsko%d1%97-konvenci%d1%97-v-ukra%d1%97nskiy-osviti-chogo-chekati-yak-protidiyati/>
- Карпенко, С. (2015). Дискурс влади і дискурс мас у сучасній філософській антропології: культурний, біологічний та релігійний виміри. *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 8, 19-28.
- Кісь, О. (2003). Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 27, 37–58.
- Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами*. (2022). Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
- Кочарян, Г. (2017). *Принудительная гомосексуализация – современная деструктивная тенденция полового воспитания*. Відновлено з <https://vsirazom.ua/cabinet/prinuditelnaya-gomoseksualizaciya-sovremennaya-destruktivnaya-tendenciya-polovogo-vospitaniya/>
- Кубі, І. (2018). *Глобальна сексуальна революція: руйнування свободи в ім'я свободи*. Тернопіль: Мандрівець.
- Кулик, В. (2010). *Дискурс українських медіа: ідентичності, ідеології, владні структури*. Київ: Критика.
- Маєрчик, М., Плахотнік, О., & Ярманова, Г. (2014). *Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей*. Київ: Критика.
- Марценюк, Т. (2021). *Гендерна рівність та недискримінація на практиці*. Київ: КОМОРА.
- Наливайко, Л. Р., Грицай, І. О., Скиба, Е. К., Маркіна, Л. Л., Ядловська, О. С., Царьова..., & Годенко-Наконечна, О. П. (2018). *Основи теорії гендеру юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади*. Київ: «Хай-Тек. Прес».
- Ницше, Ф. (1994). *Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей*. М.: «REFL».
- Остапчук, С. (2020). Гендерна мова в газетному і телевізійному просторі України: сучасне бачення. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*, 2, 139-144.
- Почепцов, Г. Г. (2018). *Пропаганда 2.0*. Харків: Фолио.
- Святенко, І. (2020). *Гендерна культура України: культурно-системологічний та соціо-системологічний аспекти*. Запоріжжя: КПУ.
- Сидоренко, Н. М., Скорик, М. М., Таран, Л. В., Косенко, Т. І., Куцай, Т. І., & Семьоркіна О. М. (2004). *Гендерні ресурси українських масмедіа: ціна і якість: практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ*. Київ: "К.І.С."
- Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*. (2020). Тернопіль: ТНПУ.
- Тоффлер, О. (2000). *Третя хвиля*. Київ: Вид. дім «Всесвіт».
- Тоффлер, Э. (2004). *Шок будущего*. М.: Издательство АСТ.
- Федорець, С. (2020). *Гендерно-нейтральне виховання порушує здоровий розвиток дитини*. Відновлено з <https://vsirazom.ua/cabinet/genderno-nejtralne-vixovannya-porushuye-zdorovij-rozvitok-ditini/>

- Фуко, М. (2003). *Археологія знання*. Київ: Видав. «Основи».
- Фуко, М. (2020). *Наглядати і карати. Народження в'язниці*. Київ: Видав. «Комубук».
- Чорна, М. (2022). *Фемінізм: історія деконструкції жіночності*. Відновлено з <https://c4u.org.ua/feminizm-istoriia-dekonstruktsii-zhinochnosti-2/>
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Retrieved from https://www.academia.edu/14640009/GENDER_TROUBLE_Feminism_and_the_Subversion_of_Identity
- Duchi, F. (2019). *The 'call-out culture' controversy: An identity-based cultural conflict*. Retrieved from https://www.academia.edu/41128832/The_call_out_culture_controversy_An_identity_based_cultural_conflict

REFERENCES

- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Retrieved from https://www.academia.edu/14640009/GENDER_TROUBLE_Feminism_and_the_Subversion_of_Identity
- Butler, J. (2003). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Kyiv: Gentis.
- Chorna, M. (2022). *Feminism: A History of the Deconstruction of Femininity*. Retrieved from <https://c4u.org.ua/feminizm-istoriia-dekonstruktsii-zhinochnosti-2/>
- Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. (2022). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
- Duchi, F. (2019). *The 'call-out culture' controversy: An identity-based cultural conflict*. Retrieved from https://www.academia.edu/41128832/The_call_out_culture_controversy_An_identity_based_cultural_conflict
- Fedorets, S. (2020). *Gender-neutral upbringing disrupts the healthy development of a child*. Retrieved from <https://vsirazom.ua/cabinet/genderno-nejtralne-vixovannya-porushuey-zdorovij-rozvitok-ditini/>
- Foucault, M. (2003). *Archeology of knowledge*. Kyiv: Publisher. "Foundations".
- Foucault, M. (2020). *Monitor and punish. Birth of the prison*. Kyiv: Publisher. "Comubuk".
- Gender roles and stereotypes. (2021). Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/gendernye_rol_i_stereotypy.html
- Gorgota, O. (2019). *Gender Ideology: Gender Theory in Post-Feminism*. Retrieved from <https://vsirazom.ua/cabinet/%D2%91enderna-ideologiya-teoriya-%D2%91enderu-u-post-feminizmi/>
- Gorgota, O. (2022). *Implementation of the Istanbul Convention in Ukrainian education: what to expect*. Retrieved from <https://vsirazom.ua/cabinet/implementaciya-stambulsko%d1%97-konvenci%d1%97-v-ukra%d1%97nskij-osviti-chogo-chekati-yak-protidiyati/>
- Habermas, Yu. (2001). *Philosophical discourse of modernity*. Kyiv: "The Fourth Wave".
- Karpenko, S. (2015). Discourse of power and discourse of the masses in modern philosophical anthropology: cultural, biological and religious dimensions. *Anthropological dimensions of philosophical research*, 8, 19-28.
- Kis, O. (2003). Models of constructing a woman's gender identity in modern Ukraine. *Independent cultural magazine "Yi"*, 27, 37-58.
- Kocharyan, G. (2017). *Forced homosexuality is a modern destructive tendency in sexual education*. Retrieved from <https://vsirazom.ua/cabinet/prinuditelnaya-gomoseksualizaciya-sovremennaya-destructivnaya-tendenciya-polovogo-vospitaniya/>
- Kuby, G. (2018). *The Global Sexual Revolution: Destroying Freedom in the Name of Freedom*. Ternopil: Mandrivets.
- Kulyk, V. (2010). *Ukrainian media discourse: identities, ideologies, power structures*. Kyiv: Kritika.
- Marceniuk, T. (2021). *Gender equality and non-discrimination in practice*. Kyiv: KOMORA.
- Mayerchuk, M., Plahotnik, O., & Yarmanova, G. (2014). *Gender for the media. A textbook on gender theory for journalism and other socio-humanitarian specialties*. Kyiv: Kritika.
- Modern strategies of gender education in the conditions of European integration: a collection of materials of the International Scientific and Practical Conference. (2020). Ternopil: TNPU.
- Nalyvaiko, L. R., Hrytsai, I. O., Skyba, E. K., Markina, L. L., Yadlovska, O. S., Tsaryova..., & Godenko-Nakonechna, O. P. (2018). *The foundations of gender theory are legal, political, philosophical, pedagogical, linguistic and cultural*. Kyiv: "Hi-Tech. Press".
- Nietzsche, F. (1994). *The will to power: the experience of reassessing all values*. M.: "REFL".
- Ostapchuk, S. (2020). Gender language in the newspaper and television space of Ukraine: a modern vision. *State and regions. Series: Social Communications*, 2, 139-144.
- Pochepstov, H. G. (2018). *Propaganda 2.0*. Kharkiv: Folio.
- Svyatenko, I. (2020). *Gender culture of Ukraine: cultural-systemological and socio-systemological aspects*. Zaporizhzhia: KPU.
- Sydorenko, N. M., Skoryk, M. M., Taran, L. V., Kosenko, T. I., Kutsai, T. I., & Semyorkina, O. M. (2004). *Gender resources of the Ukrainian mass media: price and quality: a practical guide for journalists and mass media workers*. Kyiv: "K.I.S.".
- Toffler, E. (2004). *Future shock*. M.: AST Publishing House.
- Toffler, O. (2000). *The third wave*. Kyiv: Ed. house "Universe".

The Role of New Technologies in Forming Libraries in the Global Information Society

UDC: 316.42

DOI: <https://doi.org/10.15421/172324>**Kazimi Parviz Firudin Oglu**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5577-4773>, parvizkazimi@gmail.com**Ahmadov Elchin Yusif Oglu**

Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Library Science

Ağayeva Nurlana Canpolad QiziPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-4596-9248>, nurlana.agayeva86@gmail.com**Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

Technological progress in the trend brought many changes in library and information services, as well as about social expectations by librarians/experts on information issues. Thus, it is very important that the librarian/information specialist changes with the system, ensuring the updating of knowledge and skills, as well as the use of new web technologies in the provision of library services. Based on this fact, this document is trying to determine global and trending problems, as well as new technologies for library and information sciences so that readers can specially focus on them for effective library services.

While specialists in the field of analysis of modern library and information activities make pessimistic forecasts about the future of this activity, it is noted that new opportunities are being created using the latest technologies. The competence of specialists engaged in library and information activities should allow the implementation of the required types of services in a wide range of areas through the introduction of new information processing technologies.

The presented article puts forward proposals for the creation of new areas of library service along with traditional service, going beyond it, using modern information and communication technologies, and assigning a special place to these areas in the training of specialists.

The article deals with the issues of training and professional use of tools that are important in the field of expanding library activities, from the means of communication that are widespread in the modern era, especially in social networks. For this, it is also very important to analyze new fields and "directions" from the point of view of training experts in this industry.

Modern directions of library and information activities and the use of innovative projects in the organization of new information services are currently very relevant. We consider it very important to study studies that attract the attention of specialists in this direction.

Keywords: global trends, new technologies, library and information science

Роль нових технологій у формуванні бібліотек у глобальному інформаційному суспільстві

Казімі Парвіз, Ахмедов Ельчин, Агаєва Нурлана**Бакінський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

Технологічний прогрес у цій тенденції приніс багато змін у бібліотечні та інформаційні послуги, а також у соціальні очікування бібліотекарів/експертів з питань інформації. Тому дуже важливо, щоб бібліотекар/інформатик змінювався разом із системою, забезпечуючи оновлення знань і навичок, а також використання нових веб-технологій у наданні бібліотечних послуг. Базуючись на цьому факті, цей документ намагається визначити глобальні та актуальні проблеми, а також нові технології для бібліотечних та інформаційних наук, щоб читачі могли спеціально зосередитися на них для ефективного бібліотечного обслуговування.

Хоча фахівці в галузі аналізу сучасної бібліотечно-інформаційної діяльності роблять песимістичні прогнози щодо майбутнього цієї діяльності, зазначається, що за допомогою новітніх технологій створюються нові можливості. Компетентність фахівців, які займаються бібліотечно-інформаційною діяльністю, повинна дозволяти реалізацію необхідних видів послуг у широкому спектрі напрямків шляхом впровадження нових технологій обробки інформації.

У представленій статті висуваються пропозиції щодо створення поряд із традиційним обслуговуванням нових напрямків бібліотечного обслуговування, виходу за його межі, використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та відведення цим напрямом особливого місця у підготовці фахівців.

У статті розглядаються питання навчання та професійного використання інструментів, важливих у сфері розширення бібліотечної діяльності, із засобів комунікації, які широко поширені в сучасну епоху, особливо в соціальних мережах. Для цього також дуже важливо аналізувати нові галузі та «напрямки» з точки зору підготовки фахівців у цій галузі.

Сучасні напрями бібліотечно-інформаційної діяльності та використання інноваційних проектів в організації нових інформаційних послуг наразі є дуже актуальними. Вважаємо дуже важливим вивчення досліджень, які привертають увагу фахівців цього напрямку.

Ключові слова: світові тенденції, нові технології, бібліотечно-інформаційна наука

Стаття надійшла / Article arrived: 25.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2023

Introduction.

The global and national economies are now knowledge oriented. Based on this, the exchange of knowledge has become an invaluable asset for further economic development. Local and international businesses are now greatly benefiting from library and information science in terms of acquiring new ideas, knowledge and information needed to grow their businesses (Xalafov, & Ahmadov, 2022). Also, professional services provided by librarians help in the acquisition and use of information resources, especially those related to electronic resources, in many cases by researchers, students, as well as in finding sources of information.

Research Method.

Indeed, the availability of libraries was cited as an important space for addressing the issue of moving to a specific locality and the strategic location of useful infrastructure. Research has shown that business information resources are more valuable with hands-on support from library staff (Kazii, 2014). In addition, modern democracy is a world experience, and many programs for the development of the national economy require the broad masses and people in power to be well informed on all important issues of society. While many receive information in schools and seminars, they are not without the support of libraries and information centres. Libraries and information centers are indispensable places for formal education. The library should provide all age groups with the opportunity to be aware of the information they need in a certain period of time on all issues. The computerization of a library is a time- and financial-resource-demanding process that results from the collaboration of highly qualified librarians, information specialists, and good organizational work.

This is done by providing them with information that represents controversial points and allows them to form their own opinion and maintain that attitude of constructive criticism leading to public affairs. According to the UNESCO "documents" (1961), there will always be changes in the environment and these changes will affect librarians and information professionals in terms of role, employment, self, motivation and even survival. Thus, data scientists must respond to these changes in the environment and trends through timely actions and roles. These are now changes in the development of information and communication technologies and telecommunication networks, and we live in an information environment where the skills necessary for all professions and the skills necessary for the information profession are not being released (Qurbanov, & Kazimi, 2018). The current technological age is accompanied by a rapid growth in the exchange of information with a corresponding acceleration of knowledge and skills. This new library and information science environment requires new skills, products, equipment, and platforms for finding, processing, and distributing information.

The Essence of the Problem.

Current and global trends in library and information science are creating a new agenda. First, it is appropriate to identify some of the trends discussed in the recent library and information management literature. These current trends will somehow be connected with the formation of library and information services in the new economic era. As shown in the literature, these trends are summarized as follows:

- Organization of assessment/competency trainings
- User-centric approach to service delivery
- Coming to terms with the globalization of information
- Growth of electronic/internet resources (commentary)
- Information management should be based on an important method
- Implementation of integrated and widespread ICTs
- Knowledge management / Availability of use of the organization
- Promoting the knowledge-based economy
- Teaching leadership skills
- Professionalism of librarians and readiness for changes in the digital environment
- Librarians are presented as "cyberlibrarians".
- Acquisition of new managerial knowledge and skills of librarians
- The need for an information management system (IMS).
- Raising a new generation of information technology professionals (CIOs, CKOs, consultants and analysts)
- Increasing role of digital/electronic/virtual library
- Organization of specialized training in library and information management (double degree - basic concept)
- Deepening strategic alliances, partnerships and collaborations (Jagdish, 2018; Barathi, Loganathan, & Rajan, 2017). To facilitate access to information, it is important to develop digital content and organize "tenders" for this. In addition, an important factor in the provision of information services is the organization and use of digital, virtual libraries (Kazimi, 2021a).

Digital Library. The Digital Library is a specific platform where all text and audio books are stored as digital files, which can take a long time to access. A digital or virtual library is an online access provided by other means or can be considered a website that offers links to various sites with an extensive data repository in a catalog, archiving area. The term can also be associated with all searchable material available on the internet on any topic. A digital library is usually defined as a network with connections to other libraries. It is a library in which a significant portion of the resources are available in a machine-readable format using computers. The digital library and virtual library are used to present a vast collection of information that is widely available to people. Librarians and information professionals of the new age must be able to manage this digital information system, as it is necessary for their general

competencies (knowledge, skills and attitudes) to receive and disseminate digital information. Traditionally, libraries are an information space that includes books, manuscripts, journals, and other types of documents. In the new economic era, new technologies are available in library services.

New technologies provide an opportunity to facilitate and promote user-centric services and collaboration between libraries and their users. These include issues such as library services and the creation of "new resources" and existing users using "collective intelligence". The availability of technology allows libraries to offer improved services that meet the needs of clients. Since the web is the dominant mode of communication, transactions and consumption, it touches every aspect of human life. The web environment has become the main and important factor in meeting the information needs of human resources. Higher education is one of the main directions in the development of human resources, it must be able to work with new technologies to overcome the unattainable and gaps. Libraries are the center of higher academic institutions, always playing a leading role in disseminating knowledge among scholars with a range of services (Kazimi, 2021b). There are many problems and opportunities for specialists in the field of libraries of higher educational institutions in the field of electronic resources and improving the information environment.

The following are important tools and techniques used for the evolving library environment, according to experts:

Instant messaging (IM) technology is a type of online chat that allows real-time text transmission over the Internet or other computer network. Messages are typically transferred between two or more parties where each user enters text and initiates a transfer to the recipient(s) who are all connected to a common network. It differs from email in that instant messaging conversations happen in real time (hence "instantly"). Most modern instant messaging apps (sometimes referred to as "social messengers", "messaging apps" or "chat apps") use push technology and also add other features such as emoji (or picture emoji), file transfer, chatbots, voice over IP or video. chat options.

Instant messaging systems tend to facilitate communication between certain known users (often using a contact list, also known as a "buddy list" or "buddy list"), and can be standalone applications or integrated, for example, a broader social media platform or website where it can be used for conversational commerce, for example. IM can also consist of conversations in "chats". Depending on the instant messaging protocol, the technical architecture can be peer-to-peer (direct point-to-point) or client-server (an instant messaging service center relays messages from the sender to the communication device) (Stielow, 1999; Saffady, 1999). It is usually distinguished from text messaging, which is usually simpler and usually uses cellular networks.

RSS FEEDS - This abbreviation stands for Really Simple Syndication and refers to the procedure in which information about sites of interest to you on the network appears on your computer.

For example, instead of visiting our site from time to time, you can have the news you are interested in automatically sent to you immediately after publication on the site. We offer RSS feeds of the latest posts from the UN News Center as well as several topical collections.

First, you'll need a separate aggregator program, often referred to as News Reader. It is she who displays the information coming from a particular site. After that, you need to specify the source for the program.

There are many such programs. We suggest using the Google site link listing the most popular products. Many of the programs are distributed free of charge. Keep in mind that these programs are made for different platforms and operating systems.

HTML Channels. To become a modern web developer, you need to learn HTML, CSS, and JavaScript. Web developers need ready-made libraries, various programming languages and web development tools when advancing in web development. In the world of web development, where there are so many topics to learn, it's important to get the right information from the right places. One of the biggest sources of information, YouTube contains countless web development related content. Due to problems such as the lack of systematic content and the poor quality of some materials, we have checked the YouTube channels for you. In the course of this article, the top 10 YouTube channels and content were studied for development.

Streaming "media" is the sequential delivery of multimedia content over a computer network, played back to the end user as it is delivered by the provider. Streaming video and audio is an important application that predates the Internet and has also found its way onto the Internet. The presence of computer and network infrastructure, multimedia, library manuals, static textbooks presented on the Internet are being transformed into multimedia interactive textbooks. Some tutorials use flash programming, screencasts, or audio or video streaming, and combine an operator presentation with an interactive quiz; users answer questions, and the system responds positively. In addition to their applications in machine learning, textbooks were the first library applications to move into a more socially rich network that would also include streaming media in its collections. As media is created, libraries will be responsible for archiving and making it available. Libraries are already beginning to explore the possibility of providing such digital asset management technologies.

A "podcast" (Podcasting) is either a single audio file or a regularly updated series of such files published on a single Internet resource with the possibility of a subscription. A podcaster is someone who engages in podcasting on an amateur or professional basis.

A podcast terminal is a site that hosts media files and automates to some extent the sending of updates and subscriptions. It is a type of social media that is similar in technology to video blogs and internet radio. In addition to audio and video recordings, it may contain a recording of speech in text form.

A podcast client (podcast manager) is a special program for listening to podcasts. The most popular apps in the world are Apple Podcasts (pre-installed podcast client for iOS, iPadOS and macOS), Spotify, Pocket Casts, Google Podcasts, Overcast, Castro, and others. They provide the same basic functionality but may differ in interface and additional features (Kazimi, 2021a).

With podcast managers, you can subscribe to podcasts, get notifications of new episodes, download podcast episodes for offline listening, set up automatic episode downloads, adjust the playback speed of podcasts without speech distortion. In addition, podcast clients can automatically cut pauses in speech, play intros at the beginning and end of podcasts, organize episodes into playlists, enhance speaker voices, and synchronize playback across devices.

Vodcasting: "VOD" in Vroadcasting stands for "video on demand". It's the same as podcasting. While Subcasting is used to deliver audio files, Vroadcasting is used to deliver video content. Like podcast content, Vroadcasts content can be used on both a laptop and a Media Assistant (PMA) device.

SMS Request Services: Short Message Service (SMS) is a connection transfer mechanism in mobile networks. Library SMS requests allow patrons to use their mobile phones to send requests to the library. Those who make such requests receive an immediate response.

Blogs. A blog is a website, usually maintained by a department, with regular commentary, event descriptions, or other material such as graphics or videos. Notes are usually arranged in reverse chronological order and are generally considered handy publishing tools. Blogs provide an opportunity for a person or group of people to post content or comment on it. Technologically, blogs are easy to use, platform independent and available online via the Internet. Generally speaking, blogs are online factories with thousands of blogs maintained by subject matter experts willing to share their knowledge, ideas, and opinions with others. The most obvious use of library blogs is promotion, advertising, etc. as a service tool (Kazimi, 2021c). Libraries can distribute information to their users, and blogs announce new resources and events. Blogs can be used to facilitate discussion and interaction between users and staff. In addition, the use of library blogs can be encouraged to allow the library and users to get to know each other and interact on a personal level.

Wiki. A wiki is a set of web pages designed to allow anyone who accesses it to authorize or modify content using a simplified markup language. Wikis are often used to create collaborative sites and maintain community websites (Wikipedia 2008). For example, Wikipedia.

Wikis are also used by enterprises to provide accessible and efficient intranets and for knowledge management. A wiki, in essence, can be equated with opening web pages where a registered user can publish, supplement, modify and modify it. As with blogs, wikis are not as trusted as traditional sources. However, their value as a source of information cannot be underestimated. Libraries can use wikis as a communication tool to provide social interaction between librarians and visitors. Users will be able to share information, ask and answer questions, and librarians can do the same on the Wiki. Moreover, the record of these transactions can be archived forever. A transcript of such an answer session question will serve as a resource that the library can provide as a link. In addition, the Wiki will eventually evolve into a multimedia environment in which both synchronous and asynchronous audio and video collaboration will take place.

Social media. The social networking service is a web application that facilitates the creation of virtual social networks for people who share interests and activities or who are interested in learning about the interests and activities of others. Most social networks, most of the user community, the user community is chat, messaging, email, video chat, file sharing, blogs, discussion groups, etc. While Facebook and WhatsApp enable users can share with each other (detailed life and personality profiles of users), YouTube allows users to share videos on the web. Social networks allow librarians and visitors not only to interact, but also to dynamically share resources and resources in an electronic environment. Users can create an account using the library's online service, share information about other users' needs, and recommend resources to each other. In addition, libraries can recommend opportunities to users across the web based on similar profiles, demographics, previously available resources, and a wealth of information provided by users.

Tagging. TEG is part of the data. (image map, blog post, video clip, etc., and search data.) Tags are usually informal and chosen personally by the author/creator or their consumer/audience/community. Tags are typically computer documents, web pages, digital images, etc. used for sources such as Cataloging is a fundamental skill of librarians, The user can identify and classify information based on their perception of that piece of information. In the library, users can register the library's collection and thereby participate in the cataloging process. The library catalog will allow users to keep track of both standard, standardizing and intervention users, whichever is more convenient or makes sense to the user. This label directory acts as an open directory.

Social bookmarking is a way to store, organize, search, and manage website bookmarks using descriptive metadata. In the social bookmarking system, users can save links to web pages they wish to save and/or share links with other users. These bookmarks can be public or conservative, or only available to those people or

groups of people. Authoritative people can usually view these bookmarks chronologically by category or tag, or by searching. Most social bookmarking sites encourage users to informally organize their bookmarks using an informal tagging system instead of a traditional folder, although some services use categories/folders/or a combination of folders and tags. These services also allow you to view bookmarks associated with the selected tag and enter information about the number of users who have added bookmarks. Some social bookmarks infer tag relationships to create tag groups or bookmarks. Candidates can use RSS feeds for social bookmarking sites using topics or related areas of specialization.

Conclusion.

The information landscape of the information paradigm creates many new ways for librarians to deliver services using new web technologies that will

automatically access new fields to bridge this gap. New trends and challenges in new technologies create "challenges" not only for library and information professionals, but also for users, visitors and scholars, and the publishing community (Kazimi, 2017). Indeed, the new environment adds a lot of unparalleled features and capabilities, and curiously, if we know how much we will use them, we see that the possibilities are many, and most of them are even free. New technologies provide librarians with unique opportunities to facilitate and promote user-centric services and collaboration between libraries and their users in this digital age. Adapting to some of these trends and introducing some new web technologies will likely improve the reputation and status of libraries in the community. These new services and ongoing changes are likely to enable libraries to improve further.

REFERENCES

- Barathi, S., Loganathan, G., & Rajan, V. R. (2017). Emerging Technological Innovations in Library Knowledge Management and Services. *Advances in Computational Sciences and Technology*, 10(5), 1479-1486.
- Xalafov, A., & Ahmadov, E. (2022). *Introduction to Librarianship and Information Sciences*. Baku: Fuyuzat.
- Jagdish, A. (2018). Innovative Technologies for Building Libraries of Tomorrow. *Book of Papers at a Seminar Organised by Ahmedabad Library Network* (pp. 49-65).
- Kazii, P. (2014). Information Engineering: What's this? *International Journal of Academic Research*, 6(3).
- Kazimi, P. F. (2017). The Role of Books and Libraries in the Formation of Social and Cultural Environment. *Turkish Librarianship*, 31(2), 245-250.
- Kazimi, P. F. (2021a). *Dynamic Development of Information Technologies, Organization of Library Services Using Digital Space and Through Social Networks*.
- Kazimi, P. F. (2021b). Conflict of Relevance and Reliability of Information and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences*, 1(1). ISSN 2754-0855.
- Kazimi, P. F. O. (2021c). Democratic Countries and Ways of Influencing the Nature of Information. *Technium Soc. Sci. J.*, 22, 847.
- Qurbanov, A., & Kazimi, P. (2018). *Electronic Libraries: textbook*. A. M. Babayev (Ed.). Baku: MTM-Innovation.
- Saffady, W. (1999). *Introduction to Automation for Librarians*. Chicago: American Library Association.
- Stielow, F. (Ed.). (1999). *Creating a Virtual Library: a How-to-do-it Manual for Librarians*. New York: Neal-Schuman.

Marketing Concept of Modern Libraries (Sources of Marketing Activity in Libraries)

UDC: 316.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172325>**Aghamirzayev Alish**Ph.D., Assoc. Prof., vice rector Baku State University, <https://orcid.org/0000-0001-5658-9211>,a.ch.aghamirzayev@gmail.com**Seyidli Nigar Aliagha Gizi**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-8293-2957>, nigarguliyeva123@gmail.com**Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

The concept of "marketing" was formed in America at the beginning of the last century. When the degree of social responsibility of the economy, which created many problems for society (depletion of natural resources, environmental pollution, long-term unemployment, revaluation of values, etc.) finally became clear, a drastic change in the attitude towards marketing took place.

Due to the undeniable success of commercial marketing in profit-making industries, the idea of transferring the marketing concept to non-profit organizations was born. F. Kotler wrote a lot about it in his works. It was clear to him that non-profit organizations should organize information exchange processes, similar to commercial organizations. This type of organization of marketing was associated with the idea that marketing in the non-profit sector can help achieve its goals. The goals of non-profit organizations are not only related to economic parameters, but those interests always exist in one form or another. In this case, non-profit marketing is considered a method that anyone can use.

There is no uniform external expression (symbol, logo, visual image) of non-commercial marketing, its manifestations depend on the organization applying to it. The scope of these organizations is wide. It includes administrative bodies and service institutions (railway, post office, hospitals), as well as political, cultural, public organizations (parties, museums, religious organizations, etc.).

The concept of manufacturing excellence is one of the oldest approaches, based on the premise that consumers will buy widely available and inexpensive products. Therefore, management should focus its efforts on improving the system of production and distribution. This concept is followed and followed by most of the large institutions, which is one of the reasons for the deplorable state of many of them. Indeed, it is impossible to achieve a more or less stable position by relying only on the factors of production (for example, increasing labor productivity) with indifference to the consumer. Obviously, such a marketing concept can be applied in rare cases, for example, in the production of standardized goods and raw materials.

Keywords: marketing, non-profit, communication, library concept

Маркетингова концепція сучасних бібліотек (джерела маркетингової діяльності бібліотек)

Агамірзаев Аліш, Сеїдлі Нігяр**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

Поняття «маркетинг» сформувалося в Америці на початку минулого століття. Коли нарешті став зрозумілим ступінь соціальної відповідальності економіки, яка створила багато проблем для суспільства (виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, довготривале безробіття, переоцінка цінностей тощо), кардинально змінилося ставлення до маркетингу.

Через незаперечний успіх комерційного маркетингу в прибуткових галузях народилася ідея передачі маркетингової концепції некомерційним організаціям. Про це багато писав у своїх працях Ф. Котлер. Йому було зрозуміло, що некомерційні організації повинні організовувати процеси обміну інформацією, подібно до комерційних організацій. Такий тип організації маркетингу був пов'язаний з ідеєю, що маркетинг в некомерційному секторі може допомогти досягти його цілей. Цілі некомерційних організацій пов'язані не лише з економічними параметрами, ці інтереси завжди існують у тій чи іншій формі. У цьому випадку некомерційний маркетинг вважається методом, яким може скористатися кожен.

Єдиного зовнішнього вираження (символу, логотипу, візуального зображення) некомерційного маркетингу не існує, його прояви залежать від організації, яка до нього звертається. Сфера діяльності цих організацій широка. До нього входять органи управління та заклади обслуговування (залізниця, пошта, лікарні), а також політичні, культурні, громадські організації (партії, музеї, релігійні організації тощо).

Концепція досконалості у виробництві є одним із найстаріших підходів, який базується на передумові, що споживачі будуть купувати широкодоступні та недорогі продукти. Тому керівництво зосереджує свої зусилля на вдосконаленні системи виробництва та розподілу. Цієї концепції дотримується більшість великих установ, що є однією з причин плачевного стану багатьох із них. Дійсно, неможливо досягти більш-менш стабільного становища, спираючись лише на фактори виробництва (наприклад, підвищення продуктивності праці) з байдужістю до споживача. Очевидно, що така маркетингова концепція може бути застосована в окремих випадках, наприклад, при виробництві стандартизованих товарів і сировини.

Ключові слова: маркетинг, неприбутковість, комунікація, бібліотечна концепція

Стаття надійшла / Article arrived: 27.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2023

Introduction.

An equally old approach lies in another fundamental concept of marketing - the concept of product improvement. Its essence is that consumers will buy products of the highest quality, with the best characteristics, so the organization must focus its efforts on the continuous improvement of products and services. It was believed that high-quality products will definitely find their consumers. Let us give examples from a sphere close to us. With a vision of product excellence, the publisher will produce "elegantly" printed, thick-bound and therefore partly expensive detective or horticultural books. These books are really popular but may not be attractive to a potential consumer because of the high price. The concept of product improvement often results in a "marketing monopoly" as it satisfies customer needs.

The problem of expanding the application of marketing was discussed as early as the 1960s in the United States, and a little later in the 1970s in Germany and Switzerland. Now, most of the specialists are in favor of the marketing concept in the non-commercial sphere. Currently, experts identify two main trends in the development of marketing theory: the deepening of marketing in the field of business activity and the spread of marketing concepts to non-profit organizations. If in the 1970s and 1980s. if the initial concepts were the object of intensive research, now the trend of complex development of marketing in breadth is actively studied.

Therefore, the library can by no means be a full-fledged subject of market relations. Some librarians refer to the manifestations of a market economy in the library sector, as a rule, only certain forms of financial activity that bring a certain income, and not profit. Indeed, paid services, widely proclaimed in their time as a new direction of library services, bring at best 3-4% of budget funds.

From this point of view, it is useless to approach library marketing as a concept for the effective operation of the library in the information market. Such a concept seriously harms the progressive development of the library: first, because it points to the wrong direction; secondly, it destroys the foundations of library services (universal access, free, adaptability); thirdly, it distorts the true meaning of marketing activities, which makes it impossible to use the powerful potential of marketing.

The apparent failure of the "market" concept of library marketing has led to the emergence of a whole trend in librarianship, based on the complete rejection of the use of marketing in library activities. Its supporters reduce marketing to paid services, so they do not see innovative moments in them. Others see marketing as purely commercial and therefore strongly object to "discrimination against the poor" (insolvency).

It seems that library marketing underlies both the concept of the market and its discrediting, paradoxically, for the same reason. In this area, the solution to any problem mainly focuses on the material and financial aspects and assigns them the role of library development.

For several decades, the dominant economic paradigm at various levels of management systems has led to a direct connection with information institutions: the library's survival strategy is the information market and marketing activities. In fact, these relationships are more complex and multifaceted.

Methodology.

The methodology mainly consists of developed concepts that are currently in operation. A very large share of these concepts is displayed in the works of F. Kotler (1992) and P. F. Kazimi (2014; 2021) which were used for comparative analysis.

Non-profit organizations can apply the same marketing philosophy and tools as commercial organizations. They also need to find and define their markets, study customer needs, offer relevant services and products, create distribution channels, engage in advertising and public relations. However, there are two very important differences.

First, for public organizations, making a profit is not in the first place in the system of goals. Thus, the use of strategies such as price and communication is weakening. Secondly, these organizations have competitors in front of commercial organizations.

This definition once again confirms that marketing is not only a method, but also a fundamental position, the "philosophy" of the organization. This affects its structure, proposals, methods of work. Typical marketing thinking: it is not the worker who determines in advance what the library will bring to the market, but the needs, desires and interests of the people it is supposed to serve will play a decisive role in the market decision. At the same time, it should be taken into account that the proposal should "work" for the tasks and goals of the library (institution). This means that it is necessary to define exactly what these tasks entail in order to have some kind of framework within which certain proposals can be made.

Problem Analysis.

Kotler's definition refers to "special markets". This means that marketing is not about offering everything to everyone (although libraries generally cannot do this). It is about how to effectively serve different parts (segments) of the market. The public library market is heterogeneous (heterogeneous), consists of many market segments with different needs, desires, attitudes, and interests of their representatives. These segments based on age, income, education, profession, nationality, mobility, reading habits, etc. can be divided. Target segmentation should not result in the library reaching fewer readers (users) but may mean that more users will be served according to their needs. The library has very limited resources (financial, human) and should use them as rationally as possible.

If, for example, universities have an almost complete monopoly in issuing documents on higher education, then in the entertainment and leisure market, libraries are

in direct competition with other organizations that can also provide leisure opportunities for citizens.

After entering the non-profit sphere, the concept of marketing was refined and refined in relation to different types of non-profit organizations. There are five main concepts of marketing activities that emerged in different periods of the development of the world economy in response to social, economic, and political changes that took place in the twentieth century.

The concept of product improvement often results in a "marketing monopoly" as it satisfies customer needs.

The concept of intensifying commercial efforts is that significant efforts must be made to stimulate sales, otherwise consumers will not buy enough of the product. This concept is aggressively applied to consumer products. Various methods have been improved to identify potential buyers and "hard" sales of goods to them. This concept is for immediate results. This indicates that long-term interactions with the Consumer are at risk.

The modern concept of marketing, which was formed in the 1960s and 1970s, focuses on a long-term positive perspective of relations with consumers. According to this concept, the goal of achieving the goals of any organization is to identify the needs and demands of the population and provide the desired satisfaction more efficiently and productively than competitors.

Thus, the concept of marketing focuses on the needs and demands of customers, supported by an integrated marketing effort aimed at creating customer satisfaction. Customer satisfaction is the key to achieving the organization's goals. The concept of marketing reflects the commitment to the theory of consumer sovereignty.

Since the 1980s, it has been considered the period of formation of the concept of social and ethical marketing. The purpose of this concept is that the task of any organization is to identify needs, requirements and provide the desired satisfaction more effectively and efficiently than competitors. This ensures the protection and strengthening of the welfare of the consumer and society as a whole. The concept of social and ethical marketing stems from doubts about the relevance of the principles of "clean" marketing to address environmental problems and scarcity of natural resources.

Thus, one can see how marketing is improved, concepts aimed at creating consumer satisfaction and improving people's well-being are formed. This factor has traditionally become a prerequisite for the use of marketing in the non-commercial sphere, with its original essence aimed at satisfying various needs.

The problems of non-commercial marketing began to attract the attention of various scientists. In 2000 E. V. Pesotskaya "Marketing of services" (2000) then S. N. Andreeva and L. N. Melnichenko's (2000) book "Fundamentals of Non-Commercial Marketing" answers many of the most pressing issues of the library sector.

Now let's try to define library and information marketing. It covers all five marketing concepts.

The concepts of product improvement and product improvement involve the use of marketing methods to expand the range of fee-based services and improve the quality of library services. The goals are clear, but they do not solve the fundamental problems of the modern library. The concept of intensifying commercial efforts, while compatible with survival strategies, is fundamentally at odds with the library's mission and thus effectively destroys the "philosophy" of the library service system.

The last two concepts are constructive: it is a modern and socio-ethical marketing activity, in which the needs, desires and demands of the population come to the fore. This can be considered the main factor determining the prerequisites for the use of marketing in the library and information sphere.

The most common marketing mistake is the simplistic idea that marketing is "monetized" (Kazimi, & Guliyeva, 2022) in some way. "Marketing began to emerge at a time when those in power felt they could not fund culture, claiming they were moving away from the 'residual principle' and promising growth." It was then that changes in marketing were announced as "transition to new business conditions."

In the early 1990s, the concept of marketing was formed, its logical algorithm was established as follows: The library is an information institution. By comprehensively studying information needs and creating the preconditions for their transformation into real consumer demand and subsequent payment, using marketing tools, the library occupies a large place in the information market. The viability of a modern library depends on how much it will accept the marketing mechanisms of the market and how confident it will feel in the information market.

It should be noted that this logic operated in accordance with the traditional economic paradigm that dominated local and foreign systems of government for several decades. Attention is mainly focused on the material and financial side of the problem, which plays a leading role in the development of the library. Thus, the idea was strengthened that economic growth and economic development are the key to meeting the growing human needs.

The initial period of the formation of marketing is characterized by the transparency of the border between commercial and non-commercial factors. Although all publications emphasized the non-commercial nature of the main library activities, they had a single goal behind it: to substantiate the possibilities of paid library services, a complex of additional paid library and bibliographic, information and other services.

The idea seemed attractive, fully consistent with the spirit of the "market" of that time, to bring the library to the information market and allow the library to exist at the required level in the difficult socio-economic conditions of that time.

However, the popular and today theoretically substantiated position contains in its essence the fundamental impossibility of practical implementation due to the fact that the peculiarities of library activities are not taken into account. Since the library does not carry out commercial activities aimed at generating income, does not participate in competitive relations, it is not a market entity, since it cannot claim its place in the information market sector. In the library, information is not a commodity, but a resource, therefore, large expenses are required to turn information into a commodity, as a result, the library's entry into the information market becomes unprofitable.

It is clear that library services cannot be viewed from the point of view of the market, since there are a number of economic, social and moral and ethical restrictions arising from the very nature of the library as a socio-cultural institution (Krupenin, & Suslova, 2001).

In this regard, it should be noted that in world economic history there are many examples that characterize efforts to ensure the development of education, culture, and health care exclusively within the framework of active market relations. The result of such measures was not an increase in the level of service, as was believed, but a situation called in international practice «unfinished market problems» when a significant part of the population was left out of the sphere of consumption.

Conclusion.

According to American experts, the commercialization of libraries is a serious departure from the principle that "information should be free in the public interest." (Oqlu, & Qurbanov, 2021). With the commercialization of libraries, the problems of limiting access to information inevitably arise.

In recent years, prerequisites have been created for the formation of the foundations of the concept of library marketing as a philosophy of modern library management. In this sense, library marketing combines the achievements of the general theory of marketing and practical experience in solving many problems. This is, first of all, the use in the management of library activities of the principles of social orientation, complexity and

sustainability, on which general marketing is based. Also, it is the use of modern methods and techniques developed in marketing that makes it possible to ensure adequate satisfaction of the demand for library services in demand, target groups of the population and society as a whole, ensures the rational use of resources. Thus, marketing forms the methodological basis for the implementation of both traditional and innovative functions of library activities at the present stage. The concept of marketing offers fundamentally new tools that allow the library to work effectively in the face of uncertainty in the external environment. These are methods for assessing and predicting the impact of the external environment, developing long-term strategic goals, and adapting to environmental factors.

At the same time, library marketing has a number of characteristics that allow it to be considered as a specific type of activity. Each of the elements of the traditional marketing mix (product / service, distribution, personnel, price, marketing communication) develops in the library in its own way.

Features of library services marketing are associated with such characteristics as the inviolability and perishability of services, inseparability from the source, variability of quality. Since library users themselves are direct participants in the "production" of library services (Matveev, 2007), library marketing is a more complex concept, which, as in the production sector, involves not only the formation of a high level of interaction between producer and consumer, but also in the production sector, as well as in the process of organizing all library work.

At the same time, the benefits of incorporating marketing into library management can be very effective. Thanks to its high image and developed system of public relations, the library receives broad public support from the local administration, "philanthropists" and sponsors, using opportunities to attract financial resources.

Thus, although library marketing is based on the classical theory and methodology of marketing, it has serious specifics that require revision and adaptation of some concepts not only of marketing, but also of library science.

REFERENCES

- Andreev, S. N., & Melnichenko, L. N. (2000). *Fundamentals of non-commercial marketing*. Progress-Tradition.
- Kazimi, P. (2014). Information Engineering: What's This? *International Journal of Academic Research*, 6(3).
- Kazimi, P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of Information and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences*, Vol. 1 No. 1.
- Kazimi, P. F. O., & Guliyeva, N. A. G. (2022). The concept of reliable information on the global network in times of crisis. *Technium Soc. Sci. J.*, 30, 742.
- Kotler, F. (1992). *Fundamentals of Marketing*. Progress.
- Krupenin, O. A., & Suslova, I. M. (2001). *Dilemmas of library marketing*. Retrieved from http://www.gpntb.ru/win/ntb/ntb2001/9/f09_02.htm
- Matveev, M. Yu. (2007). Marketing concept and image of libraries: "Shadow" aspects of commercialization. *Librarianship*, 4, 35-36.
- Oqlu, K. P. F., & Qurbanov, A. (2021). Factors influencing reader satisfaction and quality of service in modern libraries. *South Asian Journal of Social Studies and Economics*, 11(3), 15-20.
- Pesotskaya, E. V. (2000). *Marketing services*. Peter.

Posttraumatic Stress Disorders in Military Conditions (Informative Analysis of Problem)

UDC: 316.6

DOI: <https://doi.org/10.15421/172326>**Mustafayev Azer**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0003-4872-6855>, azer.mustafaev.60@gmail.com**Yusifova Gulnare Yusif Qizi**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0822-0254>, g_y_m65@gmail.com**Kazimi Parviz Firudin Oqlu**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5577-4773>, parvizkazimi@gmail.com**Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

The article deals with the topical issue of modern psychology - post-traumatic stress disorders in military conditions. The author indicates the origin and definition of the concept of "stress". The problem of stress is also related to tension, emotional experiences, non-specific reaction of the body. Stress is defined as a state of anxiety, tension, as an event or condition in the physical or social environment, which leads to the adoption of avoidance measures, aggression, decisions to eliminate and reduce threatening conditions.

The great importance of H. Selye's works regarding the general adaptation syndrome was noted. Different approaches to this problem are considered. The statement of N. Tarabrina that historically research in the field of post-traumatic stress developed independently of stress research is analyzed. The fact that stress primarily involves the emotional apparatus and affective reactions is noted. Scientists also note the ambiguity of the term "stress", its various interpretations.

In addition, post-traumatic stress disorder (PTSD) is said to be a non-psychotic delayed response to traumatic stress. Scientists write that PTSD occurs in people who have experienced an extremely strong psychological and/or physical shock that they perceive as particularly painful. The authors emphasize the idea of severe consequences of modern wars, psychological trauma of combatants. It is especially noted that for the first time PTSD in military personnel was studied by American scientists. At the same time, the scientific activity of the American doctor B. Kolodzin, who described the vast experience of working with American servicemen during the war in Vietnam, stands out. The American Psychiatric Association lists the following symptoms of PTSD in military personnel: threat to life; serious injury; being an eyewitness at the scene of tragic events, which causes a feeling of strong fear and helplessness; haunting pictures of the past; recurring memories and emotions; dreams, nightmares, illusions, hallucinations associated with traumatic events, the memory of which is often pushed out of consciousness.

Keywords: post-traumatic stress, disorders in military conditions, stress, informative analysis

Посттравматичні стресові розлади у військових умовах (інформативний аналіз проблеми)

Мустафаєв Азер, Юсіфова Гульнара, Казімі Парвіз**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

У статті розглядається актуальне питання сучасної психології – посттравматичні стресові розлади у військових умовах. Автор вказує на походження та визначення поняття «стрес». Проблема стресу також пов'язана з напругою, емоційними переживаннями, неспецифічною реакцією організму. Стрес визначається як стан тривоги, напруги, як подія або стан у фізичному чи соціальному середовищі, що призводить до прийняття заходів щодо уникнення, агресії, рішення щодо усунення та зменшення загрозливих умов.

Відзначено велике значення праць Г. Сельє щодо загального адаптаційного синдрому. Розглянуто різні підходи до цієї проблеми. Проаналізовано твердження Н. В. Тарабріної про те, що історично дослідження в області посттравматичного стресу розвивалися незалежно від дослідження стресу. Відзначено той факт, що до стресу в першу чергу відноситься емоційний апарат, афективні реакції. Вчені також відзначають неоднозначність терміна «стрес», його різноманітні трактування.

Крім того, зазначається, що посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є неспокійною відстроченою реакцією на травматичний стрес. Вчені пишуть, що ПТСР виникає у людей, які пережили надзвичайно сильний психологічний і/або фізичний шок, який вони сприймають як особливо болісно. Автори підкреслюють ідею тяжких наслідків сучасних війн, психологічної травми учасників бойових дій. Особливо зазначається, що вперше ПТСР у військовослужбовців досліджували американські вчені. При цьому виділяється наукова діяльність американського лікаря Б. Колодіна, який описав величезний досвід роботи з американськими військовослужбовцями під час війни у В'єтнамі. Американська психіатрична асоціація перераховує такі ознаки ПТСР у військовослужбовців: загроза життю; важке поранення; перебування очевидцем на місці трагічних подій, що викликає відчуття сильного страху та безпорадності; нав'язливі картини минулого; повторювані спогади та емоції; сни, кошмари, ілюзії, галюцинації, пов'язані з травматичними подіями, пам'ять про які часто витісняється зі свідомості.

Ключові слова: посттравматичний стрес, розлади у військових умовах, стрес, інформативний аналіз

Стаття надійшла / Article arrived: 28.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2023

Introduction.

The term "stress" (from English - pressure, tension) is borrowed from technology, where this word is used to refer to an external force applied to a physical object and causing it to tension, that is, a temporary or permanent change in the structure of the object (Bodrov, 2000).

Initially, the concept of stress arose in physiology in the works of Selye to denote a non-specific reaction of the body ("general adaptation syndrome") in response to any adverse effect (Selye, 1960).

Due to the lack of a general theory of stress, there is no generally accepted definition of it. Considering various approaches, N. H. Rizvi (1985) writes:

1. State of anxiety.
2. Stress is considered as behavioral and psychological reactions of the state of internal anxiety and suppression.
3. Stress is defined as an event or condition in the physical or social environment that leads to the adoption of measures to avoid, aggression, decision to eliminate and reduce threatening conditions. Such a concept as "stressors" is similar to the concept of danger, threat, pressure, conflict, frustration, extreme situation.

Subject study.

The mental manifestation of the general adaptation syndrome is given the name "emotional stress" - i.e. affective experiences accompanying stress and leading to adverse changes in the human body. It is the emotional apparatus that is the first to be included in the stress reaction when exposed to extreme and damaging factors (Anokhin, 1973; Sudakov, 1982).

The ambiguity of the interpretation of the concept of stress leads to the fact that other authors, for example N. I. Naenko (1976) calls the concept "mental tension".

G. N. Kassil (1983), M. N. Rusalova (1979), L. A. Kitaev-Smyk (1983) understands emotional stress as a change in mental and behavioral reactions, accompanied by pronounced non-specific changes in biochemical, electrophysiological parameters and other reactions (Kazii, 2014).

Y. L. Aleksandrovsky (1976) connects the tension of the barrier of mental adaptation with emotional stress, and pathological consequences - with its breakthrough.

R. Lazarus (1970) characterizes psychological stress as an emotional experience caused by a "threat", which affects a person's ability to carry out his professional activity quite effectively.

N. V. Tarabrina (2001) writes "historically, research in the field of post-traumatic stress has developed independently of stress research".

Post-traumatic stress disorder (PTSD) is a non-psychotic delayed reaction to traumatic stress (such as natural and man-made disasters, military operations, torture, rape, and others) that can cause mental disorders in almost any person (Tarabrina, 2001).

This disorder occurs in people who have experienced extremely strong psychological and / or physical shock, which they perceive as especially painful. (Greenberg,

2004). The Diagnostic Statistical Manual of the American Psychiatric Association lists the following features.

1. Threat to life, serious injury, presence as an eyewitness at the scene of tragic events, causing a feeling of intense fear and helplessness.
2. Intrusive pictures of the past, recurring memories and emotions, dreams, nightmares, illusions, hallucinations associated with traumatic events, the memory of which is often forced out of consciousness.

As observations and experimental data show, victims of traumatic situations experience an acute state of traumatic stress for some time (up to a month) after the end of exposure to stress factors, after which some people return to their usual state. However, the impact of traumatic events on some individuals continues after this period. At the same time, they go into a state of post-traumatic stress, which makes it difficult for them to adapt to normal life conditions and leads to the emergence of various maladaptive forms of behavior (Magomed-Eminov, 2004).

War, modern combat is associated with appropriate psychological mobilization, psychological support. In this regard, the problem of the consequences of hostilities for the personality of a serviceman, who endures many of the complexities of military activity, as well as all the stress and anxiety of modern combat, becomes very relevant.

Already in the second half of the 19th century, the war on the American continent (civil war) provided scientists with essential material for studying the psychological states of soldiers returning from war. Americans have faced the reality of veterans creating unsettling conditions that defy social norms and laws. Therefore, the first military psychiatric hospital was established in the United States in 1863.

In 1871, Da Costa described the experiences of soldiers during the American Civil War and called this state "soldier's heart", observing autonomic reactions from the heart. He spoke about an excited heart. It was this work of Da Costa that attracted the attention of professional psychologists, psychiatrists, who began to call the excited, excited heart syndrome.

In 1889, H. Oppenheim introduced the term "traumatic" neurosis to diagnose mental disorders of combatants, the causes of which he saw in organic brain disorders caused by both physical and psychological factors. In 1916, at a representative forum of German psychiatrists, he said that it was completely incomprehensible to him how a psychiatrically educated doctor could underestimate the colossal psycho-traumatic factors and its consequences.

I. Bekhterev, P. Gannushkin, F. Zarubin, S. Krayts dealt with the psychological problems of participants in the First World War. And after the World War II - E. Krasnushkin, V. Gilyarovskiy, A. Arkhangelsky and others (Shelyaga et al, 1972).

Myers in his work "Artillery shock in France 1914-1919" identified the differences between the neurological

disorder "shell shock" and "shell shock". The shell shock caused by a shell explosion was considered by him as a neurological condition caused by physical trauma, while the scientist considered "shell shock" as a mental condition caused by severe stress.

Facts about reactions in combat became the subject of much discussion and research during World War II. Different authors called the phenomenon under study in their own way: "military fatigue", "combat exhaustion", "military neurosis", "post-traumatic neurosis".

In 1941, one of the first systematic studies was carried out by A. Kardiner (1941), who called this phenomenon "chronic military neurosis". Based on the provisions of Z. Freud, he calls the concept of "central physioneurosis", which, in his opinion, is the cause of the violation of some personal ones that ensure successful adaptation to the environment. In general terms, the symptoms outlined by A. Kardiner remained in subsequent studies, although the understanding of the nature and mechanism of the impact of combat factors on a person has expanded significantly, especially as a result of studying the problems associated with the end of the Vietnam War.

By 1967, reports appeared in the American press about strange disorders in American soldiers who had returned to their homeland - many of them had an effect in psychiatric wards and hospitals already 2-3 days after their return, tranquilizers and antidepressants were "absorbed like pacifiers" - there was a delayed effect of combat stress (Levy, 1971; Bourne, 1972; Fox, 1972; Lifton, 1969, 1973).

For the first time in history, the mental consequences of participation in hostilities were so massive for the entire nation. By the end of 1970, according to E. J. Liberman, cited in a report to the US government, the consequences of the war affected about half of the country's population - these are the surviving veterans themselves; their immediate environment (in the family, at work); lost relatives and friends in Vietnam (250,000 people, of which 18,000 became widows, 12,000 orphans, 80,000 lost children). About 750,000 people had close relatives seriously injured in Vietnam.

The prevalence of mental disorders among veterans turned out to be very significant, and it increased over time.

Large-scale studies conducted in 1988 by special centers for the study of the Vietnamese experience found that half of the veterans had various psychopathological disorders associated with participation in hostilities.

The American Psychiatric Association, based on an analysis of the health status of 3,140,000 former military personnel who fought in Southeast Asia, found that by 1990, 479,000 people suffered from serious mental disorders.

In various studies by American scientists, the frequency of mental disorders caused by traumatic stress among Vietnamese combatant's ranges from 18 to 54% (Figley, 1986); the total number of veterans suffering

from emotional disturbances due to participation in the war was estimated by some scientists at 200,000 people (Egendorf, 1981).

D. Niles (1991) provides data on the presence of certain mental disorders in 30-50% of veterans, which are accompanied by social maladjustment: in the modern period, about 100,000 veterans are homeless, 460,000 had conflicts with the law; in the figurative expression of the author, about 50 divisions "never returned a long and continue their war", and the number of victims in peacetime of the war: more than 58,000 veterans committed suicide (almost the same number died in Vietnam).

Conclusion.

Soviet society faced this problem in the early 80s. Warriors returning from Afghanistan with a heightened sense of justice and truth sought support in society for what was very important to them. Belief in the fulfillment of international duty in the minds of veterans was replaced by a sense of futility and uselessness of all the victims, hardships and nightmares experienced. The new term "Afghan syndrome" has turned out.

The psychological problems experienced by combatants are present in almost all of them. Only the severity of these problems and the severity of their experience are different. What is stress, which is a person who finds himself in extremely extreme conditions, which are fighting. This stress goes beyond the normal human experience. Almost constant presence in a state of danger, the sight of the crippled bodies of the dead and wounded, destruction, fires, the death of comrades (in this case, "acute grief" is not excluded), extreme physical and mental stress - this is an incomplete list of what is commonly called the psychogenic factors of war and military operations. The return from such conditions to normal ones carries with it another, no less destructive consequence for the psyche - post-traumatic stress. We are talking about stress that occurs in a person who has been in psycho-troublesome circumstances for a sufficient time. Mental changes altered mental states for a long time "shadows" walk in later life. The poet Iosif Brodsky speaks about this with beautiful images: "The candle went out and the shadows stirred...". In this case, it is obviously about the activation of the subconscious part of the mental system.

Benjamin Kolodzin is an American psychologist with extensive practical experience who has worked extensively with Vietnam War veterans (Shafieva, 2006). He writes, "because the Vietnamese veterans found themselves in exceptional conditions, by modern American standards, they needed such skills and behaviors to survive in these conditions that cannot be considered normal and generally accepted in civilian life. Many of these stereotypes of behavior, suitable only for a combat situation, have taken root so deeply that they continue to affect for many years" (Kolodzin, 1997).

Further, an American scientist says that with PTS there is:

1. Unmotivated vigilance.
2. "Explosive" reaction.
3. Dullness of emotions.
4. Aggressiveness.
5. Impaired memory and concentration.
6. General anxiety.
7. Fits of rage.
8. Abuse of narcotic and medicinal substances.
9. Depression.
10. Unwelcome memories.
11. Hallucinatory experiences.
12. Insomnia.
13. Thoughts of suicide.
14. Survivor's fault.

REFERENCES

- Alexandrovsky, Y. A. (1976). *The state of mental maladjustment and their compensation*.
- Anokhin, P. K. (1973). Fundamental questions of the general theory of a functional system. In *Principles of systemic organization of functions* (pp. 10-23).
- Bayramov, Y. S., & Yalizadya, Y. Y. (2003). *Social Psychology*. Baku.
- Bodrov, V. A. (2000). *Information stress*.
- Bourne, P. G. (1972). The Viet Nam veteran: psychosocial casualties. *Psychiatry in Medicine*, 3(1), 23-27.
- Cavadov, R. Y., & Tayyeva, E. B. (2005). *Extremal shyaraitdya psychologues hidm*. Baku.
- Egendorf, A. (1981). *Legacies of Vietnam: Comparative adjustment of veterans and their peers: A study*. US Government Printing Office.
- Figley, C. R. (1986). Wounds of war: the psychological aftermath of combat in Vietnam; psychotherapy of the combat Veteran. *American Journal of Psychiatry*, 143(2), 251-251.
- Fox, R. P. (1972). Post-combat adaptational problems. *Comprehensive Psychiatry*, 13(5), 435-443.
- Greenberg, J. (1999). *Stress management*. New York: McGraw-Hill, 300.
- Kardiner, A. (1941). *The Traumatic Neuroses of War*. Washington.
- Kassil, G. N. (1983). *The internal environment of the body*.
- Kazii, P. (2014). Information engineering: what's this? *International Journal of Academic Research*, 6(3).
- Kitayev-Smyk, L. A. (1983). *Psychology of stress*. Science.
- Kolodzin, B. (1992). *How to Live After a Psychic Trauma*. Shans.
- Lazarus, R. (1970). *Stress theory and psychophysiological research. Emotional stress: physiological and psychological reactions*.
- Levy, C. J. (1971). ARVN as faggots: Inverted warfare in Vietnam. *Trans-action*, 8, 18-27. <https://doi.org/10.1007/BF02804240>
- Lifton, R. J. (1969). Vietnam: Betrayal and self-betrayal. *Trans-action*, 6(11), 6-7.
- Lifton, R. J. (1973). *Home from the war: Vietnam veterans: Neither victims nor executioners*.
- Magomed-Eminov, M. Sh. (2004). Prehistory of the conceptualization of the phenomenon of PTSD (post-traumatic stress disorder). In the book: *Psychology of states*.
- Naenko, N. I. (1976). Mental tension. *MSU*, 112.
- Niles, D. P. (1991). War trauma and post-traumatic stress disorder. *American Family Physician*, 44(5), 1663.
- Rizvi, N. H. (1985) A critique of the models to study stress. *Journal of Social Science and Human*, 1-2, 103-123.
- Rusalova, M. N. (1979). *Experimental studies of human emotional reactions*.
- Selye, G. (1960). *Essays on the adaptation syndrome of Selye-M. Medgiz*.
- Shafieva, E. I. (2006). *Zabit shazyrlynyyn social-psychologist myasalalari*. Baku.
- Shelyaga, V.V. (ed.), Glotochkina, A. D., & Platonova, K. K. (1972). *Military psychology*.
- Sudakov, K. V. (1982). *Systemic mechanisms of emotional stress*.
- Tarabrina, N. V. (2001). Workshop on the psychology of post-traumatic stress. *SPb*, (272), 32.

Role and Importance of Public Participation in the Environmental Decision Making Process in Georgia

UDC: 323.213:574:061.2 (479.22)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172327>**Chichua Marina**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-5553-2168>, mchichua@yahoo.com*Ivane Javakhishvili Tbilisi State University (Tbilisi, Georgia)*

Abstract

An effective public participation in the decision-making process is one of the main tools for the democratic development of Georgia. The public participation in the decision-making process, especially in the field of the environment, is not the traditional approach for the newly independent Georgian society. The long period of soviet regime resulted in an absence of tradition for public participation in the country. Due to the geo-political location of the country, there are significant numbers of the large scale international and trans-boundary projects that take place and will be implemented in the nearest future in Georgia. Most of these developments are financially supported by foreign investors and bring additional environmental problems -emissions, increase risk of the pollution through accidents, and damage to the architectural and natural monuments with noise and vibration.

To ensure the environmental protection and sustainable development during implementation of those projects, the public participation, including participation of NGOs, is a key element and crucially important in the decision-making process. The new emphasis on democracy in the country's development and increasing number of problems in the field of environmental protection was the main reason for rapid involvement of the environmental NGO sector in the decision-making process in Georgia. For this reason, finding new ways to activate the involvement of the non-government sector in this procedure were both useful and important. The article observes current trends of the public participation in the environmental decision-making process on the different levels, stages and defines obstacles that slow down development of an effective public participation in the environmental decision making in Georgia.

Keywords: decision-making process, democracy, environment, public participation, NGO, civil society, Georgia

Роль і важливість участі громадськості в процесі прийняття екологічних рішень в Грузії

Чічуа Марина*Тбіліський державний університет імені Іване Джавахішвілі (Тбілісі, Грузія)*

Анотація

Ефективна участь громадськості в процесі прийняття рішень є одним із основних інструментів демократичного розвитку Грузії. Участь громадськості в процесі прийняття рішень, особливо у сфері навколишнього середовища, не є традиційним підходом для нового незалежного грузинського суспільства. Тривалий період радянського режиму призвів до відсутності традиції громадської участі в країні. Через геополітичне розташування країни існує значна кількість великомасштабних міжнародних та транскордонних проектів, які відбуваються та будуть реалізовані найближчим часом у Грузії. Більшість цих розробок здійснюються за фінансової підтримки іноземних інвесторів і створюють додаткові екологічні проблеми - викиди, збільшення ризику забруднення через аварії та пошкодження архітектурних і природних пам'яток через шум і вібрацію.

Для забезпечення захисту навколишнього середовища та сталого розвитку під час реалізації цих проектів участь громадськості, включаючи участь неурядових організацій, є ключовим елементом і надзвичайно важливим у процесі прийняття рішень. Новий акцент на демократії в розвитку країни та збільшення кількості проблем у сфері охорони навколишнього середовища стали основною причиною швидкого залучення сектору екологічних неурядових організацій до процесу прийняття рішень у Грузії. Тому пошук нових шляхів активізації залучення неурядового сектору до цієї процедури був і корисним, і важливим. У статті розглядаються сучасні тенденції участі громадськості в процесі прийняття екологічних рішень на різних рівнях, етапах та визначаються перешкоди, які уповільнюють розвиток ефективної участі громадськості в прийнятті екологічних рішень у Грузії.

Ключові слова: процес прийняття рішень, демократія, середовище, громадська участь, НУО, громадянське суспільство, Грузія

Problem Definition.

Public participation can be defined as a process which promotes the public understanding of the actions and mechanisms through which problems are investigated and solved by relevant authorities. Public participation in the decision-making process can create an easier acceptance of the issues. Public participation promotes the finding of a sustainable solution to the problem, but it is still associated with a certain level of risk and cost for the authorities.

Analysis of the Publications.

“At a moment of low citizens’ trust and confidence in European institutions, improving citizens’ participation and transparency at EU level is necessary to close the perceived gap between the European Union on the one hand, and citizens and representative organizations on the other hand. Several ongoing developments offer the opportunity to address this gap and improve citizens’ participation and transparency. This Policy Position offers several concrete proposals in this regard. However, the participation of citizens in the political life of the European Union depends to a large extent not only on the ‘policies’, but also on the ‘politics’, namely on progress in the integration process towards a real multilevel democracy” (Citizens’ participation, 2016)

Civil society engagement is a main target for achieving sustainable development and environmental goals. Governments cannot develop environmental protection goals alone – they need support from the public. Public participation increased citizen’s responsibility actively participates in the decision making process, and ensures that policy-makers obtain valuable local knowledge. Public participation in environmental decision-making means both participation in the decision-making processes and citizen mobilization. Policymakers should invest resources in the public participation - insure transparency in decision making and legitimacy during public participation processes (Berry, Koski, Verkuijl, Strambo, & Piggot, 2019).

In Germany, citizens, business, NGOs and other initiatives had the opportunity to participate in the planning procedure at an early stage by indicating problems and discuss solutions on an online-platform and in workshops in a way that goes beyond what would have been necessary to meet the formal requirements. In this way senate administration and the citizenship could enter into a dialogue (A Guide to Environmental, 2019).

In Portugal, public participation can deepen knowledge about the environment and assist the decision makers in their work (The Environmental Implementation, 2019).

“Civil participation in policy development, including participation of NGOs, is a key element of participatory democracy in Europe. Thus, it is noted in the Preamble to the European Charter of Local Self-Government that “the right of citizens to participate in the conduct of public affairs is one of the democratic principles that are

shared by all member States of the Council of Europe” (Golubović, 2021).

The Purpose of the Research.

In 1988-89, following the liberalization under the policies of perestroika and glasnost introduced by the USSR’s new leadership, a mass and rather radical nationalist movement developed in Georgia with an aim to break away from the Soviet Union and destroy the Communist political system. On 26 May 1990 Georgia declared its independence. At present Georgia is not an Independent State, it is a country, that follows democratic principles for development, which means the participation of the governmental, business and non-governmental sectors in decision making process.

At present, there are three main objectives for the intensive promotion of civil society in Georgia: to promote further democratic development of the country, to catch up with the reforms taking place in EU, and to ensure environmentally benign implementation of a number of large-scale projects in Georgia resulting from the increased interest of foreign investors in the geopolitical location of Georgia between East and West.

Georgia is a small country with a population of 3 716 900 million and a geographic area of 70 000 square kilometers. Georgia suffered from intensive civil conflicts after its independence. The conflicts resulted in a large number of refugees (about 270 000) moving mostly from Abkhazia to the other parts of Georgia, worsening the economic plight of the country. This movement had a devastating effect on the economy.

CSO METER 2020 Report underlined the improvement of the situation under this area last years. As stressed in the report, the decision-making process is partially institutionalized; however, in most cases the participation happens “ad hoc”. On the national and local level CSOs and other individuals have access to important tools for participation such as: right to petition, submitting comments to draft laws, participation in budgetary process, etc (SCO Meter, 2020).

Here are significant numbers of the large-scale projects (hydro electro stations, railways, roads, etc.) that takes place in Georgia and that will be carried out in the near future. All of these developments are financed by foreign investors and bring additional emissions, increased risk of the pollution through accidents, and damage to the architectural and natural monuments with noise and vibration. To ensure the environmental protection and sustainable development during their implementation of those projects the public participation is crucially important in the decision-making process.

Many cases prove that involvement of the public in the decision-making process on environmental issues has a real influence on proposed or planned activities and the final decisions are acceptable for all main stakeholders: government, the public, and developer of activity (Gokhelashvili, 2015).

However, numerous laws and strategic documents are adopted without consultations. In addition, there is low interest among citizens and CSOs in participating in already established mechanisms. There were cases observed when parliament enacted several regulations without consideration of participation of CSOs and activists in the process. The adoption of new Forest Code of Georgia without creating possibilities of participation in the process was criticized (CSO Meter, 2020).

Unfortunately, there are no national or internal guidelines on complaints tools for services provided by public institutions; on the other side, it is not necessary to have national regulations/laws to develop simple/sustainable mechanisms that would provide public with a possibility to provide their feedback on the delivery of public services in Georgia. If effective mechanisms are developed in the municipality, it will have a positive effect as well as quality of public participation and increase desire to participate in the decision-making process (GEORGIA, 2017).

Nowadays, The Ministry of the Environmental Protection and Agriculture of Georgia is the main regulatory body, which is responsible for decisions with regard of allowing, refusing in granting consent and monitoring legislative requirements for activities/projects having significant impacts on the environment, human life/health as well as conducting an EIA (Environmental Impact Assessment, 2019)

A group of scientists from I. Javakhishvili Tbilisi State University believe that the role of public space in active citizenship development is crucial. Public space is an essential part of social life, where citizens can come together for discussing and identifying different kind of problems and influence decision makers. The scientists called such kind of discussion "public debate" as expressing opinions of public. In most cases, public debates carried via media outlets, manifestations, social media, academic publications and government produced documents. This term was initially used by the German philosopher Jürgen Habermas and defined as "a public space, or an imaginary community that does not necessarily exist in any given space." Sociologists suppose that social media increase democracy via discussions in the virtual public space (Promoting Active Citizenship, 2019)

The Main Material.

Legal instruments for the public participation in the environmental decision-making process.

There are rights directly related to the environment in the Georgian Constitution. In 1995, with great efforts from the Greens Movement of Georgia, three paragraphs (#3, #4, and #5) were added to article 37 of the Constitution of Georgia: #3 - Everyone has the right to live in a safe environment, and to use the natural and cultural environment. Everyone must protect the natural and cultural environment; #4 - To ensure a safe environment, considering the ecological and economic

interests of the society and considering the interest of this and future generations, the State ensures protection of the environment and rational use of natural resources; #5 - Everyone has the right to receive full, non-biased and timely information about the condition of the environment where he/she works and lives.

National and international laws on the public participation in the environmental decision-making process in Georgia.

National Legal Provisions for the public participation in the environmental decision-making process.

Since 1990 the Parliament of Georgia has adopted environmental laws and ratified international conventions during the independence on the different environmental issues. The participation rights in decision making are specified in general environmental protection acts or more specific environmental laws, as well as in administrative laws or codes. General environmental protection laws usually only include general provisions for participation; due to the lack of further implementing regulations these laws only provide vague and ambiguous possibilities.

Only two laws, the Law on Environmental Protection (article #6 and #7), Law on Environmental Assessment Code (article #12 and #13) allow the right of access to environmental decision making. According to these laws, citizens have the right to unite and participate in environmental public associations, take part in the decision making process and examine of the decision in the light of environmental protection, get compensation for damage resulting from the violation of Georgia's laws on environmental protection, and, under a court ruling, demand to change decisions on designing, building, deposition, reconstruction and use of the units dangerous from an ecological point of view, take part in the EIA process. Due to those legal rights Georgian environmental NGOs participated in the environmental decision-making process.

The global community realized the central role of the public participation in decision making and gradually all countries attempted to integrate measures for the PP in their national legislation. However, all the multilateral financing agencies such as World Bank and IFC set mandatory requirements for guaranteeing involvement of public decision. These efforts lead the countries to stronger democracy and better environment. The review of the literature reveals that in most cases, especially in developing countries, such measure is the EIA legislation, though it is obvious that countries experience the different level of public participation that raise a lot of questions regarding the reliability and credibility of the decisions. While countries with higher level of democracies are much advanced in this sense, most newly emerged democracies still have many problems due to the nonexistence of the history of the public engagement in the decisions and number of legislative deficiencies (Antidze, 2013).

Adoption of the Environmental Assessment Code in 2017 envisaged the requirements of the convention “on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters” (hereafter, Aarhus Convention) in the environmental protection issues and ensured public participation in the decision-making process in relation with effects on the environment.

The Environmental Assessment Code regulates EIAs in Georgia. It consists of eight chapters: General provisions (I); Environmental Decision (II); Strategic EIA (III); Public participation in environmental decision-making contemplated under the Code (IV); Assessment of trans boundary environmental impact (V); Expert commission (VI); Supervision and responsibilities in the field of EIAs (VII); and Transitional and final provisions (VIII). The main purposes of the Code include regulating the relations in the cases where EIAs are required and protecting the environment and public health.

International Legal Provision for the public participation in the environmental decision-making process.

In 1995, at the Fourth Ministerial Conference on the Environment for Europe in Sofia, it was decided to create a Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (hereinafter - the Convention). The two-year Convention text preparation period expired, and the text was submitted for signature to the Fourth Pan-European Environmental Ministerial Conference, in Aarhus, Denmark, 1998. The convention came to force in 2001. The same year the Parliament of Georgia ratified the convention.

The Aarhus Convention establishes the minimum rights of citizens in the following three areas (Aarhus Convention, 1998): Right to information - according to the Convention, the Government shall ensure the collection and dissemination of environmental information; all citizens have the right to request and receive such information; Right to participation in decision-making - representatives of the public are entitled to participate in the decision-making process on environmental matters. That is, any action that may lead to the environmental deterioration shall be subject to consideration in public and to the public's consent; Access to justice - in the case of violation of the public participation rights in the process of open consideration and decision-making, the Convention entitles citizens and public organizations to address the bodies of administrative and court appeal.

Evaluation of the Current Trends of the Public Participation in the Environmental Decision-Making Process.

Article 6, Aarhus Convention - Public participation in decision-making.

Public participation in the decision-making process should be separate between the periods before and after the adoption of the Environmental Assessment Code.

Before adoption of the Code, existing laws, were annulled, because none of them did not provide adequate guarantees for public participation in the decision-making process; in addition, the licensing authority did not have any obligation to inform the public about the decision-making process or to ensure their participation in the decision-making process, and a number of responsibilities were delegated only to the operator. It should be also underlined that the list of activities subject to Environmental Impact Assessment (EIA) did not correspond to the activities defined by the Aarhus Convention.

Environmental Assessment Code of Georgia, among other important issues, introduced fundamentally improved EIA system and important mechanisms for ensuring public involvement in the decision-making process. Activities subject to EIA have been fundamentally changed, screening and scoping procedures have been introduced, mechanisms have been established for ensuring public participation in screening, scoping and environmental decision-making, as well as in the process of making recommendations relating to strategic documents; the State has been obliged to provide information to the public and organize public hearings, etc.

The decisions made before the enactment of the Environmental Assessment Code did not explicitly meet the minimum standards set out in the Convention and can be considered as decisions made without informing the public, which were usually based on formal administrative proceedings.

The “bed” practice of signing agreements with investors through concluding memoranda regarding energy projects had been common over the years. For the most part, the memoranda with investors were considered by the State to be a complete or partially commercial secret, which did not meet the standards relating to information and data transparency.

The period after the practicing of the Environmental Assessment Code, some of the problems remain unresolved and the effective enforcement of regulations is still a challenge. This is especially true for large infrastructure projects, as the risk of human rights abuses is always higher in relation to such projects and therefore it is more important to ensure that citizens are involved in the decision-making process.

Practice shows that, as a rule, decisions relating to large projects are accompanied by active protests of the local population and lack of trust in the decisions made by the State. The practice shows that despite the existence of environmental impact assessment documents and organization of public hearings, for the most part, legitimate questions remain unanswered relating to large infrastructure projects, namely relating to individual aspects of the projects or expediency of their implementation. The public usually questions the comprehensiveness and qualifications of the assessment conducted. Most of the problematic issues

indicate that despite the existing legislative regulations, communication with citizens regarding the planned activities at an early stage, provision of comprehensive information to the public and their involvement in the decision-making process remain as the main challenges.

As an example, could serve the Namakhvani HPP Cascade Project attracted special public attention in 2020. The population has been actively and continuously protesting against the planned implementation of the project throughout the last year. Apart from the fact that it was problematic to ensure proper provision of information and involvement of citizens at the initial stage, unfortunately the State did not respond to the protests for a long time, did not hold continuous, result-oriented, in-depth or comprehensive dialogue with citizens or stakeholders. Such approach enlarged the crisis.

This case has once again confirmed that decisions of state agencies have failed to answer the legitimate questions of the society for years. As a rule, public hearings fail to provide comprehensive or reasoned answers to citizens' questions on important issues. This, in turn, is caused by distrust in the quality of the EIA documents and the procedures conducted. It is important for the State, in compliance with the procedural requirements, to pay special attention to the real participation of citizens and to use all effective means of communication with them.

Challenges relating to the quality of EIA reports are also problematic in terms of access to information. The safety and scale of the expected impacts of the planned project, alternative options, and aspects of the impact on the property of local residents, is mostly the subject of concern of the population and professionals. As a rule, main questions arise from the fact that the above issues are incorrectly reflected or not reflected in the EIA documents at all; In addition, one of the main questions, which is usually not answered by the EIA documents, is the cost-effectiveness of the project and thus the expediency of the implementation of the project. Thus, while the EIA fails to address a number of important questions, it is clear that it is impossible to achieve the goal of providing information to the public through this mechanism.

The Environmental Assessment Code provides a list of activities subject to environmental impact assessment, which are presented in two annexes, taking into account the environmental impact risks and degrees. The activities listed Annex 1 are subject to EIA due to significant environmental impacts; the activities listed in Annex 2 are subject to the screening procedure, which determines, by assessing the scale of environmental impact, whether the planned activities are subject to EIA.

Adoption of the Environmental Assessment Code brings the environmental impact assessment activities closer to international standards, but practice shows that the list of activities subject to environmental assessment needs to be revised. The threshold criteria for the activities defined in the above-mentioned annexes need to

be refined in some cases, taking into account the specifics and reality of Georgia.

Another example, setting a 10-hectare threshold for urban development projects with development area is unjustified; It should be taken into account that Directive 2011/92/EU does not specify an area for urban development projects at all. Directive 2011/92/EU does not specify an area for urban development projects at all.

It should be taken into account, that screening does not apply to sand-gravel extraction activities, which is inadmissible considering the risks relating to the extraction of sand-gravel with violation of the established rules, besides, it contradicts the requirement of Directive 2011/92/EU, which provides for the obligation to assess the need for EIA for open-cast mining of construction materials, including sand and gravel. The present issue is quite problematic for Georgia, as the extraction of inert materials from rivers is one of the intensive activities and is sometimes carried out completely illegally, without any environmental impact assessment.

The practice shows that the regulations related to the screening procedure also need to be improved, as screening is the most important stage that determines the need for EIA, which in turn is related to a number of mechanisms of access to information and public involvement. Currently, the Code sets out general criteria for screening procedures, but does not establish procedures for reviewing screening applications and making decisions by a decision-making body. Unfortunately, those procedures do not provide for the need to verify the information submitted. This, in turn, creates a threat of formal conduct of the screening-related decision-making process. The screening procedure should be focused on verifying the information provided by the operator and to make the above mandatory at the legislative level, in order to enable the public to participate in all decisions relating to projects that are potentially related to their legitimate interests (Alternative Report, 2021).

Article 7 - Public participation concerning policies.

Public participation is aiming special importance in relation to energy projects in Georgia. In addition to the above-mentioned challenges relating to the implementation of the EIA system, which are clearly relevant to such projects as well, it is also noteworthy that Georgia does not have a long-term state energy strategy. In order to plan and develop energy sector, first of all, it is necessary to develop relevant long-term policies. In line with international obligations and national law, the Parliament has to approve a 10-year state energy policy document, which has not been done yet. This situation, in turn, is directly related to the issue of transparency of and access to information, as the lack of a document developed and adopted on the basis of public participation and relevant procedures completely calls into question the activities planned/implemented in this area and makes it impossible to ensure the standard of transparency of information.

It is still unclear what benefits the State has received/is receiving from the implemented projects, and it is natural that, as a rule, questions are particularly acute in relation to the energy projects, because the negative consequences of the construction of energy projects are usually large-scale.

Conclusions.

The Code should modify threshold indicators for the activities envisaged under the environmental Assessment Code I and II Annexes considering urban development projects related indicator.

The Administrative Offences Code of Georgia should introduce the liability for breaching the rules for placement, transportation/processing of dust-producing materials;

Appropriate parliamentary committee should continue and carry out active and effective supervision over HPP projects (like Namakhvani HPP Cascade Project) and develop a relevant conclusion.

In each case ensure effective enforcement of the regulations related to the EIA system and examine the challenges related to the quality of EIA reports and identify best effective measures and carry out all necessary activities for implementing them to ensure quality improvement and control.

Finally, should be developed in accordance with Article 7 of the Georgian Law on Energy and conduct all necessary procedures for its approval by the Parliament.

REFERENCES

- A Guide to Environmental Administration in Germany*. (2019). Retrieved from https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/376/publikationen/190722_uba_if_environadmin_21x21_bf.pdf
- Aarhus Convention on access to information, public participation in decision making and access to justice in environmental matters. (1998). *The United Nations Economic Commission for Europe*. Retrieved from <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>
- Antidze, T. (2013). Public Participation in Environmental Decision – Making in Georgia: Current Practice and Recommendations for Improvement. *Central European University*. Retrieved from http://www.etd.ceu.edu/2013/antidze_tamar.htm
- Alternative Report of the Public Defender (Ombudsman) of Georgia on the Status of Implementation of the Aarhus Convention 2017-2020. (2021). *Public Defender (Ombudsmen) of Georgia*. Retrieved from <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2021060811461796515.pdf>
- Berry, L. H, Koski, J., Verkuijl, C., Strambo, C. & Piggot, G. (2019). *Making Space: How Public Participation Shapes Environmental Decision-Making. Discussion Brief*. Stockholm Environment Institute. Retrieved from <https://www.sei.org/publications/how-public-participation-shapes-environmental-decision-making>
- Citizens' Participation and Transparency. Closing the Gap*. (2016). Retrieved from https://europeanmovement.eu/wp-content/uploads/2022/11/EMI_16_PolicyPosition_Transparency_17_Final_VIEW.pdf
- Golubović, D. (2021, February 25). European Practices Related to Participation of NGOs in Policy Development. Expert Council on NGO Law. *Conference of INGOs of the Council of Europe*. Retrieved from <https://rm.coe.int/expert-council-conf-exp-2021-2-ngo-participation-in-policy-development/1680a18deb>
- Environmental Impact Assessment*. (2019). Retrieved from https://www.investingeorgia.org/en/ajax/downloadFile/1054/Environmental_Impact_Assessment.pdf
- GEORGIA. Handbook on Transparency and Citizen Participation*. (2017, December). Council of Europe. First edition. Retrieved from <https://rm.coe.int/georgia-handbook-on-transparency-and-citizen-participation-en/168078938d>
- Gokhelašvili, N. (2015). The Role of the Public in Environmental Decision-Making. *American Journal of Environmental Protection*. Retrieved from <https://www.sciencepublishinggroup.com/journal/paperinfo?journalid=163&doi=10.11648/j.ajep.s.2015040301.11>
- Promoting Active Citizenship*. (2019). Retrieved from https://cure.erasmus-plus.org.il/pluginfile.php/3651/mod_resource/content/2/Promoting%20Active%20Citizenship%20Kit%20in%20Georgian%20Language.pdf
- SCO Meter: Assessing the civil society environment in the Eastern Partnership countries, Georgia Country Update*. (2020). Retrieved from <https://csometer.info/sites/default/files/2020-12/CSO%20Meter%20Country%20Update%20Georgia%202020.pdf>
- The Environmental Implementation Review 2019. Country Report – Portugal*. (2019). Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/746301a0-0ac2-11ea-8c1f-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-261564613>

Liberal Teachings of Ludwig von Mises as a Theoretical Basis for the Post-War Reconstruction of Ukraine

UDC: 316.34

DOI: <https://doi.org/10.15421/172328>**Goncharuk-Cholach Tetiana**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5640-2605>, cholachtanya@gmail.com**Huryk Myroslava**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5864-4931>, miroslava1973@gmail.com**Tomakhiv Wolodymyr**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0527-2510>, wtomahiv@ukr.net*Western Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)*

Abstract

The article reveals some provisions of the teachings of the world-famous scientist from Lviv, the founder of the Austrian economic school, Ludwig von Mises, which formed the basis of classical liberal values and were used in the construction of a modern market economy. Their essence is that the only correct way of functioning of the society is the presence of private ownership of the means of production, because a successful state can only be developed through the market.

It has been proven that defining freedom as an indivisible condition for the existence of a free state, Ludwig von Mises emphasized that under conditions of loss of economic sovereignty, an individual also loses political sovereignty.

Special attention of the authors of the article is drawn to values fundamental to the Western-type economy, such as: free market, private property, economic and political freedom, competition, people's rule, which should become the theoretical basis of the post-war reconstruction of Ukraine.

The authors of the publication emphasize that in the post-war reconstruction it is worth turning to the experience of states that, after the destruction of the socialist camp, changed their value orientations in the organization of social and political life and chose the right path of development and supported the Western vector of integration for the development of their economies, carried out systemic reforms, ideological the basis of which were the teachings of Ludwig von Mises.

Keywords: free market, private property, economic and political freedom, competition, people's rule, reconstruction, syndicalism, interventionism, digital age

Ліберальні вчення Людвіга фон Мізеса як теоретичне підґрунтя післявоєнної відбудови України

Гончарук-Чолач Тетяна, Гурик Мирослава, Томахів Володимир*Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)*

Анотація

У статті розкрито деякі положення вчень всесвітньовідомого вченого зі Львова, засновника австрійської економічної школи Людвіга фон Мізеса, які лягли в основу класичних ліберальних цінностей та були використані в побудові ринкової економіки сучасного зразка. Суть їх полягає в тому, що єдиним правильним у функціонуванні суспільства являється наявність приватної власності на засоби виробництва, тому, що успішною держава може бути лише розвиваючись ринковим шляхом.

Доведено, що визначаючи свободу неподільною умовою існування вільної держави, Людвіг фон Місес наголошував на тому, що за умов втрати економічного суверенітету особистість втрачає також і політичний суверенітет.

Особлива увага авторів статті привернута до фундаментальних для економіки західного типу цінностей таких, як: вільний ринок, приватна власність, економічна та політична свобода, конкуренція, народовладдя, які мають стати теоретичним підґрунтям післявоєнної відбудови України.

З'ясовано, що вчений наголошував на великій ролі народовладдя, коли з життя простих громадян буде поступово відтіснятися велика держава і вони самі стануть господарями. Велика роль у цьому належить федералістичним ідеям, за допомогою яких надаватимуться кожному більше влади на місцях, більше економічних ініціатив. Це по суті звільнення дрібного та середнього бізнесу, та й самої людини, розвиток вільного підприємництва. З цього всього витікає, що кожний громадянин має бути надзвичайно свідомим, відповідальний за самого себе і за своє життя.

Автори публікації наголошують на тому, що в післявоєнній відбудові варто звернутися до досвіду держав, які після руйнування соціалістичного табору, змінили ціннісні орієнтації в організації суспільно-політичного життя та обрали правильний шлях розвитку і підтримали західний вектор інтеграції для розвитку своїх економік, провели системні реформи, ідейне підґрунтя яких склали вчення Людвіга фон Мізеса.

Ключові слова: вільний ринок, приватна власність, економічна та політична свобода, конкуренція, народовладдя, відбудова, синдикалізм, інтервенціонізм, цифрова епоха

Вступ.

Незважаючи на те, що сьогодні ще продовжується російсько-українська війна, питання повоєнної відбудови України все частіше звучить як на світових політичних майданчиках, так і в середині нашої багатостраждальної держави. З цього приводу хочеться висловити також деякі свої міркування.

Насамперед, нам в післявоєнній відбудові варто звернутися до досвіду держав, які після руйнування соціалістичного табору, змінили ціннісні орієнтації в організації суспільно-політичного життя та обрали правильний шлях розвитку (до якого за більше ніж тридцять років ми так і не змогли дійти). Ці держави ще на ранніх етапах посткомуністичної трансформації підтримали західний вектор інтеграції.

Для розвитку їх економік потрібно було провести системні реформи. І багато в чому таке ідейне підґрунтя склали вчення одного з провідних вчених зі світовим ім'ям, науковця українського походження, який народився у Львові, одного із засновників австрійської економічної школи Людвіга фон Мізеса (1881-1973), погляди якого будувалися на принципах ліберальної доктрини. Дуже вдало, сподвижника ринкових відносин, охарактеризував його шанувальник, назвавши його «найбільшим економістом століття – наступного століття» («the greatest economist of the center – the next century») (Шанхай, 2019, с. 189).

Будучи послідовним критиком економічної бази соціалізму, мислитель ґрунтовно проаналізував культуру ринкових відносин, а це в свою чергу допомогло йому закласти підвалини класичної ліберальної перспективи політичної економії та правової держави. Праці Людвіга фон Мізеса давно розтягнуті на цитати і тільки на своїй малій батьківщині його ім'я лише тепер виходить із забуття. Не всі українці, які використовують його цитати знають, що вчений народився на українській землі.

Ще починаючи з 1920-х рр. мислитель критикуючи соціалізм, пророчо писав, що рано чи пізно відбудеться реформування соціалізму, яке «передбачає, зрештою, повернення до капіталізму». А якими актуальними для нашого сьогодення є його слова: «Характерною рисою Заходу є прагнення його народів до свободи – мотив, тривалий час невідомий у країнах Сходу». Сьогодні кожний свідомий українець розуміє вартість цих слів, а кращі з кращих захищають нашу таку рідну свободу на полях російсько-української війни, водночас як росіянам ця свобода і через сто років мало зрозуміла. А якими важливими для нашої післявоєнної відбудови будуть звучати ще одні слова нашого геніального вченого про те, що «демократія – не влада юрби, і щоб відповідати своїм завданням, парламент повинен включати кращі політичні уми нації».

Метою статті є дослідження основних положень вчень Людвіга фон Мізеса, аби вони стали теоретичним підґрунтя післявоєнної відбудови України.

Результати дослідження.

На думку колишнього віце-прем'єр-міністра та міністра фінансів Болгарії (2008-2013) Сімеона Дянкова, «Ранніх реформаторів, таких як Лешек Бальцерович, Вацлав Клаус та прем'єр-міністр Естонії Март Лаар, надихали на їхні зусилля праці Людвіга фон Мізеса» (Велике переродження, 2015, с. 276-277).

Таким чином, праці Людвіга фон Мізеса наголошували, що успішною держава може бути лише розвиваючись ринковим шляхом, оскільки планувати всю економіку зверху не лише не можливо, але й абсурдно. Це пояснюється тим, що соціалізм контролює ціноутворення, а це в свою чергу унеможливорює громадянам самостійно визначати, що скільки коштує, тобто відбирає в людей свободу і штовпорить розвиток економічної машини.

Лише лібералізм надає людині повні свободи. Людвіг фон Мізес пояснював його як доктрину, спрямовану лише на поведінку людей у світі. «Лібералізм – не релігія, не світогляд, не партія з особливими інтересами. Він не є релігією, оскільки не вимагає не віри, не відданості; у ньому немає нічого містичного і ніяких догм. Він не є світоглядом, оскільки не намагається пояснити світобудову, нічого не говорить і не прагне говорити про значення і мету людського існування. Він не є партією з особливими інтересами, бо не надає і не прагне надати якихось особливих переваг певній людині або групі. Лібералізм є чимось абсолютно іншим. Він є ідеологією, доктриною взаємин між членами суспільства й одночасно втіленням цієї доктрини в поведінці людей у реальному суспільстві» (Мізес, 2009b, с. 18).

Основним завданням лібералізму, на думку українського мислителя, являється підвищити зовнішній, матеріальний добробут людей у жодному разі не переймаючись їхніми духовними потребами. Ця ідеологія сприяє задоволенню всіх тих бажань, які можна задовольнити за допомогою речей матеріального світу.

Захищаючи ліберальні цінності Людвіг фон Мізес нищівно критикував основоположні принципи соціальної держави з розширеними повноваженнями, визнаючи наявність центрального уряду в мінімальних формах. При цьому український вчений наголошував, що в даному випадку мова йде не про безпідставне обмеження повноважень держави, а про необхідність, яка випливає із потреби захистити приватну власність. Людвіг фон Мізес писав: «Було б неправильним представляти ставлення лібералізму до держави, говорячи, що він хоче обмежити сферу можливої діяльності останньої або що він у принципі має відразу до будь-якої діяльності з боку держави в економічному житті. Про таку інтерпретацію загалом не може бути мови. Позиція, яку лібералізм посідає стосовно проблеми функцій держави, є неминучим

наслідком його захисту приватної власності на засоби виробництва» (Мізес, 2009b, с. 10). Пріоритетне відношення до приватної власності неможливе з одночасним визнанням права на власність держави та сприяє обмеженню впливу останньої.

Мислитель неодноразово наводить переваги приватної власності на засоби виробництва, порівнюючи таку формацію із соціалістичним типом організації економіки. Загалом Людвіг фон Мізес виділяє п'ять типів організації економічного життя суспільства. Серед них такі:

- система приватної власності на засоби виробництва, за якою передбачається їх періодична конфіскація та подальший перерозподіл;

- система синдикалізму;

- система державної власності на засоби виробництва (соціалізм або комунізм);

- інтервенціонізм (державне втручання в економічне життя);

- система приватної власності на засоби виробництва (капіталізм).

Система приватної власності на засоби виробництва, за якою передбачене скасування нерівності в прибутках та достатку тягне за собою зменшення результативності праці. Що стосується індустріально розвинених суспільств, то така система їм взагалі не підходить, через те, що «цілком безглуздо розформувати молочну ферму, яка має весь комплекс сучасного технічного обладнання» (Мізес, 2009b, с. 15).

Синдикалізм, який проголошує ідею реалізації рівномірного розподілу майна, то тут, на думку Людвіга фон Мізеса, є утопічним через нерівномірні пропорції матеріальних та духовних чинників у різноманітних галузях виробництва. Все це, на думку вченого, приведе до того, що частки власності виявляться однаковими, тобто відбудуться так звані процес зрівнялівки. «Насправді синдикалізм як суспільний ідеал є настільки абсурдним, що лише недалекі люди, які недостатньо роздумували над проблемою, наважувалися захищати його в принципі» (Мізес, 2018).

При соціалізмі чи комунізмі, на думку мислителя, економічна система будується на основі засобів виробництва, які належать державі. При цьому розподіл дивідендів не залежить від виконаної роботи. На соціалістичне суспільство не впливає той факт, чи право власності на засоби виробництва формально передане державі, чи власники умовно зберігають їх за собою, все одно розпоряджатися ними можна лише за згодою держави (Гончарук-Чолач, & Томахів, 2020, с. 205).

І в тому і в іншому випадку приватна власність носить номінальний характер, через те, що лише держава вирішує, що і як треба виробляти та як, кому і за якою ціною варто продавати. Це призводить до спотворення інституту приватної власності, а також

веде до зникнення капіталізму, оскільки власник втрачає інтерес до отримання прибутку, що являється рушійною силою розвитку капіталістичного суспільства.

Тут варто згадати Швецію, яка з 1930-х рр. взяла курс на соціалізм і маючи накопичені за багато років багатства почала їх розподіляти між населенням. У 1984 р. у цій державі було прийнято закон за яким, здобуті прибутки мали віддаватися профспілкам, а ті в свою чергу за них мали викуповувати частки в бізнесу і таким чином, за п'ятдесят років приватної власності не мало бути взагалі. Правда на заперечення такого закону запротестувало більше ста тисяч шведів і закон було відхилено.

У 90-х рр. XX ст. шведські соціал-демократи почали відходити від принципів соціалізму. Причиною цього було право шведів брати відпустки за станом здоров'я на один тиждень, яким в цей період громадяни почали дуже зловживати. Особливо масові відпустки бралися під час різного роду спортивних змагань. І тоді шведські соціал-демократи почали самі приймати закони, які дозволяли приватизацію. Спочатку приватизовувалися нерентабельні школи, лікарні тощо. Таким чином, починаючи з 90-х рр. XX ст. в Швеції почали розвиватися ринкові відносини.

На сьогодні в цій Скандинавській країні влада належить правим партіям. Це говорить про те, що рано чи пізно при соціалізмі настає такий час X, коли суспільство саме починає з'їдати свої багатства і потрібно від таких принципів відходити і шукати потрібний баланс (Гончарук-Чолач, 2020, с. 37).

За словами Людвіга фон Мізеса, інтервенціоналізм виступає «системою приватної власності, регульованою, контрольованою й керованою окремими владними постановами (актами інтервенції). Він умовно перебуває між соціалізмом і капіталізмом. Попри те, що ця економічна система умовно розташована вище за комуністичну, державне регулювання містить величезну кількість ризиків для ринку. Держава, цей суспільний апарат примусу й насильства, є, за необхідністю, гегемоністичним органом» (Мізес, 2009a, с. 492). У цьому випадку, якби держава змогла посилити свій вплив як їй заманеться, вона б скасувала ринкову економіку, а це в свою чергу привело б до тоталітарного соціалізму.

Таким чином, на думку Людвіга фон Мізеса, єдиним правильним у функціонуванні суспільства являється наявність приватної власності на засоби виробництва. Лише існування вільного ринку здатне допомогти індивіду дати відповідь на питання: чи хоче він комусь підкорятися чи ставати власником над кимось. Індивід, віддаючи щось іншим, робить це з власної волі, але за це отримує винагороду. Власник на свій розсуд обмінюється товарами та послугами, при цьому не змушуючи себе до цього, а робить це з своєї доброї волі. Однак і тут є одне але. Воно полягає в тому, що індивід не є повністю незалежним. Вільний

ринок сприяє взаємній залежності кожного члена суспільства між собою. Виконується така формула: покупець залежить від продавця, а продавець – від покупця (Мізес, 2018).

Лише при існуванні приватної власності на засоби виробництва громадяни наділяються різними свободами, які, на думку Людвіга фон Мізеса, існують лише в межах суспільних відносин між людьми. Одночасно, тут варто зауважити, що абсолютна незалежність індивіда в рамках суспільної системи неможлива, оскільки «у суспільстві кожен індивід залежить від розміру внеску, що готові зробити інші індивіди в його добробут, в обмін на внесок цього індивіда у примноження їхнього доходу. Сутність суспільства в такому випадку полягає у взаємному обміні послугами. Громадяни є вільними лише тією мірою, якою вони можуть робити вибір. Отже, власне свобода існує лише там, де індивіди можуть обирати варіант поведінки. Якщо ж люди вимушені погоджуватися з умовами обміну або на них чинять тиск, варто говорити про відсутність свободи» (Пальшков, 2016, с. 27).

Визначаючи свободу неподільною умовою існування вільної держави, вчений наголошував на тому, що за умов втрати економічного суверенітету особистість втрачає також політичний суверенітет. «Людина, яка не має права робити вибір із різних консервів або з мила, також позбавлена права робити вибір із різних політичних партій та програм, а також обирати посадових осіб» (Пальшков, 2016, с. 27).

Коли ж держава заперечує принцип вільного підприємництва та застосовує плановий спосіб регулювання економіки, тоді це означає, що все формується лише під силою апарату примусу та насильства.

Австрійська економічна школа позитивно відносила і до монархічної форми правління, але при умові, що монарх виступає таким собі арбітром, роль якого зводиться до згладжування протиріч між різними станами чи прошарками суспільства. Існування такого монарха триває до того часу, аж поки держава повністю не перейде до республіканської форми правління.

Тут варто згадати античного філософа Платона, який у своїх діалогах «Держава» передбачав для ідеальної держави два монархи, які мали одночасно бути і філософами, але життя підтвердило, що ідея ця носила утопічний характер, оскільки протягом тисячоліть так і не було створено на жодній території таке державне об'єднання (Історія політичної думки, 2016, с. 720).

Сьогодні в воєнний період, держава змушена все контролювати, має бути повна централізація влади, але після перемоги це обов'язково мусить відійти, олігархи надалі не можуть нахилити людей, оскільки це стане великою перешкодою на шляху повоєнної

відбудови та входження до ЄС, до чого прагне сьогодні більшість українців, за що тисячі наших героїв сьогодні проливають свою кров.

Повертаючись до поглядів Людвіга фон Мізеса варто сказати, що вчений наголошував на великій ролі саме народовладдя, коли з життя простих громадян буде поступово забиратися велика держава і вони самі стануть господарями. Тут варто більше розвивати федералістичні ідеї, надавати кожному більше влади на місцях, більше економічних ініціатив. Це по суті звільнення дрібного та середнього бізнесу, та й самої людини, це розвиток вільного підприємництва. З цього всього витікає, що кожний громадянин має бути надзвичайно свідомим, відповідальний за самого себе за своє життя (Мізес, 2009с, с. 760).

Тут варто пригадати історію, коли англійські колоністи, які переїхали до північної Америки винайшли такий елемент народовладдя, коли почали віддалено одна від одної створювати релігійні громади, які пізніше перетворилися в штати і сьогодні Сполучені Штати Америки є найуспішнішою державою світу.

В такому випадку потрібно буде більше влади давати на місцях людям відповідальним, особливо керівні посади повинні займати справжні фахівці, а не багатії, які під час війни відсиджувалися та нічим себе корисним не проявляли в боротьбі з ворогом. Потрібно, щоб мешканці самостійно та чесно обирали собі мерів, місцеві громади мали свої власні фінанси і т.д. І післявоєнна Україна має в цьому розумінні величезний шанс.

Післявоєнна Україна повинна відкривати для себе елементи свого народовладдя, особливо варто задіювати ті його витoki, які в нас існували давно і які близькі нашому менталітету.

Важливу роль тут повинна відіграти цифрова епоха, яка сьогодні існує. З її поширенням представницька демократія поступово буде витіснятися, оскільки людина сама себе всюди тепер вміє реєструвати. Великим нашим досягненням є застосунок «Дія», за допомогою якого мільйони українців самі себе реєструють, не звертаючись до чиновників. Це є нашим великим креативним прогресом.

Важливо також у післявоєнній Україні далі розвивати різноманітні стартапи, на які і сьогодні держава виділяє гроші. Прикладом такого є приватна компанія «Нова пошта», яка здійснює перевезення вже не тільки в межах України, але й за її межами. В післявоєнній Україні таких приватних фірм має розвиватися велика кількість. Це говоритиме про те, що Україна в кіберпросторі буде знаходитися в авангарді. Така цифровізація якраз і дозволить кожній людині зберігати свободу.

Народовладдя в Україні повинне будуватися на принципах здорової ідеї. Це, коли громадяни, які працюють в малому та середньому бізнесі, творчі

люди, не повинні обслуговувати олігархів, які їм платять на свій розсуд, а позбутися залежності від них.

Саме після закінчення російсько-української війни, Україна здолавши московію, повинна побороти й олігархів і стати в авангард правильної нової економічної думки, побудованої на принципах ліберальної доктрини. Головним тут є не дати державі контролювати Інтернет, щоб цифра витягнула людей до народовладдя не на словах, а через різні ініціативи та стартапи і далі ми зможемо піти в справжнє народовладдя, самі не помічаючи цього.

Нам варто йти шляхом Швейцарії, до повної децентралізації, оскільки цифрові технології можуть привести нас і навпаки, як це в наш час відбувається з Китаєм, де тотально контролюється кожна людина, що позбавляє її будь-якої свободи.

Висновки

Таким чином, значення концептуальних ідей всесвітньовідомого вченого зі Львова, засновника австрійської економічної школи Людвіга фон Мізеса, якими було закладено підвалини класичної ліберальної перспективи політичної економії та правової держави надзвичайно великі. Значення його постаті вдало оцінив його учень, Нобелівський лауреат Фрідріх Гаск стверджуючи, що «вплив Людвіга фон Мізеса тепер виходить за межі особистої сфери...Смолоסקип, який він запалив, слугує за дороговказний вогонь для нового руху, який щодня набирає сили», а його ідеї в свій час вдало використані у реформуванні національних економічних систем постсоціалістичних країн Східної Європи та Балтії,

та допомогли їм вдало впровадити в життя свої політичні та економічні успіхи.

Всі ці країни, а саме: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія, Румунія, Латвія, Литва, Естонія досягли своєї стратегічної мети у вигляді інтеграції до європейської демократичної спільноти і сьогодні в більшій як Польща та країни Балтії, чи меншій як Угорщина мірі, матеріально допомагають Україні здолати страшного ворога в особі рашистської терористичної держави.

Нашій державі після перемоги варто також прислухатися та взяти собі на озброєння цінні вчення свого земляка Людвіга фон Мізеса, особливо ті, які стосуються побудови справжньої ринкової економіки, побудованої на принципах вільного підприємництва.

Післявоєнна Україна повинна відкривати для себе елементи свого народовладдя, особливо варто задіювати ті його витоки, які в нас існували давно і які близькі нашому менталітету. Народовладдя в Україні повинне будуватися на принципах здорової ідеї. Це, коли громадяни, які працюють в малому та середньому бізнесі, творчі люди, не повинні обслуговувати олігархів, які їм платять на свій розсуд, а позбутися залежності від них.

Саме після закінчення російсько-української війни, Україна здолавши московію, повинна побороти й олігархів і стати в авангард правильної нової економічної думки, побудованої на принципах ліберальної доктрини. І найважливішим пріоритетом тут має стати розширення принципів народовладдя у вигляді прямої демократії, до чого потрібно неухильно йти.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Велике переродження*. (2015). Уроки перемоги капіталізму над комунізмом. Л.: Видавництво старого лева.
- Гончарук-Чолач, Т. В. (2020). Інтенції дослідження соціальної нерівності та стратифікації від античності до сьогодення. *Гілея: науковий вісник*, 157, 35-41.
- Гончарук-Чолач, Т. В., & Томахів, В. Я. (2020). *Історія українських та зарубіжних політичних вчень*. (Посібник). К.: Крок.
- Історія політичної думки: підручник*. (2016). Л.: «Новий Світ-2000».
- Мізес, Л. (2009a). *Капіталізм, ринок і свобода. Лібералізм: Антологія*. К.: ВД «Простір», «Смолоסקип».
- Мізес, Л. (2009b). *Лібералізм у класичній традиції. Лібералізм: Антологія*. К.: ВД «Простір», «Смолоסקип».
- Мізес, Л. (2009c). *Сутність принципу laissez-faire. Лібералізм: Антологія*. К.: ВД «Простір», «Смолоסקип».
- Мізес, Л. (2018). *Свобода і власність*. Відновлено з https://r-e-ed.com/wp-content/uploads/2018/08/116r_Mises_Liberty_and_Property
- Пальшков, К. Є. (2016). Ліберальні вчення Людвіга фон Мізеса та Мілтона Фрідмана як теоретичне підґрунтя реформування планової економіки. *Політикус*, 1, 25-28.
- Шахай, А. (2019). *Філософія політики*. Х.: Гуманітарний центр.

REFERENCES

- A Great Rebirth*. (2015). Lessons from the Victory of Capitalism over Communism. L.: Old Lion Publishing House.
- History of Political Thought: a textbook*. (2016). L.: "New World-2000".
- Honcharuk-Cholach, T. V. (2020). Intentions for the Study of Social Inequality and Stratification from Antiquity to the Present. *Gilea: Scientific Bulletin*, 157, 35-41.
- Honcharuk-Cholach, T. V., & Tomakhiv, V. Ya. (2020). *History of Ukrainian and Foreign Political Teachings*. (Manual). K.: Step.
- Mises, L. (2009a). *Capitalism, Market and Freedom. Liberalism: An Anthology*. K.: VD "Prostir", "Smoloskip".
- Mises, L. (2009b). *Liberalism in the Classical Tradition. Liberalism: An Anthology*. K.: VD "Prostir", "Smoloskip".
- Mises, L. (2009c). *The Essence of the Laissez-Faire Principle. Liberalism: An Anthology*. K.: VD "Prostir", "Smoloskip".
- Mises, L. (2018). *Freedom and Property*. Retrieved from https://r-e-ed.com/wp-content/uploads/2018/08/116r_Mises_Liberty_and_Property
- Palshkov, K. E. (2016). Liberal Teachings of Ludwig von Mises and Milton Friedman as a Theoretical Basis for Reforming the Planned Economy. *Politicus*, 1, 25-28.
- Shahay, A. (2019). *Philosophy of Politics*. Kh.: Humanitarian Center.

NATO's Transformation in Conditions of Strategic Competition

UDC: 327.7

DOI: <https://doi.org/10.15421/172329>**Kulyk Tetyana****Ph.D., Senior Researcher Officer (Political Science), Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4422-7533>,
ceid.ukr@gmail.com*****Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)***

Abstract

The transformation of NATO as a constant process of adaptation to changes in the strategic security environment and the acquisition of appropriate capabilities takes place throughout the Alliance's existence, embodying experience, overcoming shortcomings, and forming new tasks. The aim of the article is to research the process of NATO transformation as a continuous process of forward looking, organized, and proactive adaptation of capabilities and structures to the international security environment. There were determined definition and content of transformation at various stages of integration into the NATO strategy from defensive to active, capability improvements, comprehensive approach, countering asymmetric and hybrid threats, the need to act in conditions of strategic competition and return to the basic deterrence and defense function but in a new configuration and taking account the experience gained. Highlighted are the preconditions, reasons, strategic context, set of factors that determined the development of transformational processes. There were considered the key elements of transformation, practical tools and mechanisms, principles of ensuring efficiency, problematic issues and selected ways to overcome shortcomings.

An analysis of the comprehensive approach, achievements and the implementation of best practices, perspectives directions of NATO's transformation were carried out. Systemic shifts occurring in strategic security environment and the transformative impact of strategic competition on it were researched. There were indicated interconnectedness and interdependence of threats, trends and shocks, which significantly change the world and cause an impact on NATO's core tasks and priorities. An assessment of response methods and strategic lines of confrontation designed to overcome the complexity of the current security environment and prepare the Alliance for a more contested and competitive world was conducted. The result of the research is conclusions about the continuity of the transformation process, the cyclicity of its stages, the influence of multidirectional and interrelated factors and trends, the formed priority directions of transformation and the possibilities of fulfilling the commitments.

Keywords: NATO, transformation, strategic competition, strategic security environment, deterrence and defense, crisis management, cooperative security

Трансформація НАТО в умовах стратегічної конкуренції

Кулик Тетяна***Національний технічний університет «Дніпровська Політехніка» (Дніпро, Україна)***

Анотація

Трансформація НАТО як постійний процес адаптації до змін стратегічного середовища безпеки та набуття відповідної спроможності відбувається протягом всього існування Альянсу, втілюючи досвід, долаючи недоліки, формуючи нові завдання. Метою статті є дослідження процесу трансформації НАТО як безперервного процесу перспективної, організованої та випереджаючої адаптації можливостей і структур Альянсу до міжнародного безпекового середовища. Визначено поняття й зміст трансформації на різних етапах інтегрування в стратегію НАТО від оборонної до активної, вдосконалення потенціалів, комплексного підходу, протидії асиметричним й гібридним загрозам, необхідності дії в умовах стратегічної конкуренції й повернення до базової функції стримування та оборони, але в новій конфігурації з урахуванням отриманого досвіду. Висвітлено передумови, причини, стратегічний контекст, сукупність чинників, що обумовили розвиток трансформаційних процесів. Розглянуто ключові елементи трансформації, практичні інструменти і механізми, принципи забезпечення ефективності, проблемні питання та обрані шляхи подолання недоліків.

Проведений аналіз комплексного підходу, досягнень та впровадження передових практик, перспективних напрямків трансформації НАТО. Досліджено системні зрушення, що відбуваються в стратегічному безпековому середовищі й трансформаційний вплив стратегічної конкуренції на нього. Зазначено взаємопов'язаність та взаємозалежність загроз, тенденцій та потрясінь, які суттєво змінюють світ та спричиняють вплив на основні завдання й пріоритети НАТО. Проведено оцінювання методів реагування та стратегічних напрямів протистояння, що покликані подолати складність поточного середовища безпеки та підготувати Альянс до більш спірного та конкурентного світу. Результатом дослідження є висновки щодо безперервності процесу трансформації, циклічності її етапів, впливу різноспрямованих та взаємопов'язаних чинників та тенденцій, пріоритетних напрямків та можливостей виконання взятих зобов'язань.

Ключові слова: НАТО, трансформація, стратегічна конкуренція, стратегічне безпекове середовище, стримування та оборона, кризовий менеджмент, кооперативна безпека

Вступ.

Трансформація в загальному сенсі визначається як послідовні, цілеспрямовані зміни, що здійснюються з метою досягнення чи збереження переваг або протистояння перевагам супротивника чи явища. За слушним міркуванням колишнього міністра оборони США Д. Рамсфелда, «трансформація не є процесом, що починається з одного... й завершується чимось іншим - трансформованим... [це] процес, продовжувати який примушує сама природа нашого світу у XXI столітті...» (Bell, 2005). Трансформація НАТО як постійний процес адаптації до змін стратегічного середовища безпеки та набуття відповідної спроможності відбувається протягом всього існування Альянсу, втілюючи досвід, долаючи недоліки, формуючи нові завдання, що зумовлює актуальність дослідження даної тематики, коли такі зміни відбуваються й Альянс запроваджує нове доктринальне бачення, дієві інструменти та втілює їх в практичній площині.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Дослідження цієї тематики ґрунтується на вивченні й аналізі джерел, наукових та експертних оцінок. Отже, джерельна база дослідження складається з офіційних документів НАТО та матеріалів Організації та її структур. Вивчення й аналіз науково-дослідницьких робіт та аналітичних оцінок щодо досліджуваної тематики в межах НАТО відповідає певним періодам трансформаційного процесу, протягом яких експерти намагались обґрунтувати необхідність переходу від оборонного підходу до кризового менеджменту (Parish, 2005; Bell, 2005); охарактеризувати напрямки військової трансформації (Stanhope, 2005), проаналізувати комплексний підхід (Savereux, 2007; Smith-Windsor, 2008); розглянути процес вироблення стратегії (Palmer, Rühle, & Tardy, 2022)); визначити та оцінити вплив стратегічної конкуренції (Porter, 1998; Webber, 2022), S. Monaghan, G. Bolstad (NATO and the Invasion, 2023), L. Aronsson, B. Swaney (Priorities for NATO Partnerships, 2022).

Методологічною основою дослідження є системний аналіз, що дозволяє представити комплексне бачення процесу трансформації НАТО. Для виявлення загальних і особливих рис у процесах та явищах, пов'язаних з трансформацією Альянсу були використані ретроспективний, логічний, операційно-прикладний та аналітико-прогностичний методи дослідження. Важливість застосування ретроспективного аналізу полягає в тому, що НАТО в своєму підході до процесу трансформації активно використовує поєднання набутого досвіду з актуальними потребами сьогодення та підготовкою до майбутнього.

Метою статті є дослідження процесу трансформації НАТО як безперервного процесу перспективної, організованої та випереджаючої

адаптації можливостей і структур Альянсу до міжнародного безпекового середовища.

Результати дослідження.

Повільна еволюційна трансформація НАТО за часів холодної війни, коли загрози безпеці було легше передбачити, зрозуміти, врахувати, розробити довгострокові плани реагування й виділити необхідні ресурси на їх забезпечення, зміцнювала союз й гарантувала захист країнам-членів.

Термін «трансформація НАТО» починає широко використовуватись після закінчення «холодної війни» й відпочатково знаменує «перехід від оборонного та реагуючого підходу до безпеки до підходу активного, зосередженого на проектуванні безпеки» (Parish, 2005). Оборонний підхід передбачав підтримання постійної готовності для стримування агресії й наявність потенціалу для її відображення. Активний підхід полягав в застосуванні кризового менеджменту як комплексу мір: від усунення причин для конфронтації до врегулювання криз та конфліктів. Кожен з підходів вимагав відповідних засобів забезпечення.

Дебати щодо необхідності існування НАТО після закінчення «холодної війни», на думку автора, були безпідставними й викликані емоційним сприйняттям радикальності змін. Суттєвою для обґрунтування подальшого сенсу існування НАТО як організації колективної оборони була незмінність мети та принцип членства, закладені в Північноатлантичному Договорі. Проте, для захисту своїх членів, Альянс мав зберігати дієвий стан, а не бути інертною «організацією Договору».

Деякі дослідники вважають, що чергова трансформація НАТО розпочалась відразу після закінчення холодної війни. Вони мають рацію, в певному сенсі, оскільки трансформація «НАТО часів холодної війни» в «НАТО як агента змін» були проголошені в Лондонській декларації 1990 р., яка започатковувала заходи з адаптації Альянсу до нових умов: перегляд оборонного планування й формування сил, скорочення передового базування, зменшення залежності від ядерної зброї, реструктуризації збройних сил країн - членів в напрямку скорочення, мобільності та універсальності, що забезпечувало б максимальну гнучкість при реагуванні на кризу. (Declaration on a Transformed, 1990). Але як самі ці експерти підтверджують, це був «курс» (Parish, 2005), «імператив» (Bell, 2005).

Швидкі зміни безпекового середовища призвели до необхідності застосування активного підходу до забезпечення безпеки й трансформації НАТО в організацію, яка має спроможність його втілювати, що й було закріплено появою серед основних завдань НАТО в першій відкритій Стратегічній концепції НАТО 1991 р. «попередження та врегулювання конфліктів» (The Alliance's New Strategic, 1991, §§ 31-33). Перетворення мали на меті забезпечення

відповідності потенціалу Альянсу до ситуації у сфері безпеки. Створення відносин на основі діалогу та взаєморозуміння, партнерства та співробітництва мало бути засобом усунення протиріч й запобігання виникненню криз та переростання їх в конфлікти. Якщо мирне протистояння ризикам та загрозам виявлялось неможливим, Альянс мав бути спроможним до подолання кризи чи врегулювання конфлікту й недопущення їх впливу або поширення на країни-члени НАТО.

Вашингтонський саміт НАТО 1999 р. ухвалив Ініціативу оборонної спроможності (Defense Capabilities Initiative), яка окреслювала першочергові завдання трансформації НАТО в сфері вдосконалення потенціалу (загальною кількістю 58). На тлі тодішніх вимог було проаналізовано сфери боєздатності й розроблені спільні вимоги для виконання окресленого спектру місій НАТО, як то: оперативна взаємосумісність, логістика; ротація військ, система командування та управління, інформаційні системи, військове планування тощо (Defence Capabilities, 1999).

Неефективність виконання Альянсом цієї Ініціативи проявилась в тому, що вона була зосереджена на багатьох аспектах оборонної спроможності, не передбачала чітких національних зобов'язань з конкретними датами виконання завдань, не мала механізмів стимулювання співпраці щодо придбання обладнання й спільного багатонаціонального фінансування. До того ж, НАТО поставила завдання забезпечення безпеки й стабільності власних членів шляхом проектування стабільності через проведення операцій широкого спектру, до яких вона не була не тільки готова, але й не створена. Наслідки досягнення іншої мети протягом 50 років перетворились на передумови неспроможності діяти в новому середовищі безпеки.

На подолання проблем та недоліків військової спроможності була спрямована широкомасштабна трансформація НАТО щодо вдосконалення потенціалу, яка мала на меті забезпечення можливості застосування військової сили в найефективніший та найшвидший спосіб та набуття здатності проектувати безпеку та стабільність через операції, призначена захистити Альянс від впливу асиметричних загроз та кризових явищ, що були властиві стратегічному середовищу становлення нової архітектури європейської безпеки. Кризовий менеджмент як активний та реагуючий підхід до забезпечення безпеки превалював над іншими головними завданнями НАТО, оскільки одночасно забезпечував їх виконання. Поширення безпеки та стабільності через операції вдосконалювало боєздатність союзу, зміцнюючи колективну оборону. Партнерство та співробітництво залучало велику кількість країн в спільну з НАТО діяльність щодо підтримання миру, допомагаючи здійснювати кооперативну безпеку.

Трансформація передбачала комплексні програми заходів для досягнення Альянсом спроможності виконання «усього спектра сучасних завдань в сфері безпеки» й формувала оновлений Альянс, «який трансформує свій склад, свої відносини, свої засоби й завдання» (Opening statement, 2003). Новий на той час процес, за словами лорда Дж. Робертсона, був реалістичним, не теоретичним, фундаментально модернізуючим можливість НАТО» (Opening statement, 2003). «Трикратний підхід» передбачав запровадження: Празького зобов'язання щодо вдосконалення потенціалів (Prague Capabilities Commitment), яке складалось з понад 400 зобов'язань, які взяли на себе окремі країни-члени Альянсу з метою вдосконалення своїх можливостей в певних специфічних сферах (Statement on Capabilities, 2003, § 4); створення Сил реагування НАТО (NATO Response Force), що мали забезпечити спроможність Альянсу швидко і ефективно реагувати на нові загрози й надати можливість справедливіше розподілити ризики через задіяння більшої кількості країн-членів НАТО до проведення операцій; раціоналізацію механізмів військового командування (Command Structure Review), зокрема було створене Стратегічне командування з трансформації (Strategic command for Transformation), завданням якого став аналіз перебігу трансформації військового потенціалу та підвищення рівня оперативної сумісності підрозділів країн-членів Альянсу (Prague Summit Declaration, 2002, § 4 a-c).

Стратегічним командуванням НАТО з трансформації були сформовані напрямки військової трансформації: підвищення передбачуваності ситуації через зміцнення політичної стабільності та прозорості у кризових регіонах та створення сил, здатних до оперативного розгортання в будь-якому місці, де може виникнути необхідність. Основними принципами забезпечення ефективності НАТО стали: гнучкість, здатність до швидкого розгортання сил та виконання тривалих операцій, технологічна перевага і, найголовніше, оперативна взаємосумісність. Згідно з аналізом, в цьому процесі необхідно було досягти трьох цілей: вдосконалення ефективності прийняття рішень, когерентного впливу на простір ведення бойових дій та спільного розгортання, й здатності до сталої діяльності. Для досягнення цілей було створено п'ять Інтегрованих проектних груп для роботи у семи сферах трансформації: 1) ефективне ведення бойових дій, 2) спільне маневрування, 3) вдосконалена співпраця між цивільними й військовими, 4) інформаційна перевага, 5) розвиток потужних мереж, 6) ведення експедиційних операцій, 7) спільна логістика (Stanhope, 2005).

В процесі виконання Празької програми трансформації Альянсу проявились проблемні питання, зокрема невідповідність між чіткими намірами у визначенні специфічних цілей та діями щодо їх досягнення, особливо виділенням ресурсів.

Здебільшого це стосувалось Сил реагування НАТО, але подібне мало місце й в таких сферах як наземне спостереження з повітря, стратегічні авіап перевезення, дозаправлення літаків у повітрі, нейтралізації Протиракетної оборони (ПРО) супротивника тощо.

На подолання недоліків була спрямована Норфолкська програма 2004 р. Генерального секретаря Яаап де Хооп Схеффера у відповідь на «уроки Афганістану», яка передбачала внесення змін в оборонне планування (NATO Defence Planning Process), генерування сил (force generation process) та спільне фінансування (common funding reform) з метою забезпечення здатності Альянсу підготувати необхідні військові сили для участі в операціях (Preparing NATO, 2004).

Положення Норфолкської програми були втілені у рішеннях, прийнятих на Стамбульському саміті НАТО 2004 р., зокрема затверджені нові цілі для країн-членів Альянсу щодо розвитку національних збройних сил до 2010 р. та на подальшу перспективу. Також було визначено цілі щодо готовності до розгортання та безпосереднього задіяння сил, які будуть в розпорядженні НАТО відповідно до рішення про проведення операцій, а саме: 40 % всіх наземних сил кожної держави-члена Альянсу мали бути реструктуризовані: побудовані, підготовлені й оснащені для участі в проведенні експедиційних операцій під проводом НАТО або в складі коаліцій (40% deployability), а 8 % відсотків мали або брати безпосередню участь, або бути відряджені для участі в тривалих операціях за необхідністю в будь-який час (8% sustainability) (Final Communiqué, 2007, п. 3).

З метою приведення спроможності у відповідність до зобов'язань був впроваджений комплексний підхід, розроблений в Комплексних політичних настановах (Comprehensive Political Guidance, 2006), затверджених Ризьким самітом НАТО 2006 р. й схвалений як невід'ємна частина трансформаційних процесів Бухарестським самітом НАТО 2008 р. Документ поєднував на стратегічному рівні всі аспекти трансформації Альянсу й визначав пріоритети, спрямовані на ефективне виконання операцій: вдосконалення потенціалів, трансформацію сил та засобів, структурну реорганізацію, політичну трансформацію, вдосконалення процесу генерування сил, розвиток спроможностей планування й розвідки та відповідного фінансування. Комплексні політичні настанови були загальним керівним документом для усіх структур та органів Альянсу, що діяв у різних сферах військового планування НАТО, а також унікальним, оскільки на той час давав відповідь на запитання: якою має бути НАТО з погляду якісних характеристик та чіткого визначення вимог і пріоритетів, як то: здатність реагування на асиметричні загрози; поєднувати й координувати зусилля з іншими акторами, спільні експедиційні сили; перевага інформації; всебічне забезпечення

СРН. Документ значну роль в процесі трансформації, однак проблеми вартісного та зайвого дублювання все ще залишались, в той час як критичні спроможності не були забезпечені й на жаль, цей механізм натомість сприяв більшій узгодженості між національним та колективним плануванням створив ще один бюрократичний прошарок в НАТО, що стримував трансформацію. з прийняттям в 2010 р. нової Стратегічної концепції НАТО втратив чинність.

Нова Стратегічна концепція «Активне залучення, сучасна оборона» 2010 р. офіційно зобов'язувала країни-члени НАТО брати активну участь у забезпеченні безпеки союзу через операції та місії. Трансформаційний ефект нової Стратегічної концепції здійснювався шляхом затвердження цілей та завдань щодо збройних сил, що здатні спільно діяти у будь-якому середовищі, контролювати операції через інтегровані військові командні структури й мати в своєму розпорядженні достатній потенціал (Active Engagement, 2010).

Трансформація НАТО у динамічну військову і політичну силу вимагала неухильного дотримання принципів ефективної бюджетної діяльності. Особливо це стосувалось європейських країн-членів НАТО, що мали підтримувати здатність трансатлантичного співтовариства діяти як єдине ціле в умовах бюджетних обмежень країн-членів. В цьому аспекті співпраця в оборонних проєктах і уникнення дублювання сил і засобів були критично важливими для майбутнього успіху Альянсу. Отже, для подолання цієї проблеми Генеральним секретарем НАТО Ф. Расмуссеном була запропонована «Розумна оборона» (Smart defense), що передбачала «більше безпеки за меншу кількість ресурсів, але з більшою координацією та узгодженістю, щоб уникнути перетворення фінансової кризи на кризу безпеки» (Building Security, 2011). Розумна оборона як наступний етап трансформації НАТО була підтверджена під час саміту НАТО в Чикаго в 2012 р. маючи на меті розвиток та набуття Альянсом здатності підтримувати можливості, необхідні для досягнення цілей «сил НАТО 2020»: сучасних, щільно пов'язаних, які належним чином оснащені, навчені, треновані та знаходяться під відповідним командуванням (Chicago Summit Declaration, 2012 § 55). Відтоді відбувається впровадження великого портфелю проєктів і пропозицій щодо вдосконалення потенціалів шляхом впровадження формули спільних розробок натомість індивідуального виробництва.

Новий трансформаційний виток спричинений війною Росії проти України в 2014 р. та викликаний поверненням загрози тотальної війни, з огляду на непередбачуваність дій ядерної країни, яка всупереч всім міжнародним правовим нормам здійснює збройну агресію на суверенні держави. Вплив та можливість ескалації конфлікту на територію чи населення країн-членів й неможливість НАТО

протистояти іншим способом обумовило необхідність повернення до територіальної оборони та зміцнення обороноспроможності безпосередньо країн-членів.

Не дивлячись на те, що агресію Росії офіційно не було визнано війною й той факт, що НАТО ще не визнала Росію «загрозою», було зрозуміло, що Альянс стикається з швидкими негативними та непередбачуваними змінами в середовищі безпеки, діє в умовах виклику фундаментальним принципам трансатлантичного співтовариства, коли європейська безпека й стабільність знаходиться на найнижчому рівні з кінця холодної війни.

Ініціативи, започатковані під час саміту в Уельсі 2014 р. й зосереджені на гарантуванні безпеки країн-членів НАТО, були заходами першого негайного реагування. План дій щодо готовності (Readiness Action Plan) містив заходи гарантування безпеки (assurance measures) з метою зміцнення оборони й стримування потенційної агресії та заходи адаптації (adaptation measures) – довгострокові зміни щодо сил НАТО й структур командування з метою покращення спроможності реагувати швидко й рішуче на непередбачувані кризи (Wales Summit, 2014, § 7-8).

Нове середовище безпеки, що виникло й формувалося, не дозволяло зосередитись на пріоритетності одного з основних завдань й виконувати інші, усвідомлюючи їх взаємозалежність. Спроможність одночасно підсилювати здатність до колективної оборони, впроваджуючи активні заходи захисту й проводити операції з кризового менеджменту складне як ніколи завдання, вкрай обтяжливе для оборонних бюджетів, генерування сил та вдосконалення потенціалів. Ще складніше було зберігати при цьому бажаний рівень партнерства, коли певні партнери становлять загрозу, інші зазнали кризи чи втягнуті в конфлікт. Більше того, жорстка трансформація мала забезпечувати інтеграцію основних завдань в довгострокову стратегію, що відбиватиме реальність мінливих проблем сьогодення. Як зазначав Генеральний секретар Й. Столтенберг: «ми не можемо дозволити собі розкіш вибирати між колективною обороною та врегулюванням криз. Вперше в історії НАТО ми повинні робити все одночасно» (Keynote speech, 2015).

Між самітом в Уельсі 2014 р. й самітом у Варшаві 2016 р. відбулась глибока переоцінка пріоритетів у бік повернення й практичного посилення колективної оборони, яка завжди залишалась базовою функцією НАТО, в той час як напрями організаційної трансформації відбивали протилежний тренд – скорочення сил і розбудову експедиційних можливостей для дій поза межами території НАТО. Відтепер кризовий менеджмент мав здійснюватись і у межах зони колективної оборони НАТО. Як пояснив заступник генерального секретаря А. Вершбоу: «захист наших кордонів є багато в чому проектування стабільності за межами цих кордонів» (The Warsaw,

2016). Розпочалось поступове злиття понять й поєднання функцій основоположних завдань НАТО.

Переоцінка масштабу російської загрози в поєднанні з довгостроковими тенденціями вимагали як актуальності у відповідях, так і незмінної прихильності НАТО своїй трансформації, яка відтепер пріоритетними визначала протистояння гібридним загрозам, зміцнення технологічної переваги й поліпшення процесу прийняття рішень. Однак, це не означало повернення до системи оборони часів «холодної війни». Нова система оборони мала бути значно легшою й мобільнішою та відбивати досягнення періоду, коли перевага віддавалась експедиційним можливостям. Тому, одним з ключових питань під час Варшавського саміту 2016 р. було вироблення стратегії Альянсу з протидії гібридній війні, яка за словами Генерального секретаря НАТО Й. Столтенберга «є темним відображенням нашого [НАТО] комплексного підходу. Ми використовуємо комбінацію військових і невійськових засобів для стабілізації країн. Інші використовують їх для дестабілізації» (Keynote speech, 2015).

Усвідомлення, що існуючі проблеми можуть бути просто симптомами більш фундаментальних змін, спонукало до стратегічного переформатування й зміни парадигми стримування та оборони. Під час саміту НАТО в Варшаві 2016 р. було прийнято рішення посилити здатність Альянсу шляхом впровадження постійної передової присутності (forward presence) (Warsaw Summit, 2016, § 11), що ґрунтується на подвійній концепції: «Tripwire Deterrence» (стримування силами присутності) й забезпечення швидкого підкріплення (rapid reinforcement).

У 2015 р. Стратегічним командуванням з трансформацій було проведено ретельний аналіз стратегічного середовища та ролі НАТО, надані прогностичні оцінки подальших трансформаційних змін НАТО й сформоване нове визначення трансформації НАТО на сучасному етапі як «перспективна, організована та випереджаюча адаптація потенціалу та структур НАТО, що відбувається з метою подолання поточних та майбутніх викликів та загроз» (Transformation Handbook, 2015, p. ii).

Згідно з дослідженням, війна зазнала фундаментальних змін з виникненням сучасних систем командування, контролю, зв'язку, розвідки, спостереження й рекогносцировки (C4ISR), а також зростаючої кількості та різноманітності високоточних керованих боєприпасів. Військова перевага НАТО опинилась в небезпеці з розвитком гібридних форм війни, що відповідно формувало жорстке середовище безпеки як в даний час, так і в осяжному майбутньому. Потенційні супротивники, використовуючи передові технології, розвивають більш досвідчені можливості військової концепції заборони й обмеження доступу («anti-access/area-denial»), що супроводжується намаганням зберегти

максимальний рівень власного впливу, діапазон, швидкість й специфікації якого можуть серйозно обмежувати або навіть унеможливити здатність Альянсу проектувати й розгортати сили.

Отже, сили НАТО повинні бути оснащені та боеготові до повномасштабного військового втручання й одночасно до операцій з кризового менеджменту: від операцій із забезпечення стабільності у загрозливому середовищі до війни високої інтенсивності в ядерному середовищі. Висновки аналізу Стратегічного командування з трансформації прогнозували «величезні проблеми попереду, які обумовлюють пошук нової синергії та нових відповідей для створення спроможності реагувати на будь-який тип непередбачуваності». (Transformation Handbook, 2015, p. iii).

Стратегічне командування з питань трансформації очолює та спрямовує процес сучасної трансформації НАТО в узгоджених специфічних сферах з метою визначення проблем безпеки, можливостей, а також пов'язаних з ними військових наслідків, які передбачають стратегічну обізнаність, загальне довгострокове бачення готовності, реагування, витривалості, ресурсів. Виконання цих завдань надає загальний орієнтир для трансформаційного прийняття рішень і має зводити до мінімуму ризик стратегічної раптовості. Виділені основні напрямки трансформації включають суворий, інтегрований та ефективний процес засвоєння уроків; реагуючі, амбітні та реалістичні освіта, тренування та навчання; суворе вдосконалення потенціалу; співробітництво та співпраця, які мають забезпечуватись по всіх аспектах трансформаційних зусиль (Transformation Handbook, 2015, p. iii).

У липні 2017 р. НАТО заявила про досягнення оперативної спроможності розгортання багатонаціональних бойових груп (multinational battlegroups) постійної передової присутності (Allied Forward Presence), що підтримуються стратегією підкріплення (reinforcement strategy) та індивідуально спланованої військової присутності (Tailored Forward Presence) на суходолі, в повітрі і на морі з метою вдосконалення обізнаності з ситуацією, підвищення оперативної сумісності і здатності збройних сил реагувати (NATO's military, 2022).

Нестабільна, небезпечна й важко передбачувана безпекова ситуація стрімко погіршувалась, змушуючи НАТО до наступної більш жорсткої трансформації, що мала уможливити спроможність Альянсу одночасно виконувати свої фундаментальні завдання й переглянути актуальність власної стратегії.

Саміт НАТО в Мадриді в липні 2022 р. через 5 місяців після початку широкомасштабної війни Росії проти України, протягом яких союзники як ніколи раніше швидко згуртувались і мобілізувались, констатував, що в «середовищі безпеки, яке радикально змінилося... війна повернулася на європейський

континент... [НАТО] переживає критичний час для безпеки, міжнародного миру і стабільності», й рішення, які були прийняті, започатковують новий «етап на шляху зміцнення Альянсу і прискорення його адаптації» (Madrid Summit, 2022, § 1).

Під час Мадридського саміту була прийнята нова Стратегічна концепція НАТО 2022 (NATO 2022 Strategic Concept), яка є вищим політичним документом НАТО, що підтверджує цінності та мету Альянсу, забезпечує колективну оцінку середовища безпеки та стимулює його стратегічну адаптацію й трансформацію. Стратегічна концепція Альянсу є продуктом неминучого компромісу, пропонуючи переконливий план радикальної трансформації, яку НАТО має здійснити, щоб вирішити питання про повернення стратегічної конкуренції. В документі визначається, що загрози, які постали перед Альянсом «мають глобальний характер і є взаємопов'язаними», загальне безпекове середовище безпеки формують такі чинники як «стратегічна конкуренція (strategic competition), повсюдна нестабільність (pervasive instability) і періодичні потрясіння (recurrent shocks) (NATO 2022 Strategic, 2022, § 6).

Також напрямки для поточної трансформації НАТО встановлюють Військова стратегія НАТО 2019 р. (NATO's Military Strategy), яка визначає військово-стратегічні цілі Альянсу, шляхи та засоби їх реалізації, та її впровадження через дві військові концепції: Концепцію стримування та оборони євроатлантичного регіону 2020 р. (Concept for Deterrence and Defence of the Euro-Atlantic Area), зосередженої на застосуванні сил для стримування та захисту від відомих загроз, й Основоположна концепція ведення бойових дій 2020 р. (NATO Warfighting Capstone Concept), що пропонує довгострокове бачення розвитку бойових дій Альянсу, щоб залишатися сильним у військовому відношенні в майбутньому (NATO Chiefs of Defence, 2022).

На сучасному етапі НАТО опинилася у складній ситуації, ближчій до тих викликів, з якими вона зіткнулася під час свого створення. Фактори, які сприяли розширенню НАТО після холодної війни - військова перевага й відсутність стратегічної конкуренції - зникають. Водночас піддається нападу ліберальний міжнародний порядок, який дозволив Альянсу протистояти стратегічній конкуренції в минулому. Подібним чином міжнародна політика більше не характеризується відносинами співпраці. Протягом останніх двох десятиліть Росія, Китай та Іран наполегливо працювали над зміною регіональних порядків у Європі, Східній Азії та на Близькому Сході. Повернення конкуренції великих держав кидає виклик стратегії НАТО.

Концепція стратегічної конкуренції (strategic competition), розроблена професором Гарвардської школи бізнесу М. Портером (Porter, 1998), передбачає, що загроза виникає з появою декількох рівних за спроможністю та силою акторів. Конкуренти

відрізняються за ресурсами та спроможністю, цінностями, культурою, наявністю певних інститутів та процесів. Відмінності формують спосіб визначення стратегічної конкуренції: переможці повинні використовувати свої конкурентні переваги, водночас користуючись стратегічними недоліками своїх супротивників і навпаки. Стратегічна конкуренція визначається цілями, можливостями та діями конкурентів.

Стратегічна концепція НАТО 2022 окреслює дії стратегічних конкурентів як такі, що випробують стійкість та намагаються використати відкритість, взаємопов'язаність і діджиталізацію суспільств країн-членів; втручаються у демократичні процеси й установи країн і зазіхають на безпеку громадян за допомогою гібридних тактик; здійснюють зловмисну діяльність у кіберпросторі і космосі; поширюють дезінформацію, інструменталізують міграцію; маніпулюють енергоресурсами і вдаються до економічного тиску; навмисно намагаються підірвати багатосторонні норми та інституції і поширити авторитарні моделі правління; намагаються встановити сфери впливу і прямий контроль за допомогою примусу, саботажу, агресії та анексії; використовують конфлікти і слабе державне управління для вербування, мобілізації і збільшення армії своїх послідовників; дестабілізують ситуацію та здійснюють силовий вплив; кидають виклик інтересам, безпеці і цінностям Альянсу, застосовують широкий спектр політичних, економічних і військових засобів з метою збільшення своєї глобальної присутності й поширення зони впливу; намагаються контролювати ключові технологічні і промислові галузі, критичну інфраструктуру, матеріали стратегічного значення і ланцюги постачання, вдаючись до економічних важелів задля створення стратегічної залежності й збільшення свого впливу; намагають скинути заснований на правилах міжнародний порядок; порушують режим контролю над озброєннями, роззброєння і запобігання розповсюдженню зброї масового ураження (ЗМУ) (NATO 2022 Strategic, 2022, §§ 7-18).

Стратегічна конкуренція визначається й більш глибокими силами та змінними, які впливають на її загальну структуру. У проведеному Відділом досліджень Оборонного коледжу НАТО аналітичному дослідженні зроблено висновки про трансформаційний вплив стратегічної конкуренції на ширше середовище безпеки Альянсу. Виділяють три, на їх погляд, основні тенденції: піднесення Китаю, технологічне прискорення та зміни клімату та два нещодавніх екзогенних «потрясіння» (shocks): пандемію Covid-19 і війну Росії проти України, які, матимуть значні наслідки й впливатимуть на стратегічну конкуренцію на міжнародному рівні (Strategic Shifts, 2022, p. 12).

Жорстка трансформація в умовах дії стратегічної конкуренції охоплює всі три основні завдання НАТО,

але на відміну від попередніх етапів, стримуванню та обороні, що безпосередньо стосується підвищення здатності Альянсу забезпечувати колективну оборону приділяється відтепер набагато більше уваги (16 параграфів в Стратегічній концепції 2022), ніж запобіганню та врегулюванню криз (5 параграфів) й кооперативній безпеці (7 параграфів) відповідно.

Заходи зі стримування та оборони, що спрямовані на виконання прийнятих на себе зобов'язань, включають поліпшення ситуаційної обізнаності відповідно до підходу «на 360 градусів» (360-degree approach); належне поєднання ядерного потенціалу, звичайних озброєнь і засобів ПРО, які підкріплюються спроможностями у космічній галузі та кіберпросторі; постійну військову присутність на суходолі, на морі і у повітрі, зокрема за допомогою збільшення потужності об'єднаної системи ППО і ПРО; забезпечення й застосування потужних, стаціонарних і боєздатних збройних сил в усіх галузях військових операцій, вдосконалених механізмів командування і управління, превентивного складування боєприпасів і розміщення військової техніки, а також модернізації потенціалу й інфраструктури, для оперативного підкріплення будь-якого члена Альянсу у стислі терміни або без попередження; колективну готовність, швидкість реагування, здатність до розгортань, злагодженість і оперативну сумісність наших збройних сил; адаптацію Командної структури НАТО до інформаційної доби і вдосконалення кіберзахисту, комп'ютерних мереж та інфраструктури; забезпечення надійності, ефективності, безпеки і безпечності місії ядерного стримування, для вдосконалення системи захисту від загроз, контролю над озброєннями, роззброєння та нерозповсюдження ЗМУ; вдосконалення стратегічних комунікацій, підвищення ефективності військових навчань; розбудову стійкості на національному рівні і загалом в Альянсі проти військових і невійськових загроз і викликів безпеці тощо (NATO 2022 Strategic, 2022, §§ 20-34).

Показово, що «одноразові зловмисні дії у кіберпросторі або набір таких дій, а також ворожі операції щодо космосу, з космосу або у космосі» можуть мати такі наслідки, що привірнюватимуться до збройного нападу, й таким чином Північноатлантична рада матиме право запровадити Статтю 5 Північноатлантичного договору (NATO 2022 Strategic, 2022, § 25).

У сфері передбачення і запобігання кризам і конфліктам передбачено механізми запобігання кризам, реагування та готовності до криз й кризового менеджменту шляхом проведення регулярних навчань; здатність Альянсу координувати, проводити, підтримувати і забезпечувати багатонаціональні операції з врегулювання криз; виділення ресурсів, розвиток спроможностей, підготовку персоналу і наявність механізмів командування й управління задля проведення розгортань і забезпечення

військових і цивільних місій з врегулювання криз і стабілізації, а також антитерористичних операцій, включаючи на далеких відстанях як самостійно, так і в співпраці з ООН, ЄС та іншими регіональними організаціями й партнерами (NATO 2022 Strategic, 2022, §§ 35-39).

Що стосується завдання з кооперативної безпеки (або безпеки через партнерство та співпрацю), на яку покладалась велика надія після закінчення «холодної війни», то вона не виправдала себе в тому сенсі, який їй надавався, зокрема, що партнерство НАТО з Росією та її подібними авторитарними державами допоможе цим країнам розвиватись в напрямку демократизації суспільства й втримає їх від силового впливу й збройного нападу на інші держави. Кооперативна безпека, яка роки була тісно пов'язана з «перезавантаженням» у відносинах з Росією, тепер спрямована на посилення партнерства НАТО для протидії Росії як «найбільш значній і прямій загрози безпеці держав-членів Альянсу та миру і стабільності в євроатлантичному регіоні» на додаток до Китаю «цілі й силова політика [якого] кидають виклик інтересам, безпеці і цінностям [НАТО]» (NATO 2022 Strategic, 2022, § 8, § 13). Війна Росії проти України вкрай гостро підтверджує важливість партнерів та союзників й в НАТО нарешті визнається, що такі відносини необхідно будувати з «партнерами, які поділяють цінності Альянсу і зацікавленість у забезпеченні заснованого на правилах міжнародного порядку». Тож, НАТО трансформується в цьому напрямку методом помилок і спростування сподівань й надалі «посилуватиме діалог і співпрацю для захисту міжнародного порядку, відстоювання власних цінностей і захисту систем, стандартів і технологій, на які вони спираються» (NATO 2022 Strategic, 2022, § 44).

Об'єднання Росії та Китаю як стратегічних конкурентів через поглиблення стратегічного партнерства на основі однієї зловмисної мети ослабити заснований на правилах міжнародний порядок створює загрозу, яку НАТО визнає спільною для всіх країн-членів, однак не вказується прямо (принаймні в доступних джерелах) як НАТО може або повинна відповісти на цей зростаючий виклик й але нічого не пропонується щодо контрзаходів, артикуляції військових та інших інструментів, щоправда це може бути предметом Воєнної стратегії, яка є засекреченим документом.

Найскладнішим завданням трансформації є адаптація мислення всередині Альянсу й політична згуртованість між членами Альянсу, яка і зараз піддається випробуванням, в майбутньому стане ще більш складною. Особливого значення набуває внутрішній консенсус, яке розглядається не «за бажанням», коли окремі країни протистоятимуть

спокусі приймати рішення, виходячи з внутрішніх проблем й шукатимуть шляхи спільної роботи на основі активізації процесу консультацій.

Важливою подією щодо трансформаційних зусиль стане липень 2023 р., коли Литва прийматиме наступний саміт НАТО у Вільнюсі, де союзники повинні продемонструвати достовірний прогрес у виконанні історичних зобов'язань, взятих ними в Мадриді.

Висновки.

Трансформація НАТО як постійний процес адаптації до змін стратегічного середовища безпеки та набуття відповідної спроможності відбувається протягом всього існування Альянсу, втілюючи досвід, долаючи недоліки, формуючи нові завдання, визначаючи таким чином сутність сучасного Альянсу. Це динамічний процес, який не має передбачуваного кінцевого результату і стосується як особового складу, обладнання і технологій, так і структур та принципів, що визначають розвиток збройних сил та характер проведення військових операцій. Кожен новий виток трансформаційних перетворень включає певний цикл: зміни стратегічного середовища безпеки призводять до необхідності приведення потенціалу у відповідність до загроз, викликів та ризиків, які виникають. Досвід реальної участі визначає параметри сил та засобів, що потрібні для виконання поставлених завдань. Аналіз та оцінка наявних ресурсів висвітлюють існуючі проблеми невідповідності спроможності до прийнятих зобов'язань й починається новий трансформаційний цикл.

На сучасному етапі НАТО опинилася у складній ситуації, ближчій до тих викликів, з якими вона зіткнулася під час свого створення, з огляду на повернення конкуренції великих держав, що кидає виклик стратегії НАТО. Трансформація покликана подолати складність поточного середовища безпеки та підготувати Альянс до більш спірного та конкурентного світу. НАТО потрібно буде продовжувати зміцнювати свою позицію стримування та оборони для забезпечення колективної оборони членів Альянсу й водночас Альянсу продовжувати інвестувати в кризовий менеджмент та кооперативну безпеку, одночасно адаптуючи ці завдання відповідно до мінливих потреб безпеки. Необхідно також приділяти значний акцент збереженню та зміцненню своєї технологічної переваги, щоб випереджати своїх потенційних конкурентів, спиратися на значну військову та політичну адаптацію, здійснену протягом останнього десятиліття, засвоєння уроків, підтвердити та зміцнити свої основи - спільні цінності та трансатлантичний зв'язок у забезпеченні безпеки та захисту членів Альянсу.

REFERENCES

- Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation.* (2010). Retrieved from http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_68580.htm
- Bell, R. G. (2005). NATO's transformation scorecard. *NATO Review*. Retrieved from <http://www.nato.int/docu/review/2005/NATO-Transformation/transformation-scorecard/EN/index.htm>
- Building Security in an Age of Austerity. (2011). *Keynote speech by NATO Secretary General Anders Fogh Rasmussen at the 2011 Munich Security Conference*. Retrieved from http://www.nato.int/cps/en/natolive/opinions_70400.htm
- Chicago Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council.* (2012). Retrieved from http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrelease
- Comprehensive Political Guidance Endorsed by NATO Heads of State and Government.* (2006). Retrieved from http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_56425.htm
- Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance.* (1990). Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council ("The London Declaration"). Retrieved from http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23693.htm?selectedLocale=en
- Defence Capabilities Initiative.* (1999). Retrieved from www.nato.int/docu/pr/1999/p99s06_9e.htm
- Final Communiqué Ministerial meetings of the Defence Planning Committee and the Nuclear Planning Group held in Brussels.* (2007). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_46995.htm?selectedLocale=en
- Keynote speech by NATO Secretary General Jens Stoltenberg at the opening of the NATO Transformation Seminar.* (2015). Retrieved from http://www.nato.int/cps/uk/natohq/opinions_118435.htm
- Madrid Summit Declaration Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Madrid.* (2022). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_196951.htm
- NATO 2022 Strategic Concept.* (2022). Retrieved from https://www.nato.int/static_files2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf
- NATO and the Invasion, One Year On. (2023). *Center for Strategic and International Studies*. Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/nato-and-invasion-one-year>
- NATO Chiefs of Defence Focus on the Alliance's Military Instrument of Power.* (2022). Retrieved from <https://www.act.nato.int/articles/nato-mccs-2022-1>
- NATO's military presence in the east of the Alliance.* (2022). Retrieved from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_136388.htm?selectedLocale=en
- Opening statement by NATO Secretary General Lord Robertson at the Meeting of the North Atlantic Council in Defence Ministers session.* (2003). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_20426.htm?selectedLocale=en
- Parish, J. (2005). Remaining relevant. *NATO Review*. Retrieved from <http://www.nato.int/docu/review/2005/NATO-Transformation/Remaining-relevant/EN/index.htm>
- Porter, M. (1998). *Competitive strategy: techniques for analyzing industries and competitors*. Retrieved from <http://www.mim.ac.mw/books/Michael%20E.%20Porter%20-%20Competitive%20Strategy.pdf>
- Prague Summit Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council.* (2002). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_19552.htm
- Preparing NATO for the future.* (2004). Retrieved from <https://www.nato.int/docu/update/2004/04-april/e0406a.htm>
- Priorities for NATO Partnerships in an Era of Strategic Competition.* (2022). Institute for National Strategic Studies. Retrieved from <https://inss.ndu.edu/Media/News/Article/3252474/priorities-for-nato-partnerships-in-an-era-of-strategic-competition/>
- Savereux, P. (2007). The Comprehensive Political Guidance: A primer. *NATO Review*. Retrieved from http://www.nato.int/docu/Review/2007/Reviewing_Riga/Comprehensive_political_guidance/EN/index.htm
- Smith-Windsor, B. (2008). Hasten Slowly: NATO's Effects Based and Comprehensive Approach to Operations. *NDC Research Paper*, 38. Retrieved from <http://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=10>
- Stanhope, M. (2005). Examining NATO's Transformation. *NATO Review*. Retrieved from <http://www.nato.int/docu/review/2005/NATO-Transformation/Mark-Stanhope-DSACT/EN/index.htm>
- Statement on Capabilities issued at the Meeting of the North Atlantic Council in Defence Ministers Session.* (2003). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_20278.htm?selectedLocale=en
- Strategic Shifts and NATO's new Strategic Concept. (2022). *NDC Research Paper*, 24. Retrieved from <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=771>
- The Alliance's New Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council.* (1991). Retrieved from http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23847.htm
- The Warsaw Summit and the New Security Environment.* (2016). Keynote Address by NATO Deputy Secretary General Alexander Vershbow at the Assembleia da Republica. Retrieved from http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_132747.htm
- Warsaw Summit Communiqué Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council.* (2016). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=en
- Webber, M. (2023). NATO and strategic competition: time for Allies to step up. *NATO Defense College Policy Brief*, 4. Retrieved from <https://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=1816>

The Existential Choice of the Countries of Central-Eastern Europe in the Conditions of the Russian-Ukrainian War

UDC: 327.5:061.1

DOI: <https://doi.org/10.15421/172330>**Yehorova Olena**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9003-6909>, egorova.olena@gmail.com*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Relevance. After the socialist bloc collapse, the countries of Central and Eastern Europe (CEE) gained the opportunity to choose their path of development, focusing on models of Western democracies. However, all this time Russia tried to restore its influence on public attitudes and politics, actively promoting pseudo-scientific ideas of its exceptional significance. The region resisted such narratives to varying degrees, but the situation changed after February 24, 2022. For the civilized world, Russian invasion into Ukraine was a violation of international law and an authoritarianism attack on democracy in a global scale. But CEE countries also saw in this a threat to their own statehood.

The aim of the article is to investigate the position of countries as a strategic choice of their foreign policy in conditions of Russian-Ukrainian war and a real threat from RF in relation to them.

Results. All CEE countries condemned Russia's actions in various multilateral statements and in general rallied to oppose the aggressor. However, the political leadership of countries with deep Russian influence, such as Hungary and Serbia, opposed anti-Russian sanctions and the supply of weapons to Ukraine. At the same time the EU democratic institutional resources, as well as the factor of interstate initiatives, keep such countries within the democratic world's consolidated frames.

Conclusions. It was found out that the position of CEE countries in war conditions is an existential choice – it goes beyond helping Ukraine and is a matter of preserving their statehood, as well as the fate of democracy in the world. Manifestations of such choice are the awareness by the top political leadership of the role of Ukraine as a protective barrier on the way of the Russian army advancing into Europe, and the consolidated support of our state.

Keywords: Central and Eastern Europe, Russian-Ukrainian war, Russian narratives, existential choice, EU, state sovereignty, democratic values

Екзистенційний вибір країн Центрально-Східної Європи в умовах російсько-української війни

Єгорова Олена*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність. Після краху соціалістичного блоку країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) набули можливість самостійно обирати шлях розвитку, орієнтуючись на моделі розвинених західних демократій. Однак весь цей час Росія намагалася відновити тут вплив на суспільні настрої та політику, активно просуваючи псевдонаукові ідеї своєї винятково значимої ролі. Регіон різною мірою протидіяв подібним наративам, але позиція країн змінилась після 24 лютого 2022 р. Для цивілізованого світу вторгнення російської армії на територію України стало порушенням міжнародного права та наступом авторитаризму на демократію в глобальному вимірі. Але країни ЦСЄ побачили в цьому ще й загрозу існування власної державності.

Метою статті є дослідити позицію країн як стратегічний вибір їх зовнішньої політики в умовах російсько-української війни та реальної загрози з боку РФ по відношенню до них.

Результати. Країни ЦСЄ в різних багатосторонніх заявах висловились із засудженням дій Росії і в цілому згуртувались у протидії агресору. Однак політичне керівництво країн з сильно вкоріненими російськими впливами, як-от Угорщина та Сербія, виступало проти антиросійських санкцій та поставок Україні зброї. Разом з тим, демократичні інституційні ресурси ЄС, а також чинник участі в міждержавних об'єднаннях або ініціативах утримують окремі країни в межах консолідованої позиції демократичного світу.

Висновки. В дослідженні встановлено, що позиція країн ЦСЄ в умовах війни є екзистенційним вибором – він виходить за межі допомоги Україні та є питанням збереження їх державності, а також долі демократії в світі. Проявами екзистенційного вибору є усвідомлення вищим політичним керівництвом досліджуваної спільноти ролі України як захисного бар'єра на шляху просування російської армії в Європу та консолідована підтримка нашої держави.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, російсько-українська війна, російські наративи, екзистенційний вибір, Євросоюз, державний суверенітет, демократичні цінності

Вступ.

Розв'язана Російською Федерацією війна проти України змінила суспільну свідомість українців, майже обнуливши розповсюджену агресором довготривалу пропаганду, ключовою ідеєю якої була рятівна місія «руського міра». Зміни також відбулись і у поглядах європейців – вони в переважній більшості засудили дії Кремля, хоча окремі представники політичних еліт і категорії громадян в силу певних політико-економічних, соціальних або ідеологічних причин озвучують інші точки зору. В загальноєвропейській перспективі особливе місце належить регіону Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) – він відрізнявся неоднозначним ставленням і до Росії, і до розпочатої нею ще 2014 р. гібридної війни проти України. В умовах російсько-української війни позиції країн суттєво консолідувались під впливом очевидної екзистенційної загрози.

Вивчення ставлення ЦСЄ до найбільш масштабного після Другої світової військового протистояння заслуговує на особливу увагу, оскільки вибір цього гравця впливатиме на долю демократії у найближчий, а, можливо, й у віддаленій перспективі. Певна річ, якщо вивчати російсько-українську війну як глобальне протистояння демократії і авторитаризму (а так вона бачиться цивілізованим світом), то головним опонентом авторитарній, з імперськими амбіціями Росії, виступає Україна. Однак досліджуваний регіон теж має значення, бо тут, за висловом дослідниці Людмили Чекаленко, «... формується європейська ідентичність» (Чекаленко, 2006).

Огляд публікацій.

Історіографія проблематики може бути представленою розвідками, що охоплюють як широкий контекст впливу Росії на країни Східної або Центрально-Східної Європи у пострадянську добу, так і позиції країн під час вже повномасштабної війни. Перша група праць часто зосереджується на міжнародній чи регіональній безпеці, прикладами чого серед іншого можуть бути статті Тетяни Метельової (2015), Євгена Магди (2017), Ігоря Тодорова (2021) або колективна монографія «Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики» (Гай-Нижник та ін., 2016).

Якщо ж говорити про другу групу, то, як правило, предмет досліджень все ж таки, не розглядається відірвано від більш розлогої історичної перспективи або широких меж російського домінування в минулому, де держава-агресор вже неприховано намагається відновити свій вплив. Тут можна згадати статтю істориків Валерія Смоля та Олексія Яся, що показує реваншистський та антиглобалістський характер війни, зорієнтованої на «відновлення залежного становища пострадянського простору та перегляд світоустрою після розпаду СРСР» (Смолій, & Ясь, 2022, с. 3). Дослідниця Мирослава

Лендшел, вивчаючи регіональну стійкість в умовах повномасштабної війни, наголошує, що «Українське питання є і у майбутньому буде утримувати статус одного з основних факторів політичного розвитку центральноєвропейських суспільств» (Лендшел, 2022, с. 22). Аналізуючи вже сьогоднішню війну, історик Тарас Білоус підкреслює, що подальшу долю Східної Європи визначить перемога України на полі бою (Білоус, 2022, параг. 28).

Характерною особливістю історіографії проблеми є понятійна невизначеність географічних меж Центрально-Східної Європи. Найбільш дискусійним є окреслення охоплених даним концептом кола країн. Ситуацію ускладнює розмаїття інших понять. Поряд із цим терміном вживаються словосполучення Центральна Європа, Східна Європа, Східно-Центральна Європа, які, з одного боку, можуть виступати ледь не синонімами, а з іншого – самі по собі є багатозначними. Так, Тетяна Метельова ставить знак рівняння між Центральною і Центрально-Східною Європою, до якої відносить країни Балтії, Балкан, Вишеградської четвірки, Україну, Білорусь, Молдову (Метельова, 2015, с.26). Професор Ігор Тодоров до Східної та Центральної Європи включає пострадянські (Білорусь, Естонія, Латвія, Литва, Молдова, Україна) та постсоціалістичні (Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія) складові (Тодоров, 2022, с. 139). У ще одному виданні Східна та Центральна Європа, окрім традиційно згадуваних країн, охоплює ще й Азербайджан, Вірменію, Грузію (Navlicek, & Yeliseyeu, 2021, с. 5).

Дослідниця Ірина Паніна пропонує розглядати Центрально-Східну Європу як «певний географічний, економічний, культурний, політичний простір, який раніше асоціювався із «радянською» сферою впливу» (Паніна, 2019, с. 77). Таке ж змістовне навантаження зустрічаємо й у письменника Юрія Андруховича – він ототожнює поняття з країнами колишнього соціалістичного блоку, зазначивши в одному зі своїх виступів, що «...з усього впливає, що моя ЦСЄ – це колишній соцтабір, Ostblock» (Андрухович, 2017, параг. 34). У нашій розвідці ми притримуватимемось двох останніх, визначених власне такими сутнісними характеристиками позицій, які є концептуально вагомими, з тим, однак, уточненням, що мова не йде про колишні радянські республіки, за винятком країн Балтії, які визначившись із своїм західним курсом, отримали членство в Євросоюзі та НАТО – стрижневих для цінностей демократії союзів.

Враховуючи, що присвячена повномасштабній війні історіографія є меншою в силу вужчих хронологічних рамок – їх нижньою межею є лютий 2022 року, – а також з огляду на переважаючий більш широкий контекст висвітлення російського впливу на регіон в цілому, вважаємо за доцільне звернутися до з'ясування політичної стратегії всіх країн ЦСЄ, яку ми позиціонуємо як їх екзистенційний вибір.

Після краху соціалістичного блоку країни ЦСЄ набули можливість самостійно обирати шлях розвитку, орієнтуючись на моделі розвинених західних демократій. Однак весь цей час – приховано або відкрито – Росія намагалася відновити тут вплив на суспільні настрої та політику, активно просуваючи псевдонаукові ідеї своєї винятково значимої ролі та імперативну настанову – повернення до лона Російської Федерації як головного захисника справжніх нетлінних цінностей від згубного західного впливу. Регіон різною мірою протидіяв подібним наративам, що може мати свій негативний вплив на консолідацію згаданих країн у протидії агресії, тим більше, що у вигляді погроз вона адресована їм усім. Тому метою даної статті є дослідити позицію країн як стратегічний вибір їх зовнішньої політики в умовах російсько-української війни і реальної загрози з боку Росії по відношенню до них.

Виклад основного матеріалу.

Зазначені країни різними темпами рухались у бік демократизації своїх політичних систем, а показником успішності ставало набуття членства в Євросоюзі та НАТО. Але каркас демократії цих організацій не завжди утримував окремих учасників від популізму та рецидивів авторитаризму політичних сил, в тому числі представників правлячої еліти. Ностальгічні настрої електорату, здебільшого підживлювані російською пропагандою, політико-економічна або власна фінансова зацікавленість змушували представників політикуму таких країн або бути надто стриманими по відношенню до проявів російської агресії, або навіть виправдовувати зовнішню політику Росії, що два останні десятиліття формувалась під неприхованими гаслами відновлення своєї сфери домінування. Підхід подібних гравців, звісно, протирічив загальній політичній лінії Європи, але в цілому вона проводила обережну політику щодо агресора, що проявлялось або риторикою, або запровадженням санкцій, і не було критичним для його економіки.

Інша ситуація склалася після 24 лютого 2022 р. Напад на Україну продемонстрував, що оголошені раніше і напередодні війни положення програмних документів владних інститутів Росії є нічим іншим, як керівництвом до дії. Для цивілізованого світу вторгнення російської армії на територію суверенної держави стало очевидним порушенням міжнародного права та навіть більше – наступом жорсткого авторитаризму на демократію в геополітичному вимірі. Але Центрально-Східна Європа побачила в цьому ще й загрозу власного існування.

2-го березня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН своєю резолюцією засудила агресію Росії проти України. Документ підтримала 141 держава, серед яких – усі країни Європи. Поряд із цим, всі країни досліджуваного регіону в межах різних багатосторонніх заяв і в різних обсягах, але висловились із засудженням розв'язаної Росією

війни. Їх рішучість міцнішала по мірі того, як з вуст різних глашатаїв пропаганди РФ надходили численні погрози. Серед найбільш гучних були ядерні погрози Польщі, кібератаки на сайти урядових структур, аеропортів, ЗМІ та постачальників телекомунікаційних послуг Болгарії, залякування ракетами «Сармат» Північної Македонії, Болгарії, Чорногорії, Румунії. Наміром застосувати український сценарій лякали Боснію і Герцеговину. Лунали також і колективні погрози, що призводило до тіснішого згуртування країн як на загальноєвропейському рівні, так і в найрізноманітніших міждержавних конфігураціях.

Різнопланова підтримка надходить Україні з боку Вишеградської четвірки (V4). Тільки у форматі організації засудження агресора міститься в Спільній заяві Прем'єр-міністрів Вишеградської четвірки та Великої Британії (8.03.2022), Спільному комюніке Прем'єр-міністрів V4 (8.03.2022), Висновках засідання комітетів з європейських справ Сенату та Палати депутатів Чеської Республіки, Національних Зборів Угорщини, Сейму Республіки Польща та Національної Ради Словацької Республіки (25.04.2022), Спільній заяві парламентів країн V4 (03.02.2023) тощо (Багатосторонні заяви, 2023).

Але у той час як позиція Польщі, Чехії та Словаччини є однозначною, Угорщина поводить себе стримано. З одного боку, її вище політичне керівництво притримується консолідованої європейської лінії, з іншого, – намагається віднайти золоту середину між навіяною Кремлем риторикою діяти на умовах Росії і загальноєвропейською емпатією Україні. Протягом всієї війни держава виступає проти того, щоб пропускати озброєння НАТО своєю територією і поставляти Україні військову техніку.

Угорський Прем'єр-міністр Віктор Орбан та пов'язана з ним бізнес група, монополізувавши ЗМІ, створили умови для заснованої на російських наративах проурядової пропаганди. Ще напередодні квітневих парламентських виборів 2022 р. Віктор Орбан казав, що відмова від російських енергоносіїв, означає повну зупинку угорської економіки, виступав проти закриття неба над Україною, введення додаткових антиросійських санкцій та введення миротворчої місії. Тоді у відповідь інші представники Вишеградської четвірки відмовились від спільної зустрічі глав оборонних відомств у Будапешті.

Противагою політиці Віктора Orbana, однак, постає чинник членства в Євросоюзі, що обмежує дії політичного керівництва. Одним із важливих кроків Парламенту ЄС було визнання у вересні 2022 р. постійного порушення урядом Угорщини європейських демократичних цінностей і віднесення її до країн із «гібридним режимом електоральної автократії» (MEPs: Hungary, 2022). Такий вердикт є підставою для серйозного скорочення фінансування в майбутньому і змушує Будапешт анонсувати

реформи й притримуватись загальної європейської лінії. Додатковим запобіжником тут є і членство у Вишеградській четвірці, спільна зустріч лідерів якої після кількох скасувань стала можливою 24 листопада 2022 р. У словацькому місті Кошице прем'єр-міністри країн об'єднання, незважаючи на деякі розбіжності в поглядах, досягли узгоджених рішень щодо допомоги Україні.

До того ж, під час війни Угорщина все ж таки стала підписантом міжнародних документів, спрямованих на осуд РФ. У 2022 р. вона приєдналась до Спільної заяви щодо позову України проти Росії в Міжнародному суді ООН від 20 травня, Спільної заяви Глав комітетів закордонних справ парламентів 10 країн щодо надання Україні статусу Кандидата в ЄС від 10 червня, Спільної декларації 7-го Саміту Ініціативи «Тримор'я» від 20 червня, Спільної заяви щодо ситуації на Запорізькій АЕС від 12 серпня (Багатосторонні заяви, 2023). І хоча цей перелік поступається кількістю та змістовним наповненням ініціатив від інших країн регіону, але, на наш погляд, може бути показником прагнення держави триматися спільного європейського знаменника.

З об'єднаною позицією щодо російсько-українського протистояння виступає політикум й суспільство Польщі – вона всебічно допомагає Україні в політичній, військовій, фінансовій, гуманітарній сферах. Поляки прийняли найбільше українських біженців, для чого створили розкладжену інфраструктуру. Країна стала одним із європейських лідерів у передачі українцям зброї на всіх етапах війни, проводить для українських військових навчання з комплексного обслуговування танків. Вона є логістичним хабом для потоків зброї і гуманітарної допомоги, стала ініціатором створення міжнародної танкової коаліції, працює над створенням міжнародної авіаційної коаліції. Роль України як захисника території й цінностей Європи безперервно транслюється на національному та міжнародному рівнях. Польща є зачинателем і учасником великої кількості спільних ініціатив на підтримку України.

В умовах нових світових реалій на особливу увагу заслуговує позиція Чехії. Країна, що характеризується високим рівнем демократії (за даними The Economist 2021 р., у досліджуваному регіоні є другою після Естонії) (Democracy Index, 2022, с. 13), мала відомого проросійськими симпатіями главу держави. Однак після 24 лютого риторика Президента Чехії Мілоша Земана змінилася. В інтерв'ю інформаційно-новинному ЗМІ «Радіо Свобода» від 3 червня 2022 р. навіть він визнав, що війна в Україні торкається і його країни, бо є війною проти західної демократії і всього світового порядку, зазначивши, що «напад на Україну був для багатьох людей в Росії і поза нею холодним душем, і я є одним із них» (Interview, 2022, параг. 18).

Важливим проявом суспільної підтримки Чехії стало обрання на посаду Глави Держави

прибічника сильної Європи Петра Павела – на загальнонаціональних президентських виборах він 58 відсотками голосів переміг відверто проросійського олігарха Андрея Бабіша і 9 березня 2023 р. вступив у повноваження. Позицію нового Президента Чехії щодо значення перемоги України характеризує вислів, що «наше майбутнє може бути знищено, якщо ми не підтримаємо Україну в успішному завершенні цього конфлікту» (Cameron, 2022, параг. 18). І хоча повноваження президента в Чехії як у парламентсько-президентській республіці є доволі обмеженими, але постать глави держави залишається значимою в силу загальнонародного мандату на виборах.

Окрім позиції, висловленій у численних міждержавних ініціативах, високопосадовці з Вишеградської четвірки приїжджають в Україну для того, щоб на власні очі побачити наслідки війни. 31 травня 2022 р. Україну відвідала Президент Словаччини Зузана Чапутова. Під час візиту вона побувала у звільнених від російської окупації Бородянці та Ірпені, зустрілася з Президентом України, виступила з Промовою до Верховної Ради. У виступі політикиня висловила своє бачення ролі українського опору для сучасної Європи, наголосивши, що «Україна героїчно захищає Європу від Росії, і весь демократичний світ – на боці України» (Президент Словачкої Республіки, 2022).

Важливим західним сусідом України є Румунія. В перші роки нашої незалежності у взаєминах із нею були спірні моменти, які згодом майже знівелювалися. І в умовах навислої над Європою загрози вона усіляко допомагає Україні, поставляючи власну і транзитну зброю, паливні матеріали, приймаючи біженців. Разом з багатьма іншими країнами Румунія виступила у справі в Міжнародному суді проти країни-агресора. Румунське МЗС зазначило, що розв'язана проти України війна призвела до серйозних масових порушень прав людини з боку РФ (Romania, 2022, параг. 1,3).

Однак Румунія, як частина колишнього соціалістичного блоку, не позбавлена рецидивів минулого стану у вигляді прагнень деяких політиків до переколювання світу. Таке неоімперське бачення демонструє Андрей Марга – колишній очільник МЗС (травень – серпень 2012 року) та міністерства освіти (1997-2000 рр.), який у вересні 2022 р. висловлювався про «неприродні» кордони України і потребу поділити частину її території між Росією, Румунією, Угорщиною і Польщею. Цей виступ отримав рішучу відповідь МЗС країни – воно наголосило кричущу суперечність заяви з офіційною позицією Румунії по відношенню до «незаконної, необґрунтованої та неспровокованої агресії Росії проти України» (Chirileasa: Former Romanian, 2022, параг. 4).

На боці російських інтересів у жовтні 2022 р. зіграв міністр оборони Румунії Васіле Динку. Після вдалого контрнаступу ЗСУ в першій половині осені 2022 р. та очевидних військових та іміджевих

втраг ворога для російського керівництва ще більш нагальним стало збереження обличчя за допомогою переговорів з українською стороною, що й було підхоплено окремими прибічниками вигідної для агресора стратегії. Міністр Динку висловився за переговори з Росією як єдине можливе рішення припинення війни. Принципову незгоду з подібним висловив Президент Клаус Йоханніс. Він зазначив, що «оскільки українці платять за війну власною кров'ю, тільки вони можуть говорити, коли і про що можна вести переговори» (Chirileasa: Romania's defence, 2022, параг. 2).

Безкомпромісно рішучу позицію у підтримці України зайняли країни Балтії. Для них найвпливовішими мотивами стали історична пам'ять боротьби за незалежність від Росії та реальність сьогодишньої загрози. Литва, Латвія та Естонія чітко розуміють, що українські збройні сили є бар'єром для подальшого просування російських військ, тому перемоги України розглядають як власний успіх.

Країни мають спільні кордони з Росією, Литва й Латвія – ще й з Білоруссю, де розташовано значний, з непрогнозованою поведінкою, контингент військ білорусько-російського тандему. Наміри російського диктатора відновити колишній вплив, реалізація яких розпочалася з вторгнення на українські землі, стали поштовхом до потужної консолідації країн Балтії у всебічній допомозі Україні. Серед найважливіших ініціатив є Спільна заява Міністрів закордонних справ Балтії від 24.02.2022 р., спільні документи щодо підтримки пришвидшеного вступу України в ЄС: від Президентів групи країн Балтії та Східної Європи від 28.02.2022, Глав Парламентів Естонії, Латвії та Литви від 08.03.2022, Глав Парламентів Чехії та країн Балтії від 31.02.2022 та інші. Один із документів – підписана 21 березня 2022 р. представниками парламентів тринадцяти держав «Заява групи друзів України щодо необхідності модернізації системи ППО України» – починається словами: «Народ України жертвує життям за свою і нашу свободу», після чого йде обґрунтування необхідності постачання протитанкової та протиповітряної зброї (Statement of friends, 2022).

Разом з Польщею та Фінляндією країни Балтії виступали проти російського туризму в ЄС, у серпні 2022 р. офіційно перестали видавати візи росіянам. Військова допомога країн Балтії розпочалася передачею ПЗРК Stinger та протитанкових комплексів Javelin ще у середині лютого, коли західна розвідка тільки попереджала про готовність російського вторгнення. Велику частину від власних запасів військової техніки було передано у перші тижні війни й у наступні місяці. Країни прийняли десятки тисяч українських біженців.

Незалежний американський журналіст Джуліан Макбрайд, говорячи про держави Центрально-Східної Європи (Литву, Латвію, Естонію, Чехію

і Словаччину), наголошує, що не дивлячись на повільний поступ західної допомоги на початку війни, ці країни «активізувалися та взяли на себе роль лідера в озброєнні України для протидії агресії Росії». Тому їх він називає символом спротиву в Європі (McBride, 2022, параг. 2).

Повертаючись до регіону ЦСЄ, зазначимо також Болгарію, Словенію та країни Західних Балкан (Боснія і Герцеговина, Сербія, Північна Македонія, Хорватія, Чорногорія, Албанія). З названого переліку всі держави визначились із політичним курсом – західні цінності, представницька демократія, права і свободи людини, що для Хорватії, Словенії та Болгарії увінчалось членством у Євросоюзі, а для решти позначилось зафіксованим статусом кандидатів на приєднання до цієї організації.

Почасти позиція цих держав може бути представленою спільними деклараціями міждержавних ініціатив. Показовою є зустріч 16 травня 2022 р. у столиці Албанії міністрів, об'єднаних Стратегією ЄС у Адриатично-Іонічному регіоні (EUSAIR), – окрім країн Західних Балкан включає Словенію та деякі країни півдня Європи – та ухвала Тиранської Декларації. В ній учасники засудили «незаконну та невиправдану агресію Російської Федерації проти України в порушення статті 2(4) Статуту ООН» і підтвердили «свою відданість суверенітету, незалежності, єдності та територіальній цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів» (VII Adriatic and Ionian Council, 2022, с. 2). Особливим документом, підписаним 41 країною з різних частин світу, в т.ч. Албанією, Боснією і Герцеговиною, Болгарією, Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, Словаччиною, Словенією, Угорщиною, Чехією, Чорногорією, Хорватією, є Спільна заява щодо позову України проти Росії в Міжнародному суді ООН з метою «...щоб він міг винести судження щодо звинувачень Росії в геноциді» в результаті її «неспровокованого та жорстокого вторгнення в Україну» (Joint statement, 2022).

Разом із колективними акціями важливу роль відіграють виступи представників вищого політичного керівництва держав. Свою підтримку Україні засвідчили Прем'єр-міністр Албанії Еді Рама і Прем'єр-міністр Чорногорії Дрітан Абазович – у червні 2022 р. вони відвідали Київ і на пресконференції заявили про готовність пропустити Україну в Європейський Союз. Албанія, серед інших проявів солідарності, долучилась до ініціативи деяких країн перейменування вулиць. На думку мера Тирані Ерїона Веліяя, вулиця «Вільна Україна» з розташованим на ній посольством Росії нагадуватиме про те, що Росія напала на Україну. Мер столиці додав, що «наше покоління буде завжди пам'ятати про криваву російську агресію... і героїчний опір України» (Bytuci, & Goga, 2022, параг. 3).

Показником ставлення до російсько-української війни від політикуму Чорногорії може бути позиція міністра закордонних справ країни Ранко Кривокапича, який 7 травня 2022 р. теж наголосив значення боротьби за територіальну цілісність і незалежність проти брутальної російської агресії, заявивши, що «допомога нового чорногорського уряду Україні збільшуватиметься» (Новопризначений Міністр, 2022).

В унісон зі спільними зусиллями діє й Північна Македонія, і додатковим мотивом емпатії тут стало бажання віддячити українцям за надану на початку двохтисячних допомогу. Тоді в країні спалахнули збройні повстання, у відповідь на що Україна надавала державі необхідне озброєння. Тому доволі символічним стало те, що наприкінці липня 2022 р. Україні передали колону танків, а 4 серпня північномакедонське видання MKD повідомило про подарунок чотирьох штурмовиків Су-25.

В сукупності країн ЦСЄ проросійську позицію займає традиційний союзник РФ – Сербія. Вона стала єдиною серед країн-кандидатів на членство в ЄС, яка відмовилася запроваджувати санкції проти Російської Федерації. Утім у цілому все ж діє в загальноприйнятих рамках – у березні 2022 р. засудила повномасштабну агресію проти України у Генасамблеї ООН, не визнала анексію Криму. Чинником утримання країни в межах загальноприйнятого підходу до агресора та кристалізації свого європейського курсу, окрім усього іншого, стала й сама Москва, яка висуває претензії Сербії щодо намірів приєднатися до ЄС.

Розділеною, хоча меншою мірою, у ставленні до війни виявилася Боснія і Герцеговина – держава із громіздкою структурою управління і складними в організаційному і етнічному відношеннях взаєминами суб'єктів федерації. Після початку війни проросійські сили Республіки Сербська за підтримки асоціації «Сербсько-російський міст» та президента Соціалістичної партії, організовували мітинги на підтримку Росії у столиці Республіки Сербській Бая-Луці. Однак набагато більш численним виявився мітинг прихильників України, що зібрав у місті Тузла тисячі громадян з усієї Боснії і Герцеговини. Одним із організаторів заходу був мер міста Жасмін Іманович.

Нестабільність ситуації в країні змусила Європейський Союз поквартитись із поновленням переговорів про її євроінтеграцію, рух до якої уповільнювався, а з боку проросійських політичних сил взагалі гальмувався. Апологетом російського режиму тут виступає президент Республіки Сербської Боснії і Герцеговини Милорад Додик, який на догоду РФ активно перешкоджає євроатлантичному цивілізаційному поступу країни. Натомість Член Президентства БіГ Желько Комшич неодноразово висловлювався на користь вступу до Організації Північноатлантичного договору, а також висловлював підтримку визвольній боротьбі України проти агресії

та незаконної окупації Росією (Komšić, 2022). З огляду на коливання політичних сил і з метою забезпечення стабільності на Західних Балканах 16 грудня 2022 р. Євросоюз надав Боснії і Герцеговині статус країни-кандидата на вступ до ЄС.

Співзвучно з країнами Європи виступила й Хорватія. В цілому вона є дружньою до України, однак, іноді теж демонструє дуалізм вищого політичного керівництва, прикладом чого може бути проросійська риторика у заявах Президента Зорана Мілановича. Ще на початку військового вторгнення він виступав за максимальне дистанціювання від конфлікту в разі його ескалації та проти підтримки України, наголошуючи, що їй – не місце в НАТО. Утім значні повноваження глави уряду в країні з парламентською формою республіканського правління уможливлюють для держави безсумнівну європейську позицію. Її уособлює Прем'єр-міністр Андрей Пленкович – він підкреслює стійкість українського народу, що чинить опір російській агресії, виступає за посилення санкцій, підтримує стратегію відновлення деокупованих територій. На спільному з Президентом Зеленським брифінгу 8 травня 2022 р. Прем'єр Хорватії таку позицію назвав «вибором правильного боку історії та етики» (Хорватія, 2022).

Менш рішучою, ніж країни Балтії або Польща, у ставленні до агресії Росії є Республіка Болгарія. Будучи членом ЄС та НАТО, країна дотримується режиму санкцій, допомагає українській армії, запровадила візові обмеження для громадян Росії. Однак все ж таки лінія поведінки країни є обережнішою, що пояснюється традиційно сильними впливами пропагандистських російських джерел на суспільну свідомість електорату, що віддзеркалюється в розкладці політичних сил урядової коаліції.

Формування у держав ЦСЄ бачення сьогоденної війни склалося з огляду на положення наявного світоустрою, засади якого були погоджені після Другої світової війни. Тому грубе порушення принципів державного суверенітету, мирного вирішення міжнародних конфліктів, прав і свобод людини знаходять відповідь як у заявах політиків, так і консолідованих діях європейців на підтримку України. Очікувано об'єднаною у визнанні згаданих світових цінностей виступає Словенія, яка у рейтингу демократії серед країн ЦСЄ посідає 3 місце (The Democracy Index, 2022, с. 13). 23 серпня 2022 р. Президент Словенії Борут Пахор на другому саміті Кримської платформи під час онлайн-виступу наголосив порушення країною-агресором норм міжнародного законодавства і висловив підтримку територіальній цілісності України. Він закликав Росію «негайно і безумовно вивести свої війська і військову техніку з усієї території України в межах визнаних світом кордонів» (Pahor, 2022, параг. 5).

Висновки.

Таким чином, позиція Центрально-Східної Європи у розумінні сутності російсько-української війни та загрози від Російської Федерації, яка прагне відновити свій вплив на території колишнього соціалістичного блоку, є єдиною. Країни усвідомлюють, що їх вибір в умовах російсько-української війни є екзистенційним – він виходить за межі допомоги Україні і є питанням існування їх державності, а також долі демократії в більш широкому вимірі, адже перемога актора з неоімперськими амбіціями означала б подальше заперечення норм міжнародного права, порушення наявного світового укладу, використання права сили на міжнародному рівні.

В цілому країни регіону діють узгоджено – вони згуртувалися задля всебічної допомоги Україні. З великою кількістю ініціатив для підтримки українського спротиву виступили Литва, Латвія, Естонія, для яких найвпливовішим мотивом стала історична пам'ять боротьби за незалежність від Росії, а також Польща – як і ці країни вона ділить кордони з країною-агресором, що розглядається ними як чинник підвищеної небезпеки.

Політичне керівництво країн з сильно вкоріненими російськими впливами, як-от Угорщина та Сербія, виступає проти антиросійських санкцій та поставок

Україні зброї. Однак держави є підписантами спільних документів, в яких засуджується російська агресія, наголошується вимога дотримання норм міжнародного права та забезпечення територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів. Демократичні інституційні ресурси ЄС, а також чинник участі в міждержавних об'єднаннях або міждержавних ініціативах виступають суттєвим важелем утримання окремих країн в межах консолідованої позиції демократичного світу.

Проявами екзистенційного вибору є демонстрація вищим політичним керівництвом досліджуваної спільноти ставлення до України як країни, що стала бар'єром на шляху просування російської армії в Європу, та консолідована підтримка нашої держави у політичній, військовій, фінансовій, гуманітарній сферах.

Підтримка охоплює запровадження спрямованих на виснаження військової міці агресора санкцій, надання зброї та баз для її ремонту, військового обладнання та амуніції, плацдармів для підготовки військових фахівців різного профілю, лікування поранених. Істотна частина підтримки стосується розміщення біженців та забезпечення гуманітарної допомоги різним категоріям громадян у самій Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрухович, Ю. (2017). Центрально-Східна Європа: коротка історія мутацій. Європа на зламі часів: література, цінності та ідентичність. *Міжнар. конф. 8 черв. 2017, Львів, Україна*. Відновлено з <https://zbruc.eu/node/67327>
- Багатосторонні заяви на підтримку України. (2023, Квітень 1). *Міністерство закордонних справ України*. Відновлено з <https://mfa.gov.ua/bagatostoronni-zayavi-na-pidtrimku-ukrayini>
- Білоус, Т. (2022, Квітень 11). Трагедія Східної Європи. Як розподіл на сфери впливу посилює реакцію. *Журнал соціальної критики «Спільне»*. Відновлено з <https://commons.com.ua/uk/tragediya-shidnoyi-yevropi-i-sfery-vplyvu/>
- Гай-Нижник, П. П. (Ред.), Залізник, Л. Л., Краснодемська, І. Й., Фігурний, Ю. С., Чирков, О. А., & Чупрій, Л. В. (2016). *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики*. Київ: «Леся».
- Лендвел, М. О. (2022). Регіональна стійкість Центральної Європи у контексті нового етапу російсько-української війни. *Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті російсько-української війни: матеріали VII Міжн. наук.-практ. конф.*, (с. 20-25). Ужгород, Україна.
- Магда, Є. (2017). Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози. *Вісник Львівського університету*, 10, 140-145. Відновлено з http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2017/23.pdf
- Метельова, Т. О. (2015). Країни Центральної Європи і міжнародна безпека: спільне й відмінне в українському питанні. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, 22(2), 26-33. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvda_2015_22%282%29_5
- Новопризначений Міністр закордонних справ Чорногорії Ранко Кривокапич відвідав Посольство України в Подгориці. (2022, Травень 6). *Посольство України в Чорногорії*. Відновлено з <https://www.facebook.com/ukrainian.embassy.me/posts/5667844459911555>
- Паніна, І. (2019). Проблема концептуалізації регіону Центрально-Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах. *Історичні і політологічні дослідження*, 1(64), 77-92. Відновлено з <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/6452>
- Президент Словацької Республіки Зузана Чапутова виступила з промовою до Верховної Ради України. (2022, Травень 31). *Офіційний портал Парламенту України*. Відновлено з https://www.rada.gov.ua/video/video_plenar/223460.html
- Смолій, В. А., & Ясь, О. В. (2022). Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*, 6, 3-16. Відновлено з <http://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/819/822>
- Тодоров, І. (2021). Виклик демократичним цінностям в Центрально-Східній Європі російською гібридною агресією в Україні. *Дриновський збірник*, 14, 91-95. Відновлено з <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/17858/16419>
- Тодоров, І. Я. (2022). Безпечовий вимір міжнародних відносин в Східній та Центральній Європі в контексті російської агресії. *Політичне життя*, 1, 138-144. Відновлено з <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12045>
- Хорватія продовжить підтримку України – Пленкович. (2022, Травень 8). *Укрінформ*. Відновлено з <https://www.ukrinform.ua/rubric-uaarazom/3478102-horvatia-prodovzit-pidtrimku-ukraini-bo-ce-vibir-pravilnogo-boku-istorii-ta-etiki-plenkovic.html>

- Чекаленко, Л. Д. (2006). Демократія Центрально-Східної Європи. *Персонал*, 12, 19-23. Відновлено з <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4125/>
- Bytyci, F. & Goga, F. (2022, March 6). Albania Renames Street in Capital Tirana as Free Ukraine. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/europe/albania-renames-street-capital-tirana-free-ukraine-2022-03-06/>
- Cameron, R. (2022, Febr. 1). Pavel Petr: Ukraine deserves to join NATO, says new Czech leader. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-64455121>
- Chirileasa, A. (2022, Oct. 14). Romania's defence minister likely to lose seat after controversial statements on Ukraine. *Romania-Insider.com*. Retrieved from <https://www.romania-insider.com/defence-minister-lose-seat-ukraine-statement>
- Chirileasa, A. (2022, Sept.19) Former Romanian foreign minister makes controversial statement on Ukraine's "artificial" borders. *Romania-Insider.com*. Retrieved from <https://www.romania-insider.com/andre-marga-controversial-statement-ukraine-borders>
- Havlicek, P. & Yeliseyeu, A. (Ed.). (2021). *Disinformation resilience index in Central and Eastern Europe 2021*. Warsaw. Retrieved from <https://east-center.org/wp-content/uploads/2021/09/DRI-report-2021.pdf>
- Interview: Czech President Wants Putin Before War Crimes Court. (2022, June 3). *RadioFreeEurope – RadioLiberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/czech-president-wants-putin-before-war-crimes-court/31882412.html>
- Joint statement on Ukraine's application against Russia at the International Court of Justice. (2022, May 20). *Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale. Italian Government*. Retrieved from https://www.esteri.it/en/sala_stampa/archivionotizie/comunicati/2022/05/joint-statement-on-ukraines-application-against-russia-at-the-international-court-of-justice/
- Komšić, Ž. (2022, Decem. 12). A presidential appeal to the US and the EU for Bosnia's democratization. *Just Security*. Retrieved from <https://www.justsecurity.org/84434/a-presidential-appeal-to-the-us-and-the-eu-for-bosnias-democratization/>
- McBride, J. (2022, Sept.1). Central and Eastern Europe Takes the Lead in Ukraine War. *Geopolitical Monitor*. Retrieved from <https://www.geopoliticalmonitor.com/central-and-eastern-europe-takes-the-lead-in-ukraine-war/>
- MEPs: Hungary can no longer be considered a full democracy. (2022, Sept.15). *European Parliament News*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220909IPR40137/meps-hungary-can-no-longer-be-considered-a-full-democracy>
- Pahor, B. (2022, Aug. 23). The Crimea Platform: Japan, Guatemala, Finland, Estonia, Slovenia, NATO, European Commission. *The Odessa Journal*. Retrieved from <https://odessa-journal.com/the-crimea-platform-japan-guatemala-finland-estonia-slovenia-nato-european-commission/>
- Romania Has Decided to Intervene in Favour of Ukraine at the European Court of Human Rights in the Case Against the Russian Federation. (2022, Sept. 16.). *Press Room of Romanian Ministry of Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.mae.ro/en/node/59633>
- Statement of friends of Ukraine on the urgent necessity to upgrade Ukraine air-defence. (2022, March 21). *The Seimas of the Republic of Lithuania*. Retrieved from https://www.lrs.lt/sip/getFile3?p_fid=45735
- The Democracy Index 2021. (2022). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved from <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>
- VII Adriatic and Ionian Council / EUSAIR Ministerial Meeting. Tirana Declaration. (2022, May 6). *EU Strategy for the Adriatic and Ionian Region*. Retrieved from https://www.adriatic-ionian.eu/wp-content/uploads/2022/05/TIRANA-declaration-Final-13_05_22.pdf

REFERENCES

- Andruxhovich, Yu. (2017). Central and Eastern Europe: short story of mutations. *Europe at the turn of the century: literature, values and identity. Int. Conf. June 8. Lviv, 2017, Ukraine*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/67327>
- Bilous, T. (2022, Apr. 11). The Tragedy of Eastern Europe. How Division into Spheres of Influence Strengthens the Reaction. *Journal of Social Critic "Joint"*. Retrieved from <https://commons.com.ua/uk/tragediya-shidnoyi-yevropi-i-sfery-vplyvu/>
- Bytyci, F. & Goga, F. (2022, March 6). Albania Renames Street in Capital Tirana as Free Ukraine. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/europe/albania-renames-street-capital-tirana-free-ukraine-2022-03-06/>
- Cameron, R. (2022, Febr. 1). Pavel Petr: Ukraine deserves to join NATO, says new Czech leader. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-64455121>
- Chekalenko, L. D. (2006). Democracy of Central-Eastern Europe. *Personnel*, №12, 19-23. Retrieved from <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4125/>
- Chirileasa, A. (2022, Oct. 14). Romania's Defence Minister Likely to Lose Seat after Controversial Statements on Ukraine. *Romania-Insider.com*. Retrieved from <https://www.romania-insider.com/defence-minister-lose-seat-ukraine-statement>
- Chirileasa, A. (2022, Sept.19) Former Romanian Foreign Minister Makes Controversial Statement on Ukraine's "artificial" borders. *Romania-Insider.com*. Retrieved from <https://www.romania-insider.com/andre-marga-controversial-statement-ukraine-borders>
- Croatia will continue to support Ukraine – Plenkovich. (2022, May 8). *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3478102-horvatia-prodovzit-pidtrimku-ukraini-bo-ce-vibir-pravilnogo-boku-istorii-ta-etiki-plenkovic.html>
- Havlicek, P. & Yeliseyeu, A. (Ed.). (2021). *Disinformation resilience index in Central and Eastern Europe 2021*. Warsaw. Retrieved from <https://east-center.org/wp-content/uploads/2021/09/DRI-report-2021.pdf>
- Hay-Nyzhnyk, P. P. (Ed.), Zaliznyak, L. L., Krasnodems'ka, I. Y., Fihurnyy, Yu. S., Chyrkov, O. A., & Chupriy, L. V. (2016). *Russia's aggression against Ukraine: historical prerequisites and modern challenges*. Kyiv: Lesya.

- Interview: Czech President Wants Putin Before War Crimes Court. (2022, June 3). *RadioFreeEurope – RadioLiberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/czech-president-wants-putin-before-war-crimes-court/31882412.html>
- Joint statement on Ukraine's application against Russia at the International Court of Justice. (2022, May 20). *Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale. Italian Government*. Retrieved from https://www.esteri.it/en/sala_stampa/archivionotizie/comunicati/2022/05/joint-statement-on-ukraines-application-against-russia-at-the-international-court-of-justice/
- Komšić, Ž. (2022, Decem. 12). A presidential appeal to the US and the EU for Bosnia's democratization. *Just Security*. Retrieved from <https://www.justsecurity.org/84434/a-presidential-appeal-to-the-us-and-the-eu-for-bosnias-democratization/>
- Lend'el, M. O. (2022). Regional stability of Central Europe in the context of the new stage of the Russian-Ukrainian war. *Format of Ukraine and Central Europe Relations in the context of Russian-Ukrainian War: 7th Inter. Conf. Sept. 23*, (pp. 20-25). Uzhgorod, Ukraine.
- Mahda, Ye. (2017). The Concept of Central-Eastern Europe in Coordinates of Hybrid Threat. *L'viv University Bulletin*, 10, 140-145. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2017/23.pdf
- McBride, J. (2022, Sept.1). Central and Eastern Europe Takes the Lead in Ukraine War. *Geopolitical Monitor*. Retrieved from <https://www.geopoliticalmonitor.com/central-and-eastern-europe-takes-the-lead-in-ukraine-war/>
- MEPs: Hungary can no longer be considered a full democracy. (2022, Sept.15). *European Parliament News*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220909IPR40137/meps-hungary-can-no-longer-be-considered-a-full-democracy>
- Metel'ova, T. O. (2015). Central European Countries and International Security: Common and Different in the Ukrainian Issue. *Scientific Bulletin of Diplomacy Academy of Ukraine*, 22(2), 26-33. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2015_22%282%29_5
- Multilateral statements in support of Ukraine. (2023, Apr. 1.). *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/bagatostoronni-zayavi-na-pidtrimku-ukrayini>
- Pahor, B. (2022, Aug. 23). The Crimea Platform: Japan, Guatemala, Finland, Estonia, Slovenia, NATO, European Commission. *The Odessa Journal*. Retrieved from <https://odessa-journal.com/the-crimea-platform-japan-guatemala-finland-estonia-slovenia-nato-european-commission/>
- Panina, I. (2019). The Problem of Conceptualization of the Region of Central-Eastern Europe in Modern International Relations. *Historical and Political Research*, 1(64), 77-92. Retrieved from <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/6452>
- President of the Slovak Republic Zuzana Čaputová delivered a speech to the Verkhovna Rada of Ukraine. (2022, May 31). *Official Website of Ukrainian Parliament*. Kyiv. Retrieved from https://www.rada.gov.ua/video/video_plenar/223460.html
- Romania Has Decided to Intervene in Favour of Ukraine at the European Court of Human Rights in the Case Against the Russian Federation. (2022, Sept. 16.). *Press Room of Romanian Ministry of Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.mae.ro/en/node/59633>
- Smoliy, V. A., & Yas', O. V. (2022). The modern Russian-Ukrainian war in the light of postcolonialism. *Bulletin of NAS of Ukraine*, 6, 3-16. Retrieved from <http://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/819/822>
- Statement of friends of Ukraine On the urgent necessity to upgrade Ukraine air-defence. (2022, March 21). *The Seimas of the Republic of Lithuania*. Retrieved from https://www.lrs.lt/sip/getFile3?p_fid=45735
- The Democracy Index 2021. (2022). *Economist Intelligence Unit Limited*. Retrieved from <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>
- The newly appointed Minister of Foreign Affairs of Montenegro Ranko Križoković visited the Embassy of Ukraine in Podgorica. (2022, May 6). *Embassy of Ukraine in Montenegro*. Retrieved from <https://www.facebook.com/ukrainian.embassy.me/posts/5667844459911555>
- Todorov, I. (2021). Challenge to Democratic Values in Central and Eastern Europe by Russian Hybrid Aggression in Ukraine. *Drynov'skyi Bulletin*, 14, 91-95. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/drynov/article/view/17858/16419>
- Todorov, I. Ya. (2022). The Security Dimension of International Relations in Eastern and Central Europe in the Context of Russian Aggression. *Political Life*, 1, 138-144. Retrieved from <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12045>
- VII Adriatic and Ionian Council / EUSAIR Ministerial Meeting. Tirana Declaration. (2022, May 6). *EU Strategy for the Adriatic and Ionian Region*. Retrieved from https://www.adriatic-ionian.eu/wp-content/uploads/2022/05/TIRANA-declaration-Final-13_05_22.pdf

Transformation of the State Socio-Political Communication System: the Influence of Social (Internet) Networks

UDC: 321.01:323.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172331>**Voronova Tatiana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9788-1232>, voronova@fsmv.dnu.edu.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Globalization processes inherent in foreign and domestic relations influence the system of communication between state entities and social groups. Under the conditions of modern globalization challenges, in particular, the worldwide pandemic, there is an increase in the influence of social (Internet) networks on socio-political communication, which actualizes their research.

The **aim** of the article is to study the influence of social (Internet) networks on the socio-political environment of the state.

During the study were made the **results**: obtained in the research process: It is claimed that modern state transformations conditionally influence the system of socio-political communication between political institutions and social individuals and political subjects. It is substantiated that the network system of interaction and communication within the framework of the state political space makes a transition from classic tools of distribution, obtaining information and the communication process to the latest, higher quality tools, transforming the very nature of socio-political contact. It has been established that the Internet is emerging as a new and more effective tool for politicians, political institutions, political communication and political influence on the internal and external community.

Social (Internet) networks contribute to the improvement of the quality of the socio-political communication of the state, contributing to the integration of democratic institutions into it through the increase of freedom of speech and the involvement of subjects in the process of political communication.

Conclusions. The development of technological features of the information space creates new models and communication tools, one of which is social (Internet) networks. Such networks carry out the transformation of the features of distribution, obtaining information and implementing communication between political institutions and social groups. The emergence of new social (Internet) networks creates a new communication culture and new cultural institutions that replace the classical communication culture.

Keywords: political communication, social networks, Internet, political information, political environment, networks, public opinion

Трансформація системи соціально-політичної комунікації держави: вплив соціальних (інтернет) мереж

Воронова Тетяна*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність. Процеси глобалізації, що притаманні для зовнішньодержавних та внутрішньодержавних відносин, здійснюють вплив на систему комунікації між державними суб'єктами та соціальними групами. За умов сучасних глобалізаційних викликів, зокрема, всесвітня пандемія спостерігається підвищення впливу соціальних (інтернет) мереж на соціально-політичну комунікацію, що й актуалізує їх дослідження.

Метою статті є дослідження впливу соціальних (інтернет) мереж на соціально-політичне середовище держави.

У процесі дослідження отримано наступні **результати**: Стверджується, що сучасні державні трансформації обумовлені здійснюють вплив на систему соціально-політичної комунікації між політичними інститутами та соціальними індивідами та політичними суб'єктами. Обґрунтовується, що мережева система взаємодії, комунікації у рамках державного політичного простору здійснює перехід від класичних інструментів поширення, отримання інформації та комунікаційного процесу до новітніх, більш якісних інструментів, трансформуючи саму природу соціально-політичного контакту. Встановлено, що Інтернет постає новим більш дієвим інструментом для політиків, політичних інститутів, здійснення політичної комунікації та реалізації політичного впливу на внутрішню та зовнішню спільноту. Соціальні (інтернет) мережі сприяють підвищенню якості соціально-політичної комунікації держави сприяючи інтеграції до неї демократичних інститутів через збільшення свободи слова та залученості суб'єктів до процесу політичної комунікації.

Висновки. Розвиток технологічних особливостей інформаційного простору створює нові моделі та інструменти комунікації, один з таких є соціальні (інтернет) мережі. Такі мережі здійснюють трансформацію особливостей розповсюдження, отримання інформації та реалізацію комунікації між політичними інститутами та соціальними групами. Поява нових соціальних (інтернет) мереж створює нову комунікаційну культуру та нові культурні інститути, що замінюють класичну комунікаційну культуру.

Ключові слова: у політична комунікації, соціальні мережі, Інтернет, політична інформація, політичне середовище, мережі, громадська думка

Вступ.

Сьогодні в розвинених країнах світу процес конвергенції інформатизації та телекомунікації став причиною зростання ролі глобального інформаційного простору (Данько, 2012, с. 181). Світ з системного перетворюється в мережевий, в лоні інформаційного суспільства виникає суспільство мережеве. В результаті в сучасному суспільстві електронні мережі починають грати все більш значну і зростаючу роль. Однак сучасні мережі це не тільки найпопулярніша з усіх видів мереж глобальна комп'ютерна мережа Інтернет, це і мережі міжнародних організацій, професійні, мережі громадських, релігійних організацій тощо (Данько, 2012, с. 182-183).

Про те, що ми живемо в мережевому світі ще в кінці минулого століття, писав іспанський дослідник М. Кастельс (Castells, 2010), котре проявляється, зокрема, у політичні, соціальній та інших сферах соціального існування. Він розглядає соціальну структуру, що формується сьогодні в глобальному масштабі як мережеве суспільство, найважливішою рисою якого виступає не домінування інформації або знання, а зміна напрямку їх використання, в результаті чого головну роль в житті людей знаходять глобальні, мережеві структури, що витісняють колишні форми особистої і групової залежності. Він також підкреслює, що іменує соціальну структуру інформаційного століття мережевим суспільством тому, що така структура, котра формує різноманітні мережі (влади, виробництва, досвіду, формують нову унікальну культуру віртуальності, що володіє характером глобальності. У свою чергу, новітні соціальні, політичні інститути слідує закономірностям суспільства мережевого типу. Прикладом може слугувати індустріальне суспільство, що у рамках свого існування суміжно функціонувало з преіндустріальними суспільними утвореннями. Проте, новітнє суспільство, що утворюється у рамках глобального інформаційного впливу володіє більшою динамічністю свого розвитку і поступово поглинає попередні соціальні та політичні форми суспільства (Castells, 2010, р. 305-311).

Соціальна мережа (мережа), за визначенням М. Кастельса, це варіативність взаємозалежних вузлів. Конкретний зміст кожного вузла залежить від характеру тієї конкретної мережевої структури, про яку йде мова, до них відносяться, наприклад, ради міністрів різних європейських держав, коли мова йде про політичну мережеву структуру управління Європейським Союзом та ін. Включення в мережеві структури або виключення з них, поряд зі зміною відносин між мережами, що втілюються за допомогою інформаційних технологій, визначає конфігурацію домінуючих процесів і функцій в сучасних суспільствах (Castells, 2010, р. 321). Мережі децентралізують виконання і розподіляють прийняття політичних рішень.

Мережеве співтовариство також розглядається в рамках сучасних соціологічних теорій. Представники даної мережевої теорії Р. Хіскот і Б. Уелман (Wellman, 2001) стверджують, що їх підхід відрізняється від соціологічних підходів, в яких вивчаються прийняття рішень акторами ізольовано від інших суб'єктів, а також розглядаються «особисті характеристики» суб'єктів. Теоретики мережевого підходу стверджують, що слід вивчати об'єктивну модель зв'язків, які об'єднують членів суспільства (Wellman, 2001, р. 228). Так, Б. Уелмен зазначає, що «аналітики мереж прагнуть вивчати упорядкований характер поведінки людей та співтовариств, а не регулярний порядок переконань про те, як їм слід поводитися. Отже, вони намагаються уникнути нормативних пояснень соціальної поведінки. Вони також відкидають будь-яке положення, яке трактує соціальний процес як суму персональних характеристик індивідуальних акторів та інтернаціоналізованих норм як таких, що не є структурними» (Wellman, 2001, р. 239).

Аналіз попередніх досліджень.

Наукове дослідження ґрунтується на доробках вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: Н. Бортнік (2017), В. Бурлачук (2016), А. Вайєр (2019), О. Гоцур (2021), Ю. Данько (2012), К. Доценко (2014), О. Ковальчук (2018), К. Коган (2014), О. Кузняк (2020), Е. Лобовикова (2011), А. Потіха (2015), М. Castells (2010), М. Granovetter (1973), G. Sharp (2011), B. Wellman (2001). У контексті викладення результатів наукового дослідження їх доробки будуть детально розглянуті.

Метою статті є дослідження впливу соціальних (інтернет) мереж на соціально-політичне середовище держави.

Результати дослідження.

Мережеві теорії дозволяють проводити дослідження соціально-політичних відносин, громадських зв'язків, як колективних, так і індивідуальних, структури соціальних систем, що дозволяють виявити «впорядковані мережеві моделі». Мережеві теорії відстежують динаміку соціально-політичної сфери, тому що структура соціальної системи знаходиться в стані постійної трансформації в зв'язку зі зміною моделей взаємодії індивідів та груп. У свою чергу, спільні дії акторів можуть змінювати саму соціальну структуру, вносячи тим самим в соціально-політичні процеси нові напрямки і нові обмеження.

Мережі мають перевагу перед ієрархічно організованими зв'язками, вони більш рухливі та адаптивні форми організації, здатні розвиватися разом зі своїм оточенням і трансформацією вузлів, що утворюють мережу. В інформаційному суспільстві мережі все виразніше набувають характеру мереж інформаційних, посилені інформаційно-комунікаційними технологіями.

У самому широкому соціально-політичному сенсі мережа виступає як діяльнісний простір, що створюється та підтримується вузлами активності і каналами зв'язку потоками активності між ними (Гоцур, 2021, с. 54-55). Мережу можна розуміти як набір домовленостей, які передбачають здійснення спільних дій, спільне використання ресурсів і компетенцій двох або більше самостійних учасників (індивідуальних або інституційних) однієї або декількох територій для спільного досягнення цілей кожного з учасників (Лобовикова, 2011 с. 155).

Несистемний характер мережі обумовлює можливість вузлів залишати мережу або підключатися до неї в будь-який час. При виході з мережі того чи іншого вузла мережа заново реорганізується. Будучи незамкненою, мережа має гнучку конфігурацію і може розширюватися до нескінченності. Не існує системного домінування вузлів. Вузли підсилюють свою важливість за допомогою накопичення більшої інформації і більш ефективного її використання. Значимість вузлів виникає не стільки з їх специфічних рис, скільки з їх здатності до розподілу і трансформації інформації. У цьому сенсі головні вузли є вузлами перемикання, відповідними мережевій логіці (Лобовикова, 2011 с. 156).

Кожен вузол в мережі має мережеву владу. Мережева влада полягає в здатності впливати на діяльність інших учасників. У загальному випадку мережева влада виникає з здатності критичних вузлів бути не передавачами, а трансформаторами, тобто додавати певну цінність які проходять через них потоками, змінювати їх властивості в бік більшої користі чи змінювати напрямки потоків, запускати нові потоки. Сила мережевої влади забезпечується такими властивостями критичного вузла, як володіння унікальною інформацією, компетенцією, здатністю залучати нових членів і генерувати нові потоки, здатність надавати унікальні послуги (Бурлачук, 2016, с. 63).

Стрімкий розвиток і глибоке проникнення в усі сфери сучасного суспільства інформаційно-комунікаційних технологій виводять мережеві взаємодії на перший план: світ виходить на зовсім інший рівень використання інформації і комунікації. Сучасна інформаційно-комунікаційне середовище відкриває нові можливості громадської участі та контролю, процеси вже знаходяться на рухомому кордоні переходу громадської участі в політичну.

Вплив на формування громадської думки в соціальних мережах не настільки явний, він не розглядається користувачами як нав'язування, швидше повідомлення сприймається як рекомендації знайомих, як думка цікавих людей лідерів спільнот і це викликає більшу довіру. Така специфічна комунікація відмінно працює в соціальних мережах (Ковальчук, 2018, с. 39).

Засобами впливу на формування громадської думки в соціальних мережах стають технології digital-маркетингу. Найкращі техніки сучасного digital-маркетингу: контент-маркетинг, Big Data, автоматизація маркетингу, мобільний маркетинг, SMM, оптимізація конверсії, Інтернет речей, пошукова оптимізація, переносні пристрої, платна пошукова видача, онлайн-PR спільноти, дисплейна реклама, партнерства та інше. Застосування таких технологій у політичній діяльності це практичні прийоми, що підвищують ефективність функціонування політичних груп або окремих політиків у боротьбі за державну владу того чи іншого рівня. Вони оновлюються і трансформуються з урахуванням конкретної суспільно-політичної обстановки. (Кузняк, 2020, с. 67-69). Методи і механізми, що їх втілюють, повинні орієнтуватися на ретельний облік місця проведення і тимчасової актуальності використовуються комунікаційних каналів. З поширенням сучасного інформаційно-комунікаційного простору та формуванням інформаційного суспільства актуальність політичної діяльності та її реклами на основі інструментарію маркетингу соціальних медіа (SMM) набуває особливого значення, це новий, але дуже перспективний спосіб просування політичних ідей чи кандидатів за допомогою форумів, блогосфери, соціальних мереж, сервісів миттєвих повідомлень, тобто всіх доступних на сьогоднішній день соціальних медіа-каналів (Доценко, 2014, с. 97). У зв'язку з цим зміни, що відбуваються в соціальній сфері суспільства, вимагають від політичних лідерів активних дій в інформаційному полі всесвітньої мережі.

Існує ряд переваг такого інформаційного просування по порівнянні з традиційною рекламою: невисока вартість розповсюдження інформаційного повідомлення; більш широкий і точний охоплення цільової аудиторії; можливість отримувати швидкий зворотний зв'язок від того хто поглинає інформацію і оперативно реагувати на неї; підвищення лояльності соціальних груп, індивідів внаслідок оприлюднення політичної інформації тощо.

Сучасні соціальні мережі дають можливість отримувати докладні звіти про рейтинг використання посилок, статей, роздачі контенту на веб-ресурс компанії тощо. Політична організація сама може відслідковувати популярність створеної спільноти або групи серед користувачів, бачити, що привертає цільову аудиторію, а що ні, дізнаватися думки про те чи іншому продукті. Все це в кінцевому підсумку дозволяє створити лояльну базу споживачів. Найбільш актуальні інструменти для соціальних мереж виступають створення спільнот, блогів та мікроблогів, таргетована реклама, розміщення тізерів в «трафікоємких» спільнотах і блогах (Ковальчук, 2018, с. 40).

Не випадково сучасний Інтернет-простір став не просто структуруватися, мережеві спільноти стають

все більш самодостатніми, закритими для інших, обмежуючи можливу комунікацію. В цей процес все активніше втручається держава, ставлячи електронні бар'єри, фільтри поширення мережевої інформації. Можливості мереж використовуються для контролю за громадською думкою. (Wellman, 2001, p. 241).

Сьогодні вже можна говорити і про публічну політику в мережі. Під нею розуміється сукупність створених користувачами засобів публічної політики, заснованих на застосуванні технологій глобальної мережі Інтернет web 2.0 та web 3.0, які розширюють єдиний інформаційно-комунікаційний простір публічної сфери за допомогою впливу соціального середовища на створення, використання, відтворення контенту мережевого простору, що впливає на суспільство. Технології мережі Інтернет здатні змінити рівень і якість політичної участі, який сприяє формуванню конструктивної і дієздатної конкуренції всередині мережевого інформаційного простору між різними соціально-політичними акторами (Вайєр, 2019, с. 136-139). Особливістю функціонування сучасної публічної політики є підвищення ролі мережевих структур, зокрема ролі соціальних мереж і блогосфери, як нових акторів публічної політики. Під соціальними мережами в даному випадку розуміється технологічна платформа, створена в online-просторі, що служить для вертикальної та горизонтальної взаємодії користувачів (Коган, 2014, с. 63).

Соціальні мережі виконують перш за все функцію позиціонування індивіда або групи в онлайн-просторі за допомогою спеціалізованих web-ресурсів. Крім того, соціальні мережі спрямовані на розвиток міжособистісної і групової комунікації. Сьогодні, головним автором у соціальних мережах є рядовий користувач. Соціальні медіа виступають середовищем, в якому більш ефективні непрямі методи комунікаційного впливу, такі як створення спільнот за інтересами. Для соціальних медіа характерне живе неформальне спілкування, де користувачі яскраво виявляють свою потребу в бажанні комунікувати, що створює і відповідну культуру соціальної, політичної комунікації. Тому, профіль політика або політичного інституту, громадського діяча і будь-якої медійної особи, повинен бути оформлений згідно з відповідними вимогами такої культури (Потіха, 2015, с. 499).

Оформлення профілю, перш за все, це обличчя і візитна картка політика, перше враження потенційний користувач отримає виходячи з того, як оформлена сторінка в соціальній мережі. Кожен передплатник це потенційний електорат політика, на який в подальшому він може спиратися. Логін облікового запису повинен бути промовистим, відповідно обов'язкова наявність унікального аватару (графічне представлення облікового запису). Всі інформаційні поля про політику необхідно заповнити максимально. Ведення запису: щоденна публікація постів, а краще 2-3 поста в день, рекомендується

репостити (поширення постів) цікаві тематичні пости, активно спілкуватися з іншими користувачами тощо (Потіха, 2015, с. 409-500). У публікації контенту важливо позиціонування джерела, канал повинен бути з присутністю новизни, унікальним, відповідати актуального порядку денного. Одним з найголовніших інструментів маніпуляції аудиторією – це прив'язування інформації до актуального порядку денного. Для поліпшення цитованості допустимо оптимізувати текст під пошуковий запит.

При професійному просуванні політика в соціальних медіа можливе зіткнення з негативом з боку ворогів і недоброзичливців. При боротьбі з негативом в Інтернеті, зокрема в соціальних медіа основною помилкою є ігнорування і видалення його з просторів всесвітньої мережі (Бортнік, 2017, с. 55). Якщо з'явився негатив, то правильною стратегією при усуненні його є знаходження у коротку терміни негативну інформацію, створити контр інформаційне повідомлення і тим самим нейтралізувати виниклу ситуацію. У сучасному суспільстві динаміка появи нових інструментів політичної комунікації в арсеналі міжособистісної або міжгрупової взаємодії громадян безпосередньо пов'язана з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій.

Для політиків усього світу Інтернет в цілому, і соціальні мережі зокрема, давно стали інструментом взаємодії з соціумом, з допомогою якого можна виграти вибори, розповісти електорату про нові політичні дії, висвітлити, як вирішуються актуальні проблеми держави. Перевага використання соціальних мереж для політиків всього світу полягає, перш за все, в тому, що з їх допомогою можна впливати на широкі маси максимально ефективно.

Слід також відзначити зростання ролі мережевих електронних ресурсів в полі публічної політики. Це пов'язано з обмеженістю ресурсів, в першу чергу фінансових, внаслідок чого спостерігається ресурсна залежність цивільних структур і об'єднань від держави, жорсткістю законодавства та посиленням контролю над ними з боку державної влади з метою обмеження незалежної активності, все це об'єктивно підводить суспільні структури до захисту і просуванню своїх інтересів, до використання в своїй діяльності таких інструментів, як мережеві інформаційні ресурси (Коган, 2014, с. 63).

Державні структури, зі свого боку, переносять частину своєї діяльності в мережевий простір, створюючи додатковий комунікаційний канал і реалізуючи можливість здійснення в мережі діалогу зі структурами громадянського суспільства.

Мережеві структури, представлені соціальними мережами, вбудовуються в процес публічної політики і стають одними з ключових політичних акторів. Мережеві спільноти стають формою публічної політики, в рамках якої відбувається обмін інформацією між користувачами соціальних мереж

і блогосфери, що сприяє формуванню громадської думки і прийняття зважених рішень у сфері політики. Мережеві спільноти являють собою інтерактивну середовище, яке сприятиме не тільки формуванню принципово нових інформаційних можливостей для політичних дискусій і діалогу, а й конструювання нових груп і контргруп політичної мережевої громадськості (Коган, 2014, с. 64).

Сьогодні електронні соціальні мережі надають можливість вибудувати ефективну комунікацію між групою або групами індивідів, об'єднаних однією метою. Можливо прослідковувати нерівномірність розвитку соціальної (інтернет) комунікації і стверджувати що одні країни відстають від розвитку політичних процесів в провідних країнах, але їх інформаційна складова йде вперед колосальними темпами. Нинішня активність громадян в Інтернеті це, по суті, протополітична партія, яка з часом може перетворитися на реальну.

Проте, деякі дослідники вважають, що соціальні мережі не більше ніж ще один інструмент в багатому арсеналі суспільно-політичних рухів. На думку відомого фахівця з методів ненасильницької боротьби з диктаторськими режимами Дж. Шарпа, «використання соціальних мереж - це не новий метод, а лише нова система оповіщення учасників. Раніше телефонували, клеїли оголошення, роздавали листівки. Зараз до цього додалися повідомлення в соціальних мережах, але сам протест, його механіка залишаються незмінними: ті ж мітинги, демонстрації, голодовки, ходи, пікети ... » (Sharp, 2011, р. 201).

Однією з закономірностей функціонування соціальних мереж є «домінування слабких зв'язків», тобто поширення інформації через малознайомих або зовсім незнайомих людей, що є реальним втіленням класичної праці професора Стенфордського університету М. Грановеттера «Сила слабких зв'язків» (Granovetter, 1973, р. 1371). За десять років до появи електронних соціальних мереж він провів своє перше найвідоміше дослідження соціальних мереж як таких. Він хотів з'ясувати, як такі мережі посилюють соціальну мобільність, а також як люди, присутні в нашому житті, відкривають перед нами нові можливості. В результаті проведених досліджень М. Грановеттер прийшов до висновку про те, що інформація і можливості передаються через слабкі зв'язки набагато швидше, ніж через сильні, оскільки у людей зі слабкими зв'язками менше загальних контактів. Особливе значення М. Грановеттер надає тій об'єднуючій силі, якою володіють слабкі зв'язки. Більшість мережевих моделей в неявній формі мають справу з сильними зв'язками, і тим самим сфера їх застосування обмежується рамками малих груп з чітко

визначеними межами. (Granovetter, 1973, р. 1375). Завдяки цьому в разі поширення ідеї, наповненої великою емоційною складовою, соціальні мережі за короткий проміжок часу формують великі маси прихильників, здатних переходити до конкретних дій. Ця особливість соціальних мереж є одночасно і перевагою, і недоліком.

Висновки.

Розвиток технологічних особливостей інформаційного простору під впливом, у першу чергу, глобалізаційних процесів створює нові моделі та інструменти комунікації, один з таких є соціальні (інтернет) мережі. Такі мережі здійснюють трансформацію особливостей розповсюдження, отримання інформації та реалізацію комунікації між політичними інститутами на різних внутрішніх та зовнішніх рівнях і між політичними інститутами та соціальними групами. Поява нових соціальних (інтернет) мереж створює нову комунікаційну культуру та нові культурні інститути, що замінюють класичну комунікаційну культуру, способи та інструменти комунікації. Така нова культура виступає симбіозом фактичної культури соціально-політичного осередку та інноваційних тенденцій притаманних саме соціальним (інтернет) мережам.

Такі зміни здійснюють трансформацію системи соціально-політичних відносин в державі, у першу чергу, у наслідок збільшення можливостей соціуму до доступу до політичної інформації, у другу чергу, це швидкість отримання такої інформації, а також її варіативність, тобто, на відміну від класичних джерел інформації, сьогодні індивід може одночасно здійснити огляд варіативних політичних точок зору. Соціальні (інтернет) мережі надають широкі можливості участі у політичній комунікації. Завдяки «живій» (online) комунікації соціальні групи або окремі індивіди можуть приймати безпосередню участь у дискусії пов'язаної з політичною проблематикою або з представником політичного інституту, або з іншим зацікавленим у цьому політичному питанні, тобто, стає активним учасником соціально-політичного середовища держави, що, безперечно, впливає на розвиток політичної системи держави, розвитку у ній громадянського суспільства, так як, сприяє розвитку свободи слова, сприяє участі індивідів у політичному житті держави та розвитку інших демократичних інституцій.

Проте, існує проблема у рівні технологічного розвитку окремих держав, що проявляється, у першу чергу, у доступі до соціальних (інтернет) мереж різних соціальних груп, це може виступати показником ефективності соціально-політичного розвитку держави, що безперечно, є актуальним для подальшого дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бортнік, Н. (2017). Особливості застосування соціального медіа-маркетингу для просування продукту підприємств. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 2, 53-56.
- Бурлачук, В. (2016). Мережева влада і соціальний порядок. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 62-77.
- Вайер, А. (2019). Інтерактивні форми політичної комунікації. *Актуальні проблеми політики*, 64, 134-144.
- Гоцур, О. (2021). Соціальні мережі і політичний PR в українських та закордонних виборчих кампаніях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: журналістика*, 2 (2), 53-57.
- Данько, Ю. (2012). Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: плюси і мінуси. *Сучасне суспільство*, 2, 179-184.
- Доценко, К. (2014). Політичний бомонд у соціальних медіа: особливості бренд-комунікативних стратегій. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*, 1-2, 95-99.
- Ковальчук, О. (2018). Технології Big Data в інноваційному маркетингу. *Український журнал прикладної економіки*, 1, 36-52.
- Коган, К. (2014). Соціальні мережі як елемент нового соціального середовища. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 16, 61-71.
- Кузняк, О. (2020). Місце цифрових та інтернет-технологій в інформаційному супроводі діяльності політичних партій. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 3, 65-73.
- Лобовикова, Е. (2011). Соціальні мережі як феномен інформаційного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 5, 154-160.
- Потіха, А. (2015). Мережеві сторінки політичних партій як інформаційний ресурс. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, 41, 496-511.
- Castells, M. (2010). *The End of the Millennium, The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. III. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 6, 1360-1380.
- Sharp, G. (2011). *Sharp's Dictionary of Power and Struggle: Language of Civil Resistance in Conflicts*. 1st Edition. Oxford University Press.
- Wellman, B. (2001). Physical place and cyberplace: rise of personalized networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (2), 227-252.

REFERENCES

- Bortnik, N. (2017). Peculiarities of using social media marketing for product promotion of enterprises. *Economic Bulletin of the Zaporizhzhya State Engineering Academy*, 2, 53-56.
- Burlachuk, V. (2016). Network power and social order. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 62-77.
- Castells, M. (2010). *The End of the Millennium, The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. III. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Danko, Yu. (2012). Social networks as a form of modern communication: pros and cons. *Modern society*, 2, 179-184.
- Dotsenko, K. (2014). Political Beaumont in social media: features of brand communication strategies. *State and regions. Series: Humanities*, 1-2, 95-99.
- Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 6, 1360-1380.
- Hotsur, O. (2021). Social networks and political PR in Ukrainian and foreign election campaigns. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic": Journalism*, 2 (2), 53-57.
- Kogan, K. (2014). Social networks as an element of the new social environment. *International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management*, 16, 61-71.
- Kovalchuk, O. (2018). Big Data technologies in innovative marketing. *Ukrainian Journal of Applied Economics*, 1, 36-52.
- Kuzniak, O. (2020). The place of digital and Internet technologies in the information support of the activities of political parties. *Library science. Documentary science. Informatology*, 3, 65-73.
- Lobovikova, E. (2011). Social networks as a phenomenon of the information society. *Bulletin of Lviv University. Sociological series*, 5, 154-160.
- Potikha, A. (2015). Web pages of political parties as an information resource. *Scientific works of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi*, 41, 496-511.
- Sharp, G. (2011). *Sharp's Dictionary of Power and Struggle: Language of Civil Resistance in Conflicts*. 1st Edition. Oxford University Press.
- Wellman, B. (2001). Physical place and cyberplace: rise of personalized networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (2), 227-252.
- Wyer, A. (2019). Interactive forms of political communication. *Actual problems of politics*, 64, 134-144.

Commemoration of Taras Shevchenko in the Dnieper Region in 1885–1914 Years

UDC: 94: 323.1] (477) «1885/1914» (092) Шевченко

DOI: <https://doi.org/10.15421/172332>**Svitlenko Serhii**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com*Shevchenko Scientific Society, Dniprovsky branch (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** of the topic lies in the fact that its study deepens the understanding of the insufficiently developed problem of commemorating the historical memory of Taras Shevchenko – a symbolic figure of the national progress of Ukraine in the struggle for social and national freedom. Revealing the theme of honoring the memory of an extraordinary poet, artist and thinker in the Dnieper region is important for understanding the support in the last decades of the 19th and early 20th centuries in this region of Steppe Ukraine the freedom-loving traditions of the Ukrainian people. The **purpose** of the study is to reconstruct the process of honoring the historical memory of Taras Shevchenko in the Dnieper region in 1885–1914 in the context of Ukrainian nation-building.

The **results** of the article are that based on the study of archival and published documents, press materials, epistolaries and memories, the main stages of the mentioned process are traced, various forms and methods are shown in the matter of preserving the historical memory of Taras Shevchenko among different layers of townspeople and peasants in particular, folk readings, literary and vocal evenings, concerts, lectures, reports, essays, memorial services, collection of documentary materials about Kobzar, their museification, popularization of his name in the press, collection of funds for the construction of a monument to the great Ukrainian poet in Kyiv, perpetuation of the name in the toponymy of settlements. It was found that such events as the 50th anniversary of Kobzar's death in 1911 and the 100th anniversary of his birth in 1914 were especially widely celebrated.

It was found that the Russian imperial regime resorted to administrative, police and censorship bans in an attempt to counteract public events in honor of T. G. Shevchenko but could not stop the progress of Ukrainian nation-building. The originality and scientific novelty of the article in the production and development of an insufficiently researched plot from historical Shevchenko studies, updating of various primary source material.

Conclusions have been made regarding the stages, different forms and methods of activity in the commemoration of T.G. Shevchenko, which contributed to the establishment of national consciousness and national consolidation among different strata of Ukrainians.

Keywords: historical memory, Kobzar, Ukrainian intelligentsia, Ukrainian nation-building, Ukrainian national consciousness, national consolidation, Shevchenko's holiday

Вшанування пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї в 1885–1914 роках

Світленко Сергій*Наукове товариство ім. Шевченка, Дніпровський осередок (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність теми полягає в тому, що її вивчення поглиблює уявлення про недостатньо розроблену проблему вшанування історичної пам'яті Тараса Шевченка – знакової постаті національного поступу українства в боротьбі за соціальну та національну свободу. Розкриття теми вшанування на Придніпров'ї пам'яті непересічного поета, художника та мислителя важливе для усвідомлення підтримки в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. в цьому регіоні Степової України волелюбних традицій українського народу.

Метою дослідження є реконструкція процесу вшанування історичної пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї в 1885–1914 рр. у контексті українського націотворення.

Результати статті полягають в тому, що на основі вивчення архівних та опублікованих документів, матеріалів преси, епістоляріїв та спогадів, простежено основні етапи зазначеного процесу, показано різноманітні форми та методи у справі збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка серед різних верств містян та селян, зокрема народні читання, літературно-вокальні вечори, концерти, лекції, доповіді, реферати, меморіальні панахиди, збір документальних матеріалів про Кобзаря, їх музеєфікація, популяризація його імені в пресі, збір коштів на будівництво пам'ятника великому українському поету в Києві, увічнення імені в топоніміці населених пунктів.

Встановлено, що особливо широко відзначалися такі події, як 50-річчя смерті Кобзаря в 1911 р. та 100-річчя від дня його народження в 1914 р. З'ясовано, що російський імперський режим вдавався до адміністративних, поліцейських та цензурних заборон, намагаючись протидіяти заходам громадськості на пошану Т. Г. Шевченка, але не зміг зупинити процес поступу українського націотворення. Оригінальність і наукова новизна статті в постановці й розробці недостатньо дослідженого сюжету з історичного шевченкознавства, актуалізації різноманітного першоджерельного матеріалу.

Зроблено **висновки** стосовно етапів, різних форм і методів діяльності у справі вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, які сприяли утвердженню серед різних верств українців національної свідомості та національній консолідації.

Ключові слова: історична пам'ять, Кобзар, українська інтелігенція, українське націотворення, українська національна свідомість, національна консолідація, Шевченкове свято

Стаття надійшла / Article arrived: 08.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2023

Вступ.

Постановка проблеми. Динаміка процесу перетворення етнографічної маси населення на модерну націю значною мірою залежить від поступу елітарної верстви, яка є інтелектуальним проводом, висуває національну програму, актуалізує її в широких масах і за їхньої підтримки і безпосередньої участі втілює в життя. Серед харизматичних постатей, які зробили вагомий внесок у процес українського націотворення, в рукотворний літопис нашого народу назавжди увійшов Тарас Шевченко – непересічний поет, художник та мислитель. Вшанування пам'яті титана українського духу стало важливим чинником національної консолідації українства, поширення й утвердження серед різних верств нашого народу національної свідомості й ідентичності.

Актуальним залишається вивчення цієї наукової проблеми на регіональному рівні, зокрема в межах Придніпров'я, яке наприкінці XIX – початку XX ст. було вагомою складовою тодішньої Катеринославської губернії. В нинішніх умовах жорстокої російсько-української війни виникли додаткові аргументи на користь поглибленого вивчення зазначеної теми. Адже її розкриття дозволяє глибше зрозуміти поступальний інтелектуальний рух українства до власного, національного, який, зокрема, персоніфікувався у збереженні світлого образу Кобзаря, попри всі адміністративні, поліцейські, цензурні перешкоди російського імперського режиму. Водночас варто зазначити, що **стан історіографічної розробки** згаданої теми бажає кращого. В сучасній історіографії маємо лише кілька розвідок історико-краєзнавчого і науково-популярного характеру, зокрема Н. Василенко (2008), В. Лазебник (2013), А. Фоменка (2001; 2008), не кажучи про газетні публікації в місцевій пресі (Див.: Тарас Шевченко і Придніпров'я, 2013, с. 41–62.) Низку цікавих фактів з теми викладено в біобібліографічному словнику М. Чабана (2002), присвяченому діячам місцевої «Просвіти». Вищевказані автори зосередили увагу здебільшого на двох сюжетах теми – вшануванням пам'яті про Т. Шевченка в діяльності Катеринославської «Просвіти» і святкуванні в Катеринославі 100-річного ювілею Кобзаря. Проте ці важливі сюжетні лінії не вичерпують потенціалу теми.

Тому **метою цієї статті** є наукова реконструкція процесу вшанування пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї в 1885–1914 рр. у контексті українського націотворення. **Основою джерельної бази статті** стали як опубліковані матеріали епістоляріїв, преси, спогадів, так і архівні документи Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького та Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ). Вивчення цього комплексу джерел дозволило ввести до наукового обігу ряд цінних матеріалів і повніше та глибше вивчити тему.

Виклад основного матеріалу.

Початки увічнення пам'яті Т. Шевченка на Придніпров'ї, насамперед у дореволюційному Катеринославі (нині – м. Дніпро) датувалися ще останньою чвертю XIX ст. і виявлялися в трьох публікаціях про Кобзаря та його творчу спадщину на сторінках газети «Степь» періоду 1885–1886 рр. Серед них особливе значення мали вірш «26 лютого. 1861–1886» та стаття «XXV годовщина смерти Т. Г. Шевченка» поета-народолюбця І. Манжури. В 1900 р. в катеринославській газеті «Днепровская молва» було опубліковано статтю відомого українського діяча і шевченкознавця О. Кониського «Об изучении личности Т. Г. Шевченко» (Василенко, 2008, с. 125–129).

Від початку XX ст. вшанування пам'яті українського поета і мислителя в нашому краї почало набувати публічного характеру. На користь цього є лист повітового землеміра С. Пржиборовського з Катеринослава до Д. Яворницького в Москву від 23 березня 1901 р. В ньому йшлося, що 17 січня того ж року в Катеринославі відбувся «Тарасів вечір» за участю О. Єфименко, Г. Галайди та місцевих аматорів. Особливе враження на присутніх справило виконання Г. Галайдою думи про Ф. Безрідного, яке вельми розчулило багатьох учасників. Загалом вечір пройшов чудово (Епістолярна спадщина..., 2012, с. 486, 818). Факт проведення цього заходу підтвердив у своїх спогадах Т. Романченко – письменник, збирач фольклорно-етнографічних матеріалів, організатор артистичного гуртка «Запорозька Січ» (Романченко, 1921; Чабан, 2002, с. 385).

11 березня 1902 р. в Авдиторії Комісії народних читань на Петербурзькій вул. (нині – вул. Князя Ярослава Мудрого) літературно-музична секція цієї інституції організувала вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка. Сцена зали Авдиторії Комісії народних читань була прикрашена бюстом українського поета, декорованим квітами. На вечорі виголошувались україномовні промови, а потім до уваги присутніх представлено концерт із двох відділень. У програмі були декламації віршів Кобзаря, що супроводжувалися співом солістів і хору. Місцеві аматори репрезентували 2-й акт Шевченківської п'єси «Назар Стодоля». Кожний виступ присутні супроводжували бурхливими оплесками. За два тижні та ж інституція організувала другий вечір пам'яті українського поета. Весь збір коштів від вечора було передано Товариству ім. Т. Г. Шевченка в Петербурзі. Зазначені Шевченківські вечори проводились без дозволу місцевої влади, а тому санкції не забарилися. Комісія народних читань була скасована, а її приміщення передане Катеринославському науковому товариству (Дніпропетровськ: минуле і сучасне, 2001, с. 103).

Як свідчать спогади Т. Романченка, після вищезазначеного заходу артистичний гурток почав зростати і впорядкував Шевченківський та інші

концерти на пошану українських письменників, де виконувалися співи, декламація й читання. Спочатку зазначені концерти відбувалися в оселях учасників гуртка, куди теж з'являлося не мало народу. Незабаром, у 1902 р. гуртківці облаштували літній театр, для якого знайшлось постійне приміщення на лівому березі Дніпра, в садку українського журналіста, видавця і громадського діяча М. Бикова.

Влітку 1902 р. з гуртка виросло Театральне товариство, яке відкрило для широкого кола містян театр, де улаштовувались вистави українського репертуару. В садку грав оркестр військової музики, а в театрі, коли йшла п'єса зі співом, грав струнний оркестр. Однак після літнього сезону Товариство почало розходитись і знову залишився гурток, який поширював між громадянством українську національну свідомість та культуру. В лютому 1903 р. гуртківці знову влаштували концерт пам'яті Т. Г. Шевченка (Романченко, 1921).

У березні 1903 р. Д. Яворницький перебував у Москві. 12 березня купець, колекціонер та меценат О. Бахрушин написав на його московську адресу листа, в якому дякував за надісланий Статут і Звіт «Товариства ім. Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Зазначене Товариство було створено у столиці імперії в 1898 р. прогресивними діячами української і російської культури. Одним із засновників став Д. Яворницький. Учасники Товариства організовували вечори, читання, а щорічно у березні влаштовували вечори пам'яті Т. Шевченка. У 1905 р. це Товариство об'єдналося з «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книжок». У 1907 р. заходами Товариства було опубліковано «Кобзар» за редакцією В. Доманицького, а в наступному році – друге видання цієї книги (Епістолярна спадщина..., 2010, с. 90, 743–744). Досвід участі Д. Яворницького в зазначених товариствах був використаний вченим в його національно-культурницькій діяльності на Придніпров'ї.

У 1905 р. до організації Шевченкових роковин долучилася Катеринославська вчена архівна комісія (КВАК). 4 квітня 1905 р. ця інституція провела у приміщенні Катеринославського комерційного училища урочистий вечір, на якому з доповідями про життя і творчість Кобзаря виступили активні члени КВАК М. Биков, В. Біднов та В. Пічета. Після доповідей присутні слухали українські народні пісні у виконанні аматорського хору. Кошти, отримані за квитки на вечір, передбачалося використати на видання «книг для народа на малороссийском языке» (Дніпропетровськ: минуле і сучасне, 2001, с. 270).

Вшануванню пам'яті Кобзаря надавалося велике значення в діяльності Катеринославської «Просвіти», статут якої затверджено Катеринославським губернатором 8 жовтня 1905 р. (Катеринославець,

1907, с. 3). Просвітяни прагнули популяризувати ім'я Кобзаря в україномовній періодиці, яку започаткували в Катеринославі на початку 1906 р. Так, 23 лютого вийшло перше число щотижневої газети «Запоріжжє», редактором якої був професор Д. Яворницький, а видавцем – інженер-технолог В. Хрінников. У виданні, зокрема, вийшла Шевченкова поезія «Розрита могила», заборонена цензурою. Це стало однією з підстав припинення газети (Василенко, 2008, с. 129).

У лютому 1906 р. літературна секція просвітянського товариства стала співробітничати в новому українському щотижневому часописі «Добра порада», заснованому редакторами-видавцями М. Биковим та К. Дьяконовим. У № 2 видання від 17 березня 1906 р. за підписом ІвеР з'явилась стаття просвітянина І. Рудичіва «Пам'яті Т. Г. Шевченка» з нагоди 45-ї річниці від дня смерті українського поета. В тому ж числі часопису розміщено дві статті: Л. Біднової (під псевдонімом Л. Жигмайло) «Кріпацтво в творах Т. Г. Шевченка» та К. Дьяконова – «Кобзар. Пам'яті Т. Г. Шевченка», а також поезія М. Кузьменка «Славному Кобзареві». Утім така тематика не влаштовувала російських можновладців. Уже після виходу третього номера склад редакції заарештували, а видання незабаром закрили. Окрім того, члени літературної секції написали чотири реферати про діячів української літератури, зокрема про Т. Шевченка (Катеринославець, 1907, с. 3; Дніпропетровськ: минуле і сучасне, с. 270; Чабан, 2002, с. 115, 387–388).

У той час активно розпочали працювати драматична і співоча секції Катеринославської «Просвіти». З липня 1906 р. до квітня 1907 р. вони організували два літературно-вокальні вечори, присвячені пам'яті Т. Шевченка (Катеринославець, 1907, с. 3).

Як повідомляла газета «Рада» від 20 вересня 1906 р., Катеринославська «Просвіта» вирішила започаткувати бібліотеку-читальню ім. Тараса Шевченка. Рада Товариства одержала від губернатора відповідний дозвіл і сповіщала, що кошти можна надсилати товаришу голови «Просвіти» М. Кузьменку на адресу вул. Тиха, № 8 (Товариство «Просвіта» в Катеринославі, 1906, с. 3).

Газета «Рада» від 7 березня 1907 р. інформувала читачів, що 23 лютого того ж року Катеринославська «Просвіта» організувала святкування Шевченківських роковин. Захід відбувся в Авдиторії народних читань, у розкішно вбраній залі. Перед учасниками вечора співав хор під орудою Хочинського, виконувались декламації, реферат про Т. Шевченка (Шевченкові свята, Рада, 1907, 7 березня (марта), № 55, с. 4). Проте 17 березня те ж саме видання зауважило, що вказаний захід відбудеться 23 березня (Шевченкові свята, Рада, 1907, 17 березня (марта), № 64, с. 4).

І все ж Шевченкові роковини 1907 р. в Катеринославі відзначили вчасно. 26 лютого театральна трупа О. Суслова впорядкувала в

місцевому театрі Шевченкове свято. До програми увійшли драматичний твір «Назар Стодоля», перша дія «Катерини», кантата «Б'ють пороги», «Жалібний марш». У театрі зібралася сила людей, серед яких відчувався надзвичайний настрій (Шевченкові свята, Рада, 1907, 13 березня (марта), № 60, с. 4).

У тому ж році директор Комерційного училища, катеринославський просвітянин А. Синявський організував в освітньому закладі український літературно-музичний вечір, присвячений роковинам Т. Шевченка. Це був не єдиний захід. В училищі проводилися вечори й ранки, присвячені Кобзарю (Заруба, 2003, с. 87–88).

У 1907 р. до Шевченкових свят уперше долучилися робітники-українці станції Нижньо-Дніпровський Катерининської залізниці, які відзначили 46-ту річницю смерті українського поета. На роковинах виставили першу дію «Назара Стодоля», декламації та співи (Шевченкові свята, Рада, 1907, 13 березня (марта), № 60, с. 4).

Катеринославські просвітяни читали лекції з шевченкознавчої й українознавчої тематики. Так, газета «Рідний край» від 19 січня 1908 р. повідомляла читачів про новини діяльності Катеринославської «Просвіти»: С. Іваницький прочитав лекцію «Гайдамаки Шевченка в світлі історичної правди» та Д. Яворницький – «Про кобзу і кобзарство на Україні» (Краснопільський, 1908, с. 16.). М. Чабан датував читання цих лекцій груднем 1907 р. і вказав на дещо іншу назву лекції Д. Яворницького – «Про кобзарів, кобзу та українські історичні пісні» (Чабан, 2002, с. 20–21).

2 березня 1908 р. в будинку міського театру Катеринослава відбувся літературно-вокально-музичний вечір Катеринославської «Просвіти», присвячений 47-м роковинам смерті Т. Шевченка. Захід розпочався виконанням «Заповіту» Кобзаря, під час якого всі слухачі встали зі своїх місць. Далі просвітянин І. Труба виступив з короткою промовою про життя Т. Шевченка. Перший відділ програми закінчився жалібним маршем «Вмер батько наш». У другому відділі вечора виконувались декламації та співи, а у третьому – «жива картина» – своєрідна композиція, різновид пантомім, за мотивами романтичної балади Т. Шевченка «Причинна» в трьох відділах. Прикметно, що Шевченків вечір завершився урочистим виконанням парубочим хором українського національного гімну «Ще не вмерла Україна». Під впливом патріотичних емоцій присутні просити виконати «Заповіт» удруге, що й було зроблено хористами. Всі учасники вечора знову слухали стоячи. Взагалі вечір мав великий емоційний вплив на аудиторію (Шевченків вечір в Катеринославі, 1908, с. 3).

Тим часом тривала лекційна робота з Шевченківської тематики. 5 березня 1908 р. в помешканні Катеринославської «Просвіти»

Д. Яворницький прочитав лекцію «До біографії Т. Г. Шевченка по документах музею Поля», яка викликала великий інтерес у слухачів. Історик ознайомив численних присутніх з матеріалами, що розкривали маловідомі факти перебування Кобзаря в Орській фортеці на засланні. Особливу зацікавленість слухачів набули матеріали, які Дмитро Іванович підготував до друку й розраховував опублікувати до відкриття пам'ятника Кобзарю. Це власноручна біографія Т. Шевченка, написана ним для журналу «Народное Чтение» на прохання редактора і видавця О. Оболенського, а також лист П. Куліша з приводу згаданої «Автобіографію». Слухачів налічувалось так багато, що зала не змогла вмістити всіх бажаючих. Лекція супроводжувалась гучними оплесками аудиторії (Краснопільський, 1908, с. 5–6; Лекції катеринославської «Просвіти», 1908, с. 3).

Д. Яворницький мав значний інтерес до постаті Т. Шевченка та його біографії. Ще на початку 1905 р. він придбав за 150 крб у Ростові-на-Дону в Ф. Романовича п'ять документальних справ до біографії Кобзаря періоду заслання поета. Ці справи разом із листом Т. Шевченка з Нижнього Новгорода до визначного діяча українського та російського театрального мистецтва М. Щепкіна від 4 січня 1858 р. Д. Яворницький опублікував на сторінках «Вестника Екатеринославского земства» (1905, № 16–17, с. 399–405). У № 145 газети «Рада» було вміщено невеличку замітку про матеріали до біографії Т. Шевченка, які зберігалися в Обласному музеї ім. О. Поля. При цьому йшлося, що Д. Яворницький нібито приховував ці матеріали від громадськості. Із спростуванням цього закиду на сторінках газети «Рада» 13 липня 1907 р. виступив відомий катеринославський просвітянин В. Біднов (псевдонім В. Широчанський) (Широчанський, 1907, с. 3).

Постать Т. Шевченка вшановувалася не тільки в губернському Катеринославі, а й у сільській місцевості. Приміром, газета «Рідний край» сповіщала 7 березня 1908 р., що 20–21 лютого того ж року в с. Іванівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, в приміщенні шкільного будинку відбулись два вечора, присвячені Т. Шевченку. На обох заходах співали «Заповіт», читали коротку біографію Кобзаря, хор виконував «Ще не вмерла Україна», «Б'ють пороги», «Реве та стогне» та багато ін. Декламували й Шевченківські вірші – «Минають дні», «Якби ви знали, паничі» тощо. У вечорах узяв участь натовп народу. Прибуток із цих заходів призначався на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві та на дитячі книжки українською мовою (Ляш-ко, 1908, с. 15.).

26 лютого наступного 1909 р. гурток селянської молоді в с. Іванівка Олександрівського повіту звернувся з проханням місцевого священника о. Володимира відслужити панахиду по Шевченкові. Хоча священник не належав до українців, жадання молоді прийняв із радістю і надвечір відслужив у церкві урочисту

панахиду, на яку зібралось чимало односельчан. Учитель найближчої школи привів і школярів. На жаль, мало хто із присутніх знав, хто такий Т. Шевченко (С. Іванівка, Олександрівського повіту, 1909, с. 4).

А в той же день у Катеринославському комерційному училищі місцеві українці впорядили великий концерт, присвячений 48-роковинам від смерті Т. Шевченка. Газета «Рада» ще 18 лютого 1909 р. повідомила читачів про дуже цікаву програму вечора. В ній передбачалось виконання хором під орудою Ф. Клименка у складі 80 осіб жалісного маршу на смерть Т. Шевченка, кантати М. Лисенка «Б'ють пороги» та «Заповіту» двох композиторів – М. Лисенка та М. Завадського. У програмі Шевченкового вечора була також постановка кількох живих картин на сюжети з «Кобзаря». Організатори передбачили й оформлення зали в українському стилі: рушниками, плахтами, малюнками, квітками та розмаїтим кольоровим електричним світлом. Частина від прибутку з цього концерту призначалася у фонд будівництва пам'ятника Т. Шевченку в Києві (Шевченкове свято в Катеринославі, 1909, с. 4).

15 березня 1909 р. Шевченкове свято відбулось і в ідальні майстерень на станції Нижньодніпровській, де пройшов літературно-вокальний вечір, присвячений 48-роковинам від смерті Т. Шевченка. Упорядниками вечора значились просвітяни В. Курінний, Т. Татарин, Т. Митрус та І. Левартовський (Лист до редакції, 1909, с. 4). Невелике приміщення не змогло вмістити всіх бажаючих. Окрасою сцени став бюст Т. Шевченка, оздоблений гарною рамою з квітками й різними електричними лампочками. На початку заходу реферат про Т. Шевченка прочитав тодішній голова Катеринославської «Просвіти» С. Липківський. У концерті взяв участь великий хор під орудою Г. Роменського, який гарно виконав «Заповіт», «Жалібний марш», «Ще не вмерла Україна» та інші співи. Шевченків «Заповіт» присутні слухали стоячи. Просвітяни добре представили спадщину Кобзаря: М. Кузьменко прочитав уривок з поеми «Єретик» про Яна Гуса, В. Герус – поему «Кавказ», М. Томильченко – вірш «До Основ'яненка», Курінна – поему «Сова». Бандурист Г. Федоренко виконав фрагмент «Зоре моя вечірняя» із поеми «Княжна» і думу про корсунського полковника С. Морозенка. Наприкінці були влаштовані живі картини. Прибуток від заходу призначався на пам'ятник Т. Шевченку (Шевченкове свято на ст. Нижнедніпровській, 1909, с. 4).

Зазначений вечір став першим українським вечором у Нижньодніпровську. І це було важливо в населеному пункті з 30 тис. мешканців, де до того часу проводились лише російськомовні заходи. Характерно, що поліцмейстер, підписуючи програму вечора, не дозволив друкувати в ній заклик «Жертуйте на пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Києві» (Шевченкове свято в пос. Нижнедніпровськ, 1909, с. 4; Пос. Н.-Дніпровськ, 1910, с. 4).

Прагнучи вшанувати ім'я Т. Шевченка, на Придніпров'ї збирали кошти на будівництво пам'ятника Кобзареві. Так, при Новомосковській повітовій земській управі організували особливий Комітет для збирання відповідних пожертвувань. На квітень 1909 р. за підписними листами зібрали 537 крб 88 коп. Від Новомосковського комітету в Центральний Шевченківський комітет обрали члена Новомосковської земської повітової управи Н. Комарова. Дійсним членом Центрального Шевченківського комітету висунули відомого просвітянина, підприємця, новомосковського землевласника та мецената В. Хрінникова, який вже пожертвував на пам'ятник Т. Шевченкові 100 крб (З Катеринославщини. На пам'ятник Т. Шевченкові, 1909, с. 2).

У 1910 р. активність Катеринославської «Просвіти» знизилася. Давалися взнаки як чималий грошовий борг, так і заборони місцевої царської адміністрації. Це породжувало пригнічені настрої і позначилося на влаштуванні Шевченкових роковин. Їх святкування відбулось за участі приватного гуртка людей, який і в 1909 р. влаштовував Шевченківське свято в Катеринославі (М. Ж., 1910, с. 2).

У 1910 р. вшануванням пам'яті Т. Шевченка в Нижньодніпровському опікувалися члени Мануйлівської «Просвіти» Новомосковського повіту. 26 лютого 1910 р. просвітяни провели поряд з іншими заходами Шевченківське свято (Митрус, 1911, с. 69–70.). Відбувся захід в ідальні Нижньодніпровських майстерень за участю робітників та селян. Свято розпочалось Шевченковим «Заповітом»; далі присутні прослухали вступне слово про Кобзаря, співи і декламації. Людей прийшло багато. У залі продавалися відповідні заходу книжки та картки. Загальний прибуток від Шевченківського свята склав понад 100 крб, а чистий, що дорівнював 54 крб, був відправлений на пам'ятник Кобзарю в Києві (В Мануйлівській «Просвіті». Шевченкове свято, 1910, с. 3; Писарь Татарин, 1911, с. 199).

Вшануванням пам'яті Т. Шевченка опікувалися й деякі органи місцевої преси. Серед них слід вказати на газету «Южная Заря», що належала до справді поступових видань і виявляла найбільший інтерес та прихильність до українства. У 1910 р. ця газета (№ 1128) вшанувала пам'ять Кобзаря гарними статтями. До тогорічних Шевченкових роковин журналісти «Южной Зари» зібрали на будову пам'ятника Т. Шевченку 138 крб 95 коп., з яких 128 крб 50 коп були перераховано в Полтавську земську управу.

Інша більш-менш поступова газета, «Придніпровський край», присвятила поетові в його роковини дві статті й надрукувала портрет. В день народження Кобзаря на шпальтах цього видання (№ 3801) вийшла стаття І. Личка «Памяти гениального горемыки», де автор вказав на народний характер великого поета, задаючи риторичне питання: «Чого не

буває такого паломництва до могил: Пушкіна, Гоголя, Тургенєва, Некрасова, Гаршина, Успенського?» (3 газет та журналів, 1910, с. 1; Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові, 1910, с. 3; М. Ж., 1910, с. 2).

5 грудня 1910 р. відбулась посвята власного будинку «Просвіти» в с. Мануйлівці. У своїй оселі просвітяни організували гарний концерт з хоровими співами, оркестром та художнім читанням. Велике враження на присутніх справила українська артистка з Києва Н. Дорошенко, яка викликала бурю оплесків. Серед її декламацій найвиразнішими були «Б'ють пороги» Т. Шевченка (Т. Т., 1911, с. 70, 77).

Популяризацією творчої спадщини Т. Г. Шевченка опікувалася й перещепинська інтелігенція. У «Народному домі» с. Перещепине Новомосковського повіту впорядили виставу «Назар Стодоля», якою місцеві селяни були дуже задоволені (Допис. С. Перещепина, 1911, с. 84).

Катеринославські просвітяни дбали про монументальне увічнення пам'яті Т. Шевченка, а тому прилучилися до збору коштів на пам'ятник Кобзареві у Києві. Так, у листі просвітянина, підприємця і мецената В. Хрінникова від 1910 р. йшлося про те, що, дякуючи листам Д. Яворницького, Новомосковське земське зібрання асигнувало на пам'ятник Т. Шевченку 500 крб (Епістолярна спадщина..., 2021, с. 466).

У 1911 р. великою подією стало святкування громадськістю 50-х роковин від смерті Т. Шевченка. Підготовка до ювілейної дати широко висвітлювалася в українському часописі «Дніпрові хвилі». Так, 2 лютого 1911 р. видання опублікувало велику передову статтю «На передодні великих роковин», а також повідомило читачів про початок ведення біжучої української бібліографії Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, про що йшлося у великому матеріалі статті «В справі нашої бібліографії» Бібліографічної Комісії і Бюро Наукового товариства ім. Шевченка.

У рубриці «З нашого життя» газета висвітлювала підготовку до Шевченківських роковин у різних осередках свідомого українства, в тому числі в Катеринославі (На передодні великих роковин, 1911, с. 89–91; Бібліографічна Комісія і Бюро Наукового Товариства ім. Шевченка. В справі нашої бібліографії, 1911, с. 101–102; Шевченківські свята, Дніпрові хвилі, 1911, 2 лютого, № 7–8, с. 102–103). Окрім того, в тій же рубриці йшлося про святкування пам'яті Кобзаря в Катеринославі. Так, повідомлялося, що 50-річчя роковини смерті Т. Шевченка збирається вшанувати Катеринославське Наукове товариство, яке планує наукове засідання з промовами й декламацією. Серед промовців мають виступити А. Лісовський та М. Биков. Урочисте засідання планувало організувати й Катеринославська вчена архівна комісія. На ньому мав виголосити дві доповіді Д. Яворницький. Перша доповідь історика стосувалася Запорозжя в поезії Т.

Шевченка, а друга – матеріалів до біографії Кобзаря, що зберігалися в Обласному музеї ім. О. Поля. Катеринославська «Просвіта» планувала проведення Шевченківського концерту з рефератом у Народній Авдиторії 6 березня 1911 р. (Святкування пам'яті Шевченка у Катеринославі, 1911, с. 104). Дисонансом до вищенаведеного виглядала замітка про те, що дворянське зібрання у Катеринославі відхилило пропозицію пожертвувати щось на пам'ятник Т. Шевченкові у Києві (Дворянське зібрання у Катеринославі..., 1911, с. 104).

Вельми цікавою виявилась публікація «Шевченківські свята», подана в рубриці «З нашого життя» в № 9 «Дніпрових хвиль» від 16 лютого 1911 р. В ній йшлося про численні звістки про відзначення 50-річчя роковин з дня смерті Т. Шевченка. В центрі уваги цієї кореспонденції був матеріал про підготовку до урочистого святкування події в Києві. Зокрема, повідомлялось, що на 27 лютого заплановано провести урочисту Академію в Київському оперному театрі. До участі у заході запросили відомих українських учених та громадських діячів, зокрема проф. Д. Яворницького з Катеринослава. (Шевченківські свята, Дніпрові хвилі, 1911, 16 февр., № 9, с. 121).

Запрошення знаного історика запорозького козацтва, який мав представляти Придніпров'я, свідчило про авторитет вченого і про його соборницькі контакти з українськими діячами Києва та Львова. Звичайно, українофобські кола відразу ж розпочали кампанію в пресі проти «українських сепаратистів», які запрошують галичан, щоб розіграти «австрійську інтригу». В результаті цього цькування та інших обставин Український клуб був змушений відмовитися від святкування Шевченківських роковин у Києві (Шевченківські свята, Дніпрові хвилі, 1911, 16 февр., № 9, с. 121).

16 лютого 1911 р. «Дніпрові хвилі» сповістили читачів про підготовку до Шевченківських роковин у різних осередках свідомого українства Катеринослава та його навколишніх сіл. Найбільш жваву діяльність розгорнула в той час Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти». До святкування Шевченківського ювілею в селі Мануйлівці готувався хор у складі більш ніж 30-ти осіб під керівництвом учителя співів залізничної школи С. Клименка (Життя «Просвіт», 1911, с. 123–124).

У ході підготовки до Шевченкових роковин до Мануйлівської «Просвіти» звернулось правління бібліотеки службовців та робітників Нижньодніпровських майстерень з проханням спільного вшанування пам'яті Т. Шевченка. На гроші, які буде зібрано в ході святкування, ухвалили замовити великий фотографічний портрет Кобзаря, щоб вивісити при бібліотеці, в ідальні майстерень (Правління бібліотеки службовців і робітників Нижньодніпровських майстерень..., 1911, с. 124).

Одними з перших відзначили 50-річчя від дня смерті Кобзаря в селі Перещепине Новомосковського повіту. 17 лютого 1911 р. дуже гарне святкування відбулось у «Народному домі». Напередодні організатори розвісили афіші, де йшлося про «Реферат про Шевченка» і постановку драми М. Кропивницького «Невольник», написаної за поемою Т. Шевченка. На початку свята учасники побачили на сцені убраний квітками й рушниками портрет Т. Шевченка, а навколо нього козаків, якими були загримовані хористи, котрі тихо, сумно і струнко почали співати урочистий Шевченків «Заповіт», по виконанню якого пролунали оплески. Глядачі уважно прослухали реферат про Т. Шевченка, який супроводжувався декламацією Кобзаревих творів. Справжньою овацією публіка зустріла хорове виконання козацької пісні «Ой сів пугач на могилі». Великий успіх мала вистава «Невольника» у виконанні селянських аматорів-артистів. Наприкінці вечора хор та артисти на прохання публіки двічі виконували Шевченків «Заповіт». Надходження від свята не тільки покрили виплату боргів по будівництву «Народного дому», а й дали 10 крб на пам'ятник Т. Шевченку і були направлені до редакції газети «Рада» (Прихоженко, 1911, с. 162).

26 лютого 1911 р. гурток свідомих селян с. Діївка Катеринославського повіту ухвалив відслужити панахиду по Кобзареві. 27 лютого батюшка Христо-Воздвиженської церкви о. Афанасенко виголосив гарну промову про Т. Шевченка, вказавши на його заслуги перед рідним краєм. Селяни уважно слухали й молились по великому митцю українського слова. Після панахиди свідомі селяни роздавали листи із закликом жертвувати на пам'ятник Шевченку і з біографією поета. Пожертвування селян було зібрано (Селянин, 1911, с. 162).

Після вечірні того ж дня ювілейну Шевченківську дату відмітили в с. Підгородня Новомосковського повіту, де відправили привселюдну панахиду по душі Т. Шевченка. Перед панахидою коротку, але чуйну промову виголосив пан-отець Феодосій. На меморіальний захід прийшло близько однієї тисячі дорослих та дітей, які прослухали гарне виконання селянського хору. У волості було вивішено життєпис поета, видання «Часу» і селяни читали його, як приходили до волості. Діти отримували біографії Т. Шевченка, «Катерину» та інші видання «Часу», які справляли величезне враження на дітлахів (Допис. С. Підгородня, 1911, с. 179).

26 лютого 1911 р. відзначила Шевченківські роковини Мануйлівська «Просвіта». Вдень у просвітянському будинку члени місцевого осередку товариства поставали навколівки в залі, де стояв уквітчаний бюст Т. Шевченка і проспівали урочисто «Заповіт». Потім близько 200 учасників урочистостей пішли до церкви, де відправили панахиду. Пан-отець виголосив гарну промову про Кобзаря, яка багатьох

розчулила до сліз. Під час панахиди співало два хори: просвітянський та церковний під орудою П. Погрібниченка. Близько 100 учасників отримали біографії Т. Шевченка видання «Часу». Роздавали й портрети Кобзаря. Наступного дня мануйлівський просвітянин Т. Татарин мав прочитати реферат про Т. Шевченка, але поліцмейстер заборонив захід. Характерно, що не дозволено було прочитати книжечку «Оповідання про життя Кобзаря Ол. Кукулевського» (Київ, 1901), дозволену цензурою (Роковини Шевченка у Мануйлівці, 1911, с. 139–140; Шевченкові дні. В Мануйлівці, 1911, с. 3; Історична Шевченкіана..., 2016, с. 57).

На 26 та 27 лютого 1911 р. були заплановані народні читання з «чарівним ліхтарем» – апаратом для проєкції зображень життєпису Т. Шевченка і його творів у клубі «Общественное Собрание» в селах Воронівці та Животилівці, що зливалися з передмістями Новомосковська. У клубі того ж вечора мав співати любительський хор. На 26 лютого заплановано й панахиду по поетові в місцевому Соборі (Святкування шевченкових роковин у Новомосковську, 1911, с. 124).

Образ Т. Шевченка жив в історичній пам'яті мешканців навколишніх сіл Катеринослава. Так, у с. Діївка Катеринославського повіту серед місцевих селян можна було знайти «Кобзар» та портрети Т. Шевченка, а в с. Сухачівка того ж повіту траплялися свідомі українці, які розповідали про українського поета. Селяни ж слухали такі оповіді «з великою охотою» (Дописи. С. Діївка, с. Сухачівка, 1911, с. 126–127).

Урочисто відзначили 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка свідомі українці Катеринослава. 26 лютого 1911 р. в місцевому соборі заходами Катеринославської «Просвіти» відправили панахиду по душі покійного поета. У ході меморіального заходу о. Д. Страховський виголосив теплу й чулу промову; співав семінарський хор. Панахиду відвідало близько 150 осіб, переважно студенти і семінаристи. Частину зібраних грошей направили на будівництво пам'ятника поету, а це 13 крб 14 коп пожертвувань (Шевченківські дні у Катеринославі, 1911, с. 138).

Не маючи можливості урядити великий концерт, Катеринославська «Просвіта» подала клопотання на читання кількох народних лекцій про Т. Шевченка. Лекції запланували в аудиторіях Наукового товариства в Катеринославі, на Чечелівці та в Кайдаках. Проте місцева влада чинила спротив просвітянським заходам. Так, ввечері 26 лютого 1911 р. мало відбутися засідання Наукового товариства, на якому з доповідями про Т. Шевченка планували виступити В. Біднов та Гр. Черняхівський. Проте перед початком заходу читання доповідей було заборонено. Отже, засідання не відбулося (Катеринославська «Просвіта», 1911, с. 138, 139). Очевидно, така ж доля спіткала й запланований Катеринославською

«Просвітою» Шевченківський концерт з рефератом, який мав відбутися у Народній Авдиторії Наукового товариства 6 березня 1911 р. (Святкування пам'яті Шевченка у Катеринославі, 1911, с. 104).

Втім повністю замовчати ювілейні Шевченкові роковини місцевій владі не вдалося. 26 лютого 1911 р. газета «Южная Заря» присвятила Шевченкові трохи не ціле число. На шпальтах видання вийшла передова «Великому українському Кобзарю», а також низка статей. В газеті подано й портрет Т. Шевченка. Навіть монархічна «Русская Правда» розмістила статтю В. Кожина, присвячену Т. Шевченку. Однак у матеріалі не обійшлося без прикрих помилок та випадів на адресу фантастичного «українофільського мазепинства». Проте не всі органи преси мали сміливість сповістити друкованим словом про Кобзаря. Так, газета «Приднепровскій Край» 26 лютого не згадав про Шевченкові роковини і лише на другий день опублікував якийсь невиразний портрет Т. Шевченка (Катеринославська преса про Шевченка, с. 1911, с. 138–139).

До Шевченківського концерту готувався й гурток любителів українського театру й співу під орудою д. Базилєєва. Захід планувався на початок березня 1911 р. в Народному Домі на Чечелівці, робітничому передмісті Катеринослава (Шевченкове свято на Чечелівці, 1911, с. 124).

2 березня 1911 р. в № 10 «Дніпрових хвиль» було опубліковано передову статтю «Великі роковини. 26 лютого 1861–26 лютого 1911» М. Жученка (Жученко, 1911, с. 129–131). Окрім того, на шпальтах видання вміщено статті: «До Шевченкового ювілею» Л. Жигмайло (Л. Біднової) (Жигмайло, 1911, с. 132–133), «Тарасова слава» М. Бикова (Биков, 1911, с. 133–134), вірш «Т. Г. Шевченкові» Д. Яворницького (Яворницький, 1911, с. 135–136).

У рубриці «З нашого життя» широко висвітлено вшанування пам'яті Кобзаря на Наддніпрянщині, на Галицькій Україні, в Росії та в Центральній Європі. Належним чином представлено вшанування на Придніпров'ї пам'яті українського поетичного генія. Зокрема, йшлося, що до роковин Кобзаря долучилася Катеринославська вчена архівна комісія. 27 лютого 1911 р. ця інституція урочисто провела Шевченківський вечір у будинку Першої Комерційної школи. У залі вивісили великий портрет Т. Шевченка в золотій рамі, прикрашений рушником. Згори на учасників зібрання дивився ще один портрет Т. Шевченка, розміщений посеред картин інших українських історичних діячів, що прикрашали собою чудову залу Комерційної школи. Після вступного слова А. Синявського було прочитано три доповіді: «Шевченко, як народний поет» Д. Сигаревича, «Запорозжці в поезії Шевченка» Д. Яворницького, «Народна душа в творах Шевченка» М. Бикова. На засідання прибуло близько 400 осіб, які з великою увагою вислухали доповіді й вітали ораторів гучними

оплесками. Урочистий вечір відвідали не тільки катеринославці, а й приїжджі з Новомосковська, Кам'янки, Мануйлівки, Ігрени, Діївки та Кайдаків (В Архівній Комісії, 1911, с. 139).

Члени Катеринославської вченої архівної комісії ухвалили клопотатися перед Катеринославською міською думою щодо найменування іменем Т. Г. Шевченка одну з вулиць міста. Попри те, що міська дума не наважилася втілити в життя цю ініціативу, мешканці Самарівки, околиці міста, самі назвали одну з вулиць Шевченковою (Заруба, 2003, с. 97). Ця акція стала знаковим виявом зростання серед містян української національної свідомості.

Шевченківські заходи тривали і в другій половині березня 1911 р. Із затримкою, але все ж таки вшанували пам'ять Т. Шевченка в Науковому товаристві в Катеринославі. 19 березня 1911 р. на засіданні ради Наукового товариства було прочитано дві доповіді про Т. Шевченка. Г. Черняхівський розповів присутнім про мотиви поезії Кобзаря, а В. Біднов – про ставлення українського громадянства до пам'яті свого великого поета. Зала, де відбувалося засідання, була дуже гарно прибрана в українському стилі, а на естраді стояв великий бюст Т. Шевченка. Обидві доповіді вирізнялися ґрунтовністю й цікавістю, хоча членів товариства та іншої публіки прийшло дуже мало (Доклади про Шевченка на зборах «Научного Об-ва» в Катеринославі, 1911, с. 177).

На 12 березня 1911 р. запланували літературно-співочий Шевченківський концерт у своїй «Просвіті» мануйлівці. Але, судячи із замітки у «Дніпрових хвилях» від 18 березня 1911 р., цей захід перенесли на 20 березня 1911 р. (Життя Мануйлівської «Просвіти», 1911, с. 161). У цей день заплановане Шевченківське свято відбулося. Зала будинку Мануйлівської «Просвіти» була дуже гарно прибрана. По стінах висіли малюнки на сюжети з української історії і великі портрети М. Драгоманова та Б. Грінченка, прикрашені рушниками. На сцені стояв великий білий бюст Т. Шевченка. На початку вечора зі вступним словом про життя і творчість українського поета виступив просвітянин Д. Дорошенко. Після того хор під орудою О. Клименка виконав «Заповіт», який присутні прослухали стоячи. В концерті взяли участь ряд декламаторів та співців. Окрім того, чималий хор під орудою О. Клименка дуже гарно виконав кантату М. Лисенка «Б'ють пороги» і кілька інших пісень. Вечір мав великий художній і матеріальний успіх (Шевченкове свято в с. Мануйловці, 1911, с. 178).

26 березня 1911 р. відбувся Шевченківський концерт в їдальні вагонних майстерень у Нижньодніпровську. Програма заходу дуже нагадувала вечір у Мануйлівській «Просвіті». Зі вступним словом виступив Д. Дорошенко. Присутні із задоволенням прослухали виконання хору під орудою О. Клименка, а також співи та декламацію. Чистий прибуток від концерту пішов на придбання

великого портрета Т. Шевченка олійними фарбами для зали Бібліотеки при вагонних майстернях (Шевченківський концерт у Нижнєдніпровську, 1911, с. 178).

Відзначення Шевченківських роковин у 1911 р. тривало до кінця березня. Так, довго не надавали дозволу на святкування 50-річчя смерті Кобзаря в Новомосковську. Аж 25 та 27 березня, отримавши відповідну згоду, свідомі мешканці міста та прилеглих сіл відзначили Шевченківську дату. Свято відбулось у «Клубе Общественного Собрания» 25 березня. Із Катеринослава на урочистості прибула Н. Дорошенко, яка окрасила свято своєю високо артистичною декламацією творів Т. Шевченка і здобула велике схвалення широкої публіки, переважно учнів чоловічої й жіночої гімназій та вчительської семінарії. Враження на учасників свята справив життєпис Т. Шевченка, прочитаний за С. Єфремовим, з демонстрацією картин «чарівного ліхтаря» – апарату для проєкції зображень. Зала, де проходив вечір, була добре декорована, а естрада з портретом Т. Шевченка дуже гарно оздоблена рушниками, килимами і квітками за допомогою багатьох осіб під орудою В. Нестеровської. В антрактах присутні живо спілкувалися рідною мовою, і охоче розкупали книжки, портрети та листівки, підготовлені до свята. Вечір розпочався і завершився «Заповітом» Т. Шевченка, який публіка вислухала стоячи. Чистий прибуток від заходу в сумі в 40 крб був адресований на пам'ятник Т. Шевченку в Києві (Громадянин, 1911, с. 203).

27 березня 1911 р. новомосковська громадськість продовжила відзначення Шевченківських роковин у формі безкоштовних народних читань. Насамперед, слід відмітити їх проведення у Пушкінській школі в Новомосковську, де був прочитаний життєпис Т. Шевченка за О. Кониським, виконана декламація Я. Стрижюкурова і хорові співи. Публіка, переважно міщани та селяни, залишилась задоволеною. Учасники народних читань розкупили багато книжок і портретів Т. Шевченка (Громадянин, 1911, с. 203).

Велика кількість бажаючих прийшла на народні читання в село Воронівка. В місцевій церковно-парафіяльній школі не можна було протиснутися. Читання почалось життєписом Кобзаря за О. Кониським, а окремі моменти життя українського поета ілюструвалися картинами «чарівного ліхтаря». Після антракту, під час якого відбувався продаж книжок і портретів Т. Шевченка, демонструвалась «Катерина» Т. Шевченка з гарними картинами «чарівного ліхтаря», що справило велике враження на присутніх. Насамкінець до уваги глядачів і слухачів була представлена декламація творів Т. Шевченка і віршів О. Кониського на смерть українського поета, яка мала повний успіх і дуже добре закінчила вечір. У селі Животилівка народні читання відбувалися за участю великої кількості молоді та дітлахів і пройшли

за тією ж програмою, що й у Воронівці. Шевченкове свято викликало великий інтерес присутніх до свідомого українства, наслідком чого стало збільшення попиту на українську книжку в книгарнях Новомосковська (Громадянин, 1911, с. 203).

Царська адміністрація перешкоджала Шевченківським заходам, що планувалися на селі. Так, аматорський гурток у селі Сурсько-Михайлівка Катеринославського повіту виступив з ініціативою впорядити Шевченківський вечір, у програму якого входили б читання про життя Т. Шевченка, декламація та співи і вистава «Назар Стодоля». Однак дозволу від влади на проведення вечора селяни так і не дістали, незважаючи на неодноразові клопотання. Тоді гурток впорядив виставу з концертним відділом. П'єса «Назар Стодоля» мала найбільший успіх. Ще більше посилив гарне враження концертний відділ, в якому хор виконав низку пісень на слова Т. Шевченка, зокрема «Як умру, то поховайте», «Реве та стогне Дніпр широкий» тощо (Дописи. С. Сурсько-Михайлівка, 1911, с. 262–263).

Український часопис «Дніпрові хвилі» продовжував періодично знайомити читачів з діяльністю Наукового товариства ім. Шевченка. Так, у № 18–19 від 24 вересня 1911 р. на шпальтах видання з'явилась кореспонденція «Видання українських пісень». Читачі сповіщалися, що НТШ задумало підготувати багатотомне видання всіх народних українських пісень, як старих, опублікованих, так і нових, з народних вуст. Кореспонденція запрошувала читачів долучитися до збору матеріалів пісенного багатства українства (Видання українських пісень, 1911, с. 262).

У тому ж числі видання містилась цікава інформація про нові топонімічні назви в присілку Катеринославський, що розташувався у 15-ти верстах від губернського міста на схід, над річкою Самара. Мешканці населеного пункту, переважно службовці Катерининської залізниці, вирішили кільком вулицям надати такі назви: Шевченківська, Запорозька та Українська (Українські назви вулиць, 1911, с. 260). Це свідчило про популярність імені Кобзаря і взагалі про поширення української свідомості.

26 лютого 1912 р. в кафедральному соборі Катеринослава відбулась панахида по Т. Шевченку. У заповненому храмі були переважно робітники, дрібні ремісники, селяни з навколишніх сіл. Панахида справило поважне враження значного громадського акту (М. Ж., 1912, с. 2).

У 1912 р. царська адміністрація надала дозвіл Катеринославській «Просвіті» урядити великий Шевченківський концерт з лекцією проф. Д. Яворницького (Концерти пам'яті Т. Г. Шевченка, 1912, с. 4). 4 березня катеринославські просвітяни організували Шевченківське свято, яке відбулося в новому залі Комерційного зібрання губернського центру. Як ішлося в кореспонденції газети «Рада»,

«такого грандіозного Шевченківського концерту, як одноголосно свідчать наші громадяни, Катеринослав ще не бачив». На початку заходу численні присутні прослухали у великому й чепурному помешканні з естрадою, прикрашеною уквітчаним великим бюстом Т. Шевченка, промову українською мовою Д. Дорошенка про генезу Шевченкової поезії та її національно-громадське значення, про роль геніального українського поета в історії. Багата й різноманітна програма складалася з трьох відділів. Усього було виконано 22 номери співу і п'ять номерів декламації. «Заповіт», проспіваний хором, всі присутні, як одна людина, вислухали стоячи. Співи склалися з композицій М. Лисенка, В. Заремби, М. Завадського, К. Стеценка, В. Гротто-Сліпаковського на слова Т. Шевченка. Концерт мав величезний художній успіх. «Просвіта» отримала чистого прибутку 700 крб, загальний прибуток дорівнював близько 1 100 крб (Шевченківський концерт в Катеринославі, 1912, с. 3; М. Ж., 1912, с. 2).

У 1913 р. Катеринославська «Просвіта» продовжила традицію відзначення Шевченкових роковин. Урочистий характер мав вечір пам'яті Т. Шевченка, що відбувся 9 березня в новому театрі Комерційного зібрання. Захід відкрився вступним словом просвітянина Г. Черняхівського, виголошеним українською мовою, де подано яскраву характеристику поезії Кобзаря у зв'язку з подіями його життя. Велике враження на присутніх справив найкращий в Катеринославі хор із 60 осіб під керівництвом В. Петрушевського, який прекрасно виконав кантату «Б'ють пороги», музичну поему Г. Давидовського на слова Т. Шевченка «Україна», «Жалібний марш» та «Заповіт» (Шевченкові роковини у Катеринославі, 1913, с. 3).

Величезний успіх у публіки мале сольне виконання численних композицій М. Лисенка на слова Т. Шевченка, з якими виступили відомі київські артисти М. Машір, М. Карлашов (Чорноморець) та ін. Три композиції В. Заремби на слова Т. Шевченка виконала представниця школи М. Лисенка Стаховська. Художньою новинкою для Катеринослава було інсценування творів Т. Шевченка декораціями. Глядачі отримали задоволення від постановки «Сотника» та «Марини», прекрасної гри Н. Дорошенко, Г. Денисенка, М. Ємця та С. Трохименкової. Прологи до поем читав просвітянин М. Кузьменко. Вечір, який тривав до 2-ї години ночі, закінчився ефектним апофеозом – живою картиною «Шевченко серед своїх героїв», поставленою художником В. Коренєвим. Весь вечір на сцені височів великий бюст Т. Шевченка, декорований рослинами і прикрашений такими історичними українськими атрибутами життя, як бандура, козацький прапор та ін. Шевченкове свято мало переконливий успіх (Шевченкові роковини у Катеринославі, 1913, с. 3). Цей захід дав «Просвіті» 952 крб 71 коп загального доходу (Звідомлення... за 1913 рік, 1914, с. 11–12).

10 березня 1913 р. ще одне Шевченкове свято було впорядковане Товариством тверезості у великій залі Катеринославських залізничних майстерень, біля вокзалу. На початку вечора Д. Дорошенко виступив з рефератом про життя і творчість Т. Шевченка, виголошеним українською мовою. Потім слухачі прослухали співи хору під орудою Менцеля, а також сольні співи та декламації. На сцені височів великий бюст Кобзаря, прикрашений зеленню і осяяний електричними ліхтариками. Людей на Шевченкове свято зібралося кілька сотень. Половина прибутку від заходу призначалося на будову пам'ятника Т. Шевченку. Наприкінці березня 1913 р. за такою ж програмою було заплановано ще одне Шевченкове свято – в їдальні майстерень у Нижньодніпровську (Шевченкові роковини у Катеринославі, 1913, с. 3).

Катеринославські просвітяни опікувалися виданням Шевченківських праць і тим самим прагнули популяризувати творчість Кобзаря. Так, у 1913 р. Д. Дорошенко домовився з катеринославським видавцем Л. Ротенбергом про публікацію повної збірки творів Кобзаря з біографією поета, вступною статтею та примітками. Видання мало бути повністю україномовним. «Повний збірник творів Т. Шевченка» мав містити не тільки україномовні поезії Кобзаря, але й всі його російськомовні повісті в перекладі українською мовою. Одну частину праць переклав сам Д. Дорошенко, а іншу замовив С. Буді. Дуже приваблювало те, що видавець, друкуючи видання накладом 10 000 примірників, мав спеціальних агентів з його розповсюдження на Південній Україні. До того ж видання передбачалося ілюструвати. Б. Смирнов зробив 50 малюнків. Книга вийшла друком навесні 1914 р. Видання, наперед замовлене передплатниками, швидко розійшлося, і навіть не продавалося по книгарнях (Дорошенко, 2007, с. 181–182).

Восени 1913 р. Катеринославська «Просвіта» приступила до підготовки святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Вже 5 жовтня на зборах просвітянської ради виникла пропозиція заснувати з цього приводу в Катеринославі комітет від різних інституцій та товариств. 30 жовтня рада ухвалила подати губернаторові клопотання про заснування в місті Шевченківського ювілейного комітету. Формальний дозвіл по цьому клопотанню просвітяни отримали лише 19 грудня 1913 р. (Звідомлення... за 1913 рік, 1914, с. 18).

Великий успіх серед місцевої публіки мав «Вечір української пісні, музики і поезії», влаштований Катеринославською «Просвітою» 23 листопада 1913 р. в Англійському клубі. Зокрема, серця слухачів полонило виконання творів Т. Шевченка та інших українських митців слова і музики. Цей добре підготовлений захід відвідали не тільки катеринославці, а й молодь з Кам'янки, Мануйлівки, Діївки та Новомосковська. Значним

попитом користувалися українські книжки, портрети українських письменників, кустарні народні вироби, спеціально закуплені та привезені для продажу з Полтави (Дорошенко, 2007, с. 75; Звідомлення... за 1913 рік, 1914, с. 15).

Особлива підготовка проводилася свідомим українством Катеринослава до 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка у 1914 р. За участю Д. Яворницького до Катеринославської міської управи надійшла заява від 800 громадян міста з клопотанням дозволу розпочати організаційні роботи Шевченківського ювілейного комітету (Шаповал, 1983, с. 113).

Петицію задовольнили і Катеринославська «Просвіта» створила Шевченківський ювілейний комітет та його виконавче бюро. 19 січня 1914 р. перше засідання Шевченківського ювілейного комітету відкрилося в приміщенні Англійського клубу в Катеринославі. В ньому брали участь відомі діячі: І. Акімфіїв, М. Биков, В. Біднов, Л. Біднова, С. Вировий, Є. Гаркавцева, А. Єфимович, В. Коренєв, М. Луценко, А. Морачевський, М. Нечипоренко, Г. Павловська, І. Пінчук, І. Рудичів, А. Синявський, В. Стаховський, О. Терпигорєв, І. Труба, Г. Черняхівський, П. Щукін. Засідання відкрив товариш голови Катеринославського Літературно-Артистичного Українського Товариства І. Пінчук з повідомленням про рішення канцелярії Катеринославського губернатора про дозвіл Товариству організувати Шевченківський ювілейний комітет з правом участі в ньому осіб, котрі не належать до «Просвіти» (Національний музей Тараса Шевченка у Києві (далі – НМТШ), 1914, А-134, арк. 3).

Головою Шевченківського ювілейного комітету обрали І. Акімфіїва, а секретарями – І. Рудичіва та Г. Черняхівського. Окремим питанням у порядку денному був проєкт програми святкування ювілею Т. Г. Шевченка. Урочистості передбачали проведення панахиди в Соборі ввечері 25 лютого 1914 р., урочисте засідання в Міській думі, обрання делегатів на Шевченківський ювілей у Києві та організацію зборів коштів на пам'ятник Т. Г. Шевченку (НМТШ, 1914, А-134, арк. 1, 3 зв.).

За тиждень, 26 січня 1914 р. відбулось друге засідання Шевченківського ювілейного комітету. В ньому взяли участь 47 осіб, отже склад Комітету був суттєво розширений. Засідання відкрив І. Акімфіїв. Другим секретарем Комітету обрали В. Дувіна. У зв'язку із від'їздом із Катеринослава на початку лютого І. Акімфіїв склав із себе повноваження голови. Тоді ж одноголосно головою Комітету обрали професора О. Терпигорєва, а його товаришем – доктора Ю. Павловського. На другому засіданні Ювілейного комітету обрали й Виконавче бюро. До його складу увійшли такі діячі, як О. Терпигорєв, Ю. Павловський, секретарі – І. Рудичів та В. Дувін, а також І. Акімфіїв, Є. Вировий, В. Гальков, Г. Дегтярьов, М. Євтюков,

М. Нечипоренко, Є. Павловська, Г. Туровець, М. Хрінникова та В. Хрінников, який став скарбником (НМТШ, 1914, А-135, арк. 1–13в.).

Засідання Шевченківського ювілейного комітету було тривалим і жвавим. Учасники обговорили час і місце, характер урочистого засідання на пошану Т. Г. Шевченка. Внаслідок обговорення Шевченківський ювілейний комітет ухвалив рішення ввечері 25 лютого 1914 р. провести панахиду в Соборі, а ввечері 26 лютого – урочисті збори у двох частинах: у першій частині передбачити читання доповідей та привітань, а в другій – співи. Тоді ж доручили виконавчому бюро розробити програму, вирішити питання про приміщення та домовитися з М. Биковим, В. Бідновим, А. Синявським та Д. Яворницьким виголосити доповіді (НМТШ, 1914, А-135, арк. 13в.).

У центрі уваги учасників третього засідання Шевченківського Ювілейного комітету 2 лютого 1914 р. була програма урочистого ювілейного засідання, яка передбачала спочатку вступне слово, а потім дві доповіді по 30–40 хвилин. Після перерви мало відкритися друге відділення з вокально-музичним концертом, читання привітань перед бюстом Кобзаря, покладанням вінків. Також передбачалося виконання хором Шевченкового «Заповіту» і двох–трьох декламацій. Наприкінці хор виконував жалобний марш (НМТШ, 1914, А-137, арк. 1–13в.).

Непроста ситуація виникла з читанням доповідей. Як відомо, вже було заплановано виступи чотирьох доповідачів. Проте спочатку А. Синявський відмовився прочитати доповідь, а слідом за ним і Д. Яворницький заявив, що через хворобу очей не зможе прочитати доповідь на урочистому засіданні. Тоді О. Терпигорєв надав пропозицію просити Д. Яворницького виступити хоча б з невеликим вступним словом, незалежно від головуючого. Ця пропозиція здобула гарячу підтримку всіх членів Комітету. За цих обставин Дмитро Іванович дав згоду, яку присутні зустріли аплодисментами. Тоді ж Комітет запропонував Д. Яворницькому та В. Біднову зробити свої доповіді на урочистому засіданні українською мовою, що було прийнято. Окрім того, Комітет вирішив, щоб просвітяни Г. Денисенко та М. Ємець виступили на урочистому засіданні декламаторами (НМТШ, 1914, А-137, арк. 13в.).

16 лютого 1914 р. почесним головою Шевченківського ювілейного комітету одноголосно обрали Д. Яворницького (Звідомлення... за 1913 рік, 1914, с. 2, 9, 33). Шевченківський ювілейний комітет призначив «урочисте засідання, присвячене пам'яті народного поета Т. Г. Шевченка», в залі Катеринославського Англійського Клубу на 25 лютого 1914 р. о 19 годині 30 хвилин вечора (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Відділ рукописів (далі – ДНІМ. ВР), 1914, Арх–22996/КП–90197). Прикметно, що губернатор надав дозвіл Катеринославській

«Просвіті» провести святковий ювілей Т. Шевченка за умови, що відповідальним за нього буде почесний голова Шевченківського ювілейного комітету Д. Яворницький (ДНІМ. ВР, 1914, Арх–28904/КП–100723).

У призначений час зібралося дуже багато людей: городян різних станів, у тому числі інтелігенція, робітники та селяни. На сцені перед глядачами на тлі блакитного неба стояв на високому п'єдесталі великий бюст Т. Шевченка, декорований емблемами поезії та малювання і ніби клечанням завітчаній; ліворуч поставили сільську хату, а праворуч – стіл, біля якого розмістився Шевченківський ювілейний комітет (Юноша (Єфремов), 2001, с. 97).

Відкрив урочисте засідання Шевченківського ювілейного комітету проф. Д. Яворницький. До уваги присутніх були три доповіді про Кобзаря, з якими виступили О. Терпигорев, Д. Яворницький та М. Биков. Атмосфера в залі вирізнялася піднесеністю. Всі доповіді, в тому числі україномовну доповідь Д. Яворницького, присутні слухали уважно і супроводжували гучними оплесками. Надалі депутації від різних установ, товариств покладали вінки до бюста великого українського поета. Одними з перших це зробили представники Шевченківського Ювілейного комітету, Катеринославської «Просвіти» та її Мануйлівської, Амурської запорозької, Дієвської філій, Катеринославського наукового товариства. Надалі зачитали численні вітальні телеграми. Крім свідомих українців, активну участь у святкуванні взяли й «малороси» та селяни. Це свідчило, що «батько Тарас» – «національний поет» і надавало святу виразно стихійного характеру (Юноша (Єфремов), 2001, с. 97–106; Звідомлення... за 1913 рік, 1914, с. 14).

Першого березня 1914 р. рада Катеринославської «Просвіти» організувала великий Шевченківський ювілейний вечір, на який зібралася сила народу з усієї Катеринославщини. Сильне враження на присутніх справив бюст великого поета на сцені, вбраний численними вінками. Бездоганне виконання концертних номерів глибоко зворушило всіх слухачів. Рада «Просвіти» запланувала ще кілька ювілейних концертів, але після 1 березня поліція не дозволяла проведення Шевченківських святкових заходів у Катеринославі. 16 березня 1914 р. несподівано було закрито й Шевченківський ювілейний комітет (Звідомлення... за 1914 рік, 1915, с. 2, 3, 4).

Проте сучасники високо оцінили відзначення 100-річчя Т. Шевченка, проведене в Катеринославі, і роль у цих заходах Д. Яворницького. Так, український письменник, перекладач та етнограф М. Лободовський писав Дмитру Івановичу із Харкова в Катеринославі 4 березня 1914 р., що в одному Катеринославі «завдяки Вашому такту і розуму» ювілей Т. Шевченка відсвяткували як належить (Епістолярна спадщина..., 2021, с. 218).

Висновки.

Отже, процес вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Придніпров'ї наприкінці XIX – на початку XX ст. пройшов у два етапи. На першому, що тривав з 1885 р. до 1900 р., він мав епізодичний характер і виявлявся в окремих публікаціях місцевої преси про українського поета та його творчу спадщину. Другий етап, який розгорнувся в 1901–1914 рр., характеризувався публічністю, масовістю учасників і розмаїттям форм та методів. Особливо широко відзначалися такі події, як 50-річчя смерті Кобзаря в 1911 р. і 100-річчя від дня народження народного поета в 1914 р. До увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка долучилися, насамперед, такі наукові, освітні, культурні та громадські інституції Катеринослава, як артистичний гурток «Запорозька Січ», Комісія народних читань, Катеринославська вчена архівна комісія, Катеринославське наукове товариство, Катеринославська «Просвіта» та її філії, Катеринославське комерційне училище, Обласний музей ім. О. М. Поля, часописи «Запоріжжє», «Добра порада», «Южная заря», «Приднепровский край», «Дніпрові хвилі» тощо. Окрім Катеринослава пам'ять про Кобзаря вшановувалася в низці сіл Придніпров'я, зокрема таких, як Мануйлівка, Перещепине, Підгородня, Воронівка, Животилівка Новомосковського повіту, Діївка та Сухачівка Катеринославського повіту, Іванівка Олександрівського повіту, селище Нижньодніпровське та ін.

Формами та методами збереження й утвердження пам'яті про Т. Шевченка були народні читання, літературно-вокальні вечори, концерти, лекції, доповіді, реферати, меморіальні панахида, збір документальних матеріалів про Кобзаря, їх музеєфікація, популяризація імені українського народолюбця в пресі, збір коштів на будівництво пам'ятника великому українському поету в Києві, увічнення його імені в топоніміці населених пунктів. Особливо активну роль у вшануванні пам'яті Т. Шевченка відігравали видатні діячі свідомого українства краю, зокрема М. Биков, В. Біднов, Д. Дорошенко, С. Липківський, А. Синявський, Г. Черняхівський, Д. Яворницький та ін. Водночас значний інтерес до постаті Кобзаря та його спадщини виявляли представники не тільки інтелігенції, а й українського селянства, робітництва, молоді. Щорічні березневі Шевченківські роковини перетворювалися на маніфестації української культури, формували національну свідомість у сотень мешканців краю. Російський імперський режим вдавався до адміністративних, поліцейських та цензурних заборон, намагаючись протидіяти меморіальним заходам. Проте зупинити прагнення українців до свободи, уособленням якої став Тарас Шевченко, було неможливо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Биков, М. (1911). Тарасова слава. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 март, 10, 133–134.
- Бібліографічна Комісія і Бюро Наукового Товариства ім. Шевченка. В справі нашої бібліографії (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 февр., 7–8, 101–102.
- В Архивній Комісії (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 март, 10, 139.
- В Мануйлівській «Просвіті». Шевченкове свято (1910). *Рада. Газета політична, економічна і літературна* (далі – Рада), 12 март. (25 берез.), 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Василенко, Н. (2008). Літопис літературно-мистецьких подій та свят пам'яті Тараса Шевченка у Катеринославі. *За матеріалами книжкових та періодичних видань 1880–1910-х рр. Шевченкіана Придніпров'я. Статті, нариси, поезія, проза, есеї, інтерв'ю / упоряд. Леся Степовичка, Микола Чабан*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 440.
- Видання українських пісень. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 24 сент., 18–19, 262.
- Громадянин. Новомосковське Шевченкове свято (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 12 мая, 13–14, 203.
- Дворянське зібрання у Катеринославі... (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 февр., 104.
- ДНІМ. ВР (1914). Арх. – 28904/КП–100723.
- Дніпропетровськ: минуле і сучасне (2001) / А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазебник, Г. В. Лізавенко, І. С. Голуб. Дніпропетровськ: ДніпроКнига, 584.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Відділ рукописів (далі – ДНІМ. ВР) (1914). Арх. – 22996/КП – 90197.
- Доклади про Шевченка на зборах «Научного Об-ва» в Катеринославі (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1 апр., 12, 177–178.
- Допис. С. Перещепина, Новомосковського повіту (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18 янв, 5–6, 84.
- Допис. С. Підгородня (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1 апр., 12, 179.
- Дописи. С. Дієвка, с. Сухачівка (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 16 февр., 9, 126–127.
- Дописи. С. Сурсько-Михайлівка (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 24 сент., 18–19, 262–263.
- Дорошенко, Д. (2007). *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): наук.-попул. вид.* Київ: Темпора, 272.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. (2010). Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 952.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. (2012). Вип. 6 : Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд. С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 848.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. (2021). Вип. 7 : Листи вчених, діячів культури, літератури, мистецтва та шанувальників старовини до Д. І. Яворницького / уклад.: Я. Бандур, В. Бекетова, Н. Василенко, І. Завалова, К. Тележняк, Я. Тимошенко; за заг. ред. Н. Василенко. Дніпро: ЛІРА, 800.
- Жигмайло, Л. [Біднова, Л.] (1911). До Шевченкового ювілею. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 марта, 10, 132–133.
- Життя «Просвіти» (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 16 февр., 9, 123–124.
- Життя Мануйлівської «Просвіти» (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18 марта, 161.
- Жученко, М. [Дорошенко, Д.]. Великі роковини. 26 лютого 1861–26 лютого 1911. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 марта, 10, 129–131.
- З газет та журналів. (1910). *Рада*, 5 марта (18 березня), 52, 1. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- З Катеринославщини. На пам'ятник Т. Шевченкові. (1909). *Рада*, 84, 15 апр. (28 квітня), 2. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Заруба, В. М. (2003). *Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951): Моногр.* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 284.
- Звідолення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. (1914). Катеринослав: Друкарня К. Андрущенко, 87.
- Звідолення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік. (1915). Катеринослав: Друкарня К. Андрущенко, 33.
- Історична Шевченкіана : бібліогр. покажчик. (2016) / Ін-т історії України НАНУ ; Нац. іст. б-ка України ; упоряд.: Н. Г. Вошевська, З. Х. Мусіна, Т. А. Приліпко, Д. Г. Стегній, К. Г. Таранюк-Русанівський, О. В. Литвин ; наук. ред., авт. вступ. ст. Г. В. Боряк ; наук. консультанти: О. П. Реєнт, І. І. Колесник, В. С. Шандра ; відп. за вип. А. В. Скорохатова. Київ, 576.
- Катеринославець [Біднов, В. О.] (1907). Про Катеринославську Просвіту. *Рада*, 191. 23 серпня (авг.), 2–3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Катеринославська «Просвіта». (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 марта. 10, 139.
- Катеринославська преса про Шевченка. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 марта, 10, 138–139.
- Концерти пам'яті Т. Г. Шевченка. (1912). *Рада*, 24 февр., 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Краснопільський Т. Катеринославщина. Про Катеринославську «Просвіту». (1908). *Рідний край. Українська часопись*, 19 січня, 2, 16. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Ridnyi_krai/
- Краснопільський Т. Лекції катеринославської «Просвіти». (1908). *Рідний край. Українська часопись*, 23 березня, 11, 5–6. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Ridnyi_krai/
- Лазебник, В. (2013). *Катеринослав і Катеринославщина у 1914 році. Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 рік*: Краєзнав. бібліограф. видання / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ: ДОНУБ, 5–22.

- Лекції катеринославської «Просвіти». (1908). *Рада*, 15 март. (28 берез.), 63, 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Лист до редакції. (1909). *Рада*, 7 апр. (20 квіт.), 77, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Ляшко, Д. (1908). С. Іванівка (Катеринославщина, Олександрівський пов.). *Рідний край*, 7 берез., 9, 15. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Ridnyi_krai/
- М., Ж. (1910). Лист з Катеринославу. *Рада*, 72, 30 марта (12 квітня), 2. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Митрус, Т. (1911). Т-во «Просвіта» на селі. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18 янв., 5–6, 69–70.
- На передодні великих роковин. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 7–8, 89–91.
- Національний музей Тараса Шевченка у Києві (далі – НМТШ). (1914). А-134, 1–5.
- НМТШ. (1914). А-135, 1–4.
- НМТШ. (1914). А-137, 1–4.
- Писарь Татарин, Т. (1911). Звідомлення ради Мануйлівської «Просвіти» за 1910 рік, читане на загальних зборах 24 квітня 1911 р. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 12 мая, 13–14, 199.
- Пос. Н.-Дніпровськ. (1910). *Рада*, 16 марта (29 березня), 61, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Правління бібліотеки служачих і робітників Нижне-дніпровських майстерень... (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 16 февр., 9, 124.
- Прихоженко, Ів. (1911). С. Перещепина (Новомосковського повіту). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18 марта, 11, 162.
- Роковини Шевченка у Мануйлівці. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 марта, 10, 139–140.
- Романченко, Т. (1921). *На сторожі часу (спогади про один гурток). Катеринослав*. Відновлено з http://www.museum.dp.ua/ukrainianrevolution_05.html 17.02.2021
- С. Іванівка, Олександрівського повіту. (1909). *Рада*, 24 марта (6 квітня), 68, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Святкування пам'яті Шевченка у Катеринославі. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 февр., 7–8, 104.
- Святкування шевченкових роковин у Новомосковську. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 16 февр., 9, 124.
- Селянин П. Б. С. Дієвка (Катеринославського повіту). (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18 марта, 11, 162.
- Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові. (1910). *Рада*, 45, 25 февраля (10 березня), 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Т. Т. (1911). Свято відкриття будинку Мануйлівської «Просвіти». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18 янв., 70–79.
- Тарас Шевченко і Придніпров'я (До 200-річчя від дня народження). (2013). Біобібліограф. покажчик / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ: ДОУНБ, 136.
- Товариство «Просвіта» в Катеринославі. (1906). *Рада*, 5, 20 вересня (сент.), 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Українські назви вулиць. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 24 сент., 18–19, 260.
- Фоменко, А. (2001). Катеринославська «Просвіта» і Т.Г. Шевченко. *Дніпропетровськ: минуле і сучасне*. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 269–273.
- Фоменко, А. Т. (2008). Т. Г. Шевченко і Катеринославська «Просвіта». *Шевченкіана Придніпров'я: Статті, нариси, поезія, проза, есеї, інтерв'ю* / упоряд. та авт. передмови Л. Степовичка, М. Чабан. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 85–90.
- Чабан, М. (2002). *Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921)*. Біобібліограф. словник. Бл. 670 імен. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 536.
- Шаповал, І. (1983). *В пошуках скарбів. Докум. оповідання* / предисл. М. Рильського, Київ: Дніпро, 327.
- Шевченків вечір в Катеринославі. (1908). *Рада*, 6 березня (марта), 55, 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченківський концерт в Катеринославі. (1912). *Рада*, 8 березня (21 марта), 56, 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченківський концерт у Нижнедніпровську. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1 апр., 12, 178.
- Шевченкове свято в Катеринославі. (1909). *Рада*, 18 лютого (3 березня), 39, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченкове свято в пос. Нижнедніпровськ. (1909). *Рада*, 8 апреля (21 квітня), 78, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченкове свято в с. Мануйлівці. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1 апр., 12, 178.
- Шевченкове свято на ст. Нижнедніпровський (1909). *Рада*, 20 марта (2 квітня), 65, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченкове свято на Чечелівці. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 16 февр., 9, 124.
- Шевченкові дні. В Мануйлівці. (1911). *Рада*, 3 марта (16 березня), 50, 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченкові роковини у Катеринославі. (1913). *Рада*, 14 марта (27 березня), 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченкові свята. (1907). *Рада*, 13 березня (марта), 60, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченкові свята. (1907). *Рада*, 17 березня (марта), 64, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченкові свята. (1907). *Рада*, 7 березня (марта), 55, 4. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Шевченківські дні у Катеринославі. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 марта, 10, 138.
- Шевченківські свята. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 февр., 7–8, 102–103.
- Шевченківські свята. (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 16 февр., 9, 121.
- Широчанський, В. [Біднов, В.] (1907). Матеріали для біографії Шевченка в музеї імені Поля в Катеринославі. *Рада*, 158, 13 липня, 3. Відновлено з <https://libraria.ua/>
- Юноша, В. (Єфремов, Петро) (2001). Сила стихії (з вражіннів подорожнього). Чабан М. У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). *Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів*. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 94 – 109.
- Яворницький, Д. І. (1911). Т. Г. Шевченкові. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2 марта, 10, 135–136.

REFERENCES

Bibliographic Commission and Bureau of the Scientific Society named after Shevchenko. In the case of our bibliography. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 2, 7–8, 101–102.

- Bykov, M. (1911). Tarasov glory. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, March 2, 10, 133–134.
- Celebration of Shevchenko's memory in Katerynoslav. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 2, 7–8, 104.
- Celebration of the Shevchenko anniversary in Novomoskovsk. (1911). *Dnieper Waves*, February 16, 9, 124.
- Chaban, M. (2002). *Activists of Sicheslavsk «Prosvita» (1905–1921)*. Biobibliographer. Dictionary. Cl. 670 names. Dnipropetrovsk: IMA-press, 536.
- Citizen. New Moscow Shevchenko holiday. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, May 12, 13–14, 203.
- Concerts in memory of T. G. Shevchenko. (1912). *Rada*, February 24, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/DNHM.DM>. (1914). Arch. – 28904/KP–100723.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. Department of Manuscripts*. (1914). Arch. – 22996/KP–90197.
- Dnipropetrovsk: past and present*. (2001) / A. K. Fomenko, M. P. Chaban, V. I. Lazebnyk, G. V. Lizavenko, I. S. Golub, Dnipropetrovsk: DniproKnyga, 584.
- Doroshenko, D. (2007). *My memories of the ancient past (1901–1914): popular science*. kind. Kyiv: Tempora, 272.
- Edition of Ukrainian songs, 1911. *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, September 24, 18–19, 262.
- Epistolary legacy of Academician D. I. Yavornytskyi (2012). Vol. 6: Letters of friends, acquaintances and acquaintances to D. I. Yavornytskyi / edited by S. Abrosymova, V. Beketova, N. Vasylenko, V. Yekshov [and others]; in general ed. N. Kapustinoi, Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 848.
- Epistolary legacy of Academician D. I. Yavornytskyi*. (2010). Vol. 5: Letters of relatives, friends and acquaintances to D. I. Yavornytskyi / edited by S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova [and others]; in general ed. N. Kapustinoi, Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 952.
- Epistolary legacy of Academician D. I. Yavornytskyi*. (2021). Vol. 7: Letters of scientists, figures of culture, literature, art and admirers of antiquity to D. I. Yavornytskyi / edited by: Ya. Bandur, V. Beketova, N. Vasylenko, I. Zavalova, K. Telezhnyak, Ya. Tymoshenko; in general ed. N. Vasylenko, Dnipro: LIRA, 800.
- Fomenko, A. (2001). Katerynoslavskaya «Prosvita» and T.G. Shevchenko. *Dnipropetrovsk: past and present*. Dnipropetrovsk, Dniproknyga, 269–273.
- Fomenko, A. T. (2008). T. G. Shevchenko and Katerynoslavskaya «Prosvita». *Shevchenkiana Prydniprovyia: Articles, essays, poetry, prose, essays, interviews* / edited by and author forewords by L. Stepovichka, M. Chaban. Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 85–90.
- From Ekaterinoslavshchyna. On the monument to T. Shevchenko. (1909). *Rada*, 84, April 15 (April 28), 2. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- From newspapers and magazines. (1910). *Rada*, March 5 (March 18), 52, 1. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Historical Shevchenkiana: bibliogr. Index*. (2016) / Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences; National history b-ka of Ukraine; edited by: N. G. Voshchevska, Z. Kh. Musina, T. A. Prilipko, D. G. Stegnii, K. G. Taraniuk-Rusaniivskyi, O. V. Lytvyn; of science ed., author introduction. Art. H. V. Boryak; of science consultants: O.P. Reent, I.I. Kolesnyk, V.S. Shandra; resp. for issue A. V. Skorokhvatova. Kyiv, 576.
- In Manuilivska «Prosvit». Shevchenko's holiday. (1910). *Council. Political, economic and literary newspaper (hereinafter – Rada)*, March 12. (March 25), 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- In the Archive Commission. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, March 2, 10, 139.
- In the Archive Commission. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, March 2, 10, 139.
- Katerynoslav Press about Shevchenko. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, March 2, 10, 138–139.
- Katerynoslavets [Bidnov, V. O.]. (1907). About Katerynoslav Enlightenment. *Rada*, 191. August 23 (Aug.), 2–3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Katerynoslavskaya «Enlightenment». (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, March 2. 10, 139.
- Krasnopilsky T. Katerynoslavshchyna. About Katerynoslavskaya «Enlightenment». (1908). *Homeland. Ukrainian magazine*, January 19, 2, 16. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Ridnyi_krai/
- Krasnopilskyi T. Lectures of Katerynoslav Prosvita. (1908). *Homeland. Ukrainian magazine*, March 23, 11, 5–6. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Ridnyi_krai/
- Lazebnyk, V. (2013). Katerynoslav and Katerynoslav region in 1914. My Dnieper. *Calendar of commemorative dates of the Dnipropetrovsk region for 2014*: Kraeznav. bibliographer. edition / edit. I. Golub. Dnipropetrovsk: DOUNB, 5–22.
- Lectures of the Katerynoslav «Prosvita». (1908). *Rada*, March 15 (March 28), 63, 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Letter to the Editor. (1909). *Rada*, April 7 (April 20), 77, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Life «Enlightenment». (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 16, 9, 123–124.
- Life of Manuilivskaya «Enlightenment». (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, March 18, 161.
- Lyash-ko, D. (1908). S. Ivanivka (Katerynoslav region, Oleksandrivsky district). *Ridnyi Krai*, March 7, 9, 15. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Ridnyi_krai/
- M., Zh. (1910) Letter from Katerynoslav. *Rada*, 72, March 30 (April 12), 2. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Mitrus, T. (1911). Company «Prosvita» in the village. *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, January 18, 5–6, 69–70.
- NMTSH. (1914). A-135, 1–4.
- NMTSH. (1914). A-137, 1–4.
- Noble gathering in Katerynoslav... (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 2, 104.
- On the eve of great anniversaries. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 7–8, 89–91.
- Peasant P. B. (1911). S. Dievka (Katerynoslavsky District). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, March 18, 11, 162.
- Pos. N.-Dniprovsk. (1910). *Rada*, March 16 (March 29), 61, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>

- Posts. S. Sursko-Mykhailivka. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, September 24, 18–19, 262–263.
- Posts. with. Dievka, village Sukhachivka. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 16, 9, 126–127.
- Prihozenko, Iv. (1911). S. Pereshchepina (Novomosk District). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, March 18, 11, 162.
- Pysar Tataryn, T. (1911). Notice of the council of Manuilivska «Prosvita» for 1910, read at the general meeting on April 24, 1911. *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, May 12, 13–14, 199.
- Report of the Ukrainian literary and artistic society «Prosvita» in Katerynoslav for 1913.* (1914). Katerynoslav: Drukarnia K. Andrushchenko, 87.
- Report of the Ukrainian literary and artistic society «Prosvita» in Katerynoslav for 1914.* (1915). Katerynoslav: Drukarnia K. Andrushchenko, 33.
- Reports about Shevchenko at the meeting of the «Scientific Ob-va» in Katerynoslav.* (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, April 1, 12, 177–178.
- Romanchenko, T. (1921). *On the guard of time (memories of one circle).* Katerynoslav. Retrieved from http://www.museum.dp.ua/ukrainianrevolution_05.html 02/17/2021.
- S. Ivanivka, Oleksandrivsky District. (1909). *Rada*, March 24 (April 6), 68, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shapoval, I. (1983). *In search of treasures. Document stories / preamble* M. Rylskogo. Kyiv: Dnipro, 327.
- Shevchenko concert in Nizhnyedniprovsk. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, April 1, 12, 178.
- Shevchenko days in Katerynoslav. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, March 2, 10, 138.
- Shevchenko days. In Manuilivka. (1911). *Rada*, March 3 (March 16), 50, 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko holiday in the village Manuylovtsi. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*. Apr. 1, 12, 178.
- Shevchenko holiday in the village Nizhny Dniprovsk. (1909). *Rada*, April 8 (April 21), 78, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko holidays. (1907). *Rada*, March 13 (March), 60, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko holidays. (1907). *Rada*, March 17 (March), 64, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko holidays. (1907). *Rada*, March 7 (March), 55, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko holidays. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 2, 7–8, 102–103.
- Shevchenko holidays. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 16, 9, 121.
- Shevchenko's concert in Katerynoslav. (1912). *Rada*, March 8 (March 21), 56, 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko's evening in Katerynoslav. (1908). *Rada*, March 6 (March), 55, 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko's holiday at st. Nizhnedniprovskiyi. (1909). *Rada*, March 20 (February 2), 65, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko's holiday in Chechelivka. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 16, 9, 124.
- Shevchenko's holiday in Katerynoslav. (1909). *Rada*, February 18 (March 3), 39, 4. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shevchenko's ruins in Katerynoslav. (1913). *Rada*, March 14 (March 27), 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Shirochanskiy, V. [Bidnov, V.] (1907). Materials for the biography of Shevchenko in the museum named after Pol in Katerynoslav. *Rada*, 158, July 13, 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- Society «Prosvita» in Katerynoslav. (1906). *Rada*, 5, September 20 (Sent.), 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- T. T. (1911). The celebration of the opening of the Manuilivska «Prosvita» house. *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, January 18, 70–79.
- Taras Shevchenko and Dnieper (To the 200th anniversary of the birth).* (2013). Biobibliographer. index / arrange. I. Golub. Dnipropetrovsk: DOUNB, 136.
- Taras Shevchenko National Museum in Kyiv (hereinafter – NMTSH).* (1914). A-134, 1–5.
- The board of the library of servants and workers of the Lower Dnipro workshops... (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, February 16, 9, 124.
- The case with the monument to T. G. Shevchenko (1910). *Rada*, 45, February 25 (March 10), 3. Retrieved from <https://libraria.ua/>
- The ruins of Shevchenko in Manuilivka. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, March 2, 10, 139–140.
- Ukrainian street names. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian magazine*, September 24, 18–19, 260.
- Vasylenko, N. (2008). Annals of literary and artistic events and holidays in memory of Taras Shevchenko in Katerynoslav. Based on the materials of books and periodicals of the 1880s–1910s. *Shevchenkian Prydniprovyia. Articles, essays, poetry, prose, essays, interviews / comp.* Lesya Stepovichka, Mykola Chaban. Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 440.
- Yavornytskyi, D. I. (1911). T. G. Shevchenko. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, March 2, 10, 135–136.
- Yunosha, V. (Efremov, Petro) (2001). The power of the elements (from the impressions of a traveler). Chaban M. In old Katerynoslav (1905–1920). Reader. *A city on the Dnieper through the eyes of Ukrainian writers, publicists and public figures.* Dnipropetrovsk: IMA-press, 94–109.
- Zaruba, V. M. (2003). *Antin Sinyavskiy: life, scientific and social activities (1866–1951): Monogr.* Dnipropetrovsk: PP «Lira LTD», 284.
- Zhigmailo, L. [Bidnova, L.] (1911). To Shevchenko's anniversary. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, March 2, 10, 132–133.
- Zhuchenko, M. [Doroshenko, D.]. Great years. February 26, 1861–February 26, 1911. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, March 2, 10, 129–131.
- Post S. Pereshchepina, Novomoskovsk district. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, Jan 18, 5–6, 84.
- Post S. Podgorodnia. (1911). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, April 1, 12, 179.

The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan

UDC: 379.85

DOI: <https://doi.org/10.15421/172333>**Ismayilov Nadir**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Bibliography, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>,Nadir_ismayil@gmail.com**Khalafova Sevd**

Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Library Resources, and Information Search Systems,

<https://orcid.org/0000-0002-7179-7032>, sevdaxalafova@bsu.edu.az**Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

Bibliometrics, which is a scientific method used in evaluating the scientific activities of specialists conducting research in various fields of science in higher educational institutions of the Republic, is a scientific discipline that deals with the study of documents based on the development regularities and structure of the researched fields, and the analysis of the quantitative indicators of information sources. In our country, bibliometrics reflects the analysis of bibliographic data of publications as a whole. In modern times, the multitude of different definitions of bibliometrics has led to the development and application of mathematical models and methods for all aspects of communication.

In the article, scientific-theoretical and empirical analyzes were made in this aspect, and a scientific interpretation of bibliometrics was given by referring to the works of local and foreign authors. In modern times, bibliometric indicators are widely used in information activities and usually form the basis of decision-making in various situations: in the process of assembling the funds of scientific libraries and in its development; during the evaluation of the results of scientific activities of academic institutions, etc. Bibliometrics is a scientific discipline that deals with the study of documents based on the analysis of quantitative indicators of primary and secondary information sources with the help of methods designed to obtain information about the development regularities and structure, effectiveness of the studied areas. Bibliometrics reflects the analysis of bibliographic data of publications as a whole. The application of modern methods in the objective evaluation of the creativity of scientists and specialists is of special importance for science. In modern times, the library and information institutions operating in the Republic are going through a difficult process of defining their roles and responsibilities in the scientific communication system. The level of integration of libraries into the academic environment is increasing.

Keywords: library, bibliometrics, bibliometric analysis, bibliometric research

Сучасний стан використання бібліометричних методів в бібліотечно-інформаційній діяльності в Азербайджанській республіці

Ісмаїлов Надір, Халафова Севда**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

Бібліометрія – науковий метод оцінки наукової діяльності фахівців, які проводять дослідження в різних галузях науки у вищих навчальних закладах республіки – наукова дисципліна, яка займається вивченням документів на основі закономірностей розвитку та структури досліджуваних полів, аналізу кількісних показників джерел інформації. У нашій країні бібліометрія відображає аналіз бібліографічних даних видань у цілому. У наш час безліч різних визначень бібліометрії призвело до розробки та застосування математичних моделей та методів для всіх аспектів комунікації.

У статті здійснено науково-теоретичний та емпіричний аналіз цього аспекту та дано наукову інтерпретацію бібліометрії з посиланням на праці вітчизняних та зарубіжних авторів. У сучасний час бібліометричні показники широко використовуються в інформаційній діяльності і, як правило, лягають в основу прийняття рішень у різних ситуаціях: у процесі комплектування фондів наукових бібліотек і при його розвитку; під час оцінювання результатів наукової діяльності академічних установ тощо. Бібліометрія – наукова дисципліна, яка займається вивченням документів на основі аналізу кількісних показників первинних і вторинних джерел інформації за допомогою методів, призначених для отримання інформації про закономірності та структуру розвитку, результативність досліджуваних напрямків. Бібліометрія відображає аналіз бібліографічних даних видань у цілому. Особливе значення для науки має застосування сучасних методів об'єктивної оцінки творчості вчених і спеціалістів. У сучасний час бібліотечно-інформаційні установи, що діють у республіці, переживають складний процес визначення своїх ролей та відповідальності в системі наукової комунікації. Підвищується рівень інтегрованості бібліотек в академічне середовище.

Ключові слова: бібліотека, бібліометрія, бібліометричний аналіз, бібліометричні дослідження

Introduction.

According to the "State Program for the Development of the Library Information Field in the Republic of Azerbaijan (2008-2013)" approved by the order of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in 2015, it is stated in the Azerbaijan Library Encyclopedia prepared by the Ministry of Culture and Tourism and the National Library that "Bibliometrics is a science that arose as a result of the application of mathematical and statistical methods to bibliography, and was born from the combination of the terms "biblio" (book) and "meter" (measurement). Bibliometrics is the statistical analysis of books, articles, and other publications, and is a scientific direction that measures the activity of a researcher, a collection of articles, a research direction or an institute. (Azerbaijan Library Encyclopedia, 2015).

The purpose of the research.

Today, scientific institutions need to be based on specific research for effective functioning. In the future, it is important to carry out the analysis of the accumulated achievements, the prediction of the main directions, trends and development prospects, and the evaluation of the scientific potential. In this regard, the study of methods and methods of bibliometrics in scientific research reflects the main essence of the article.

Main part.

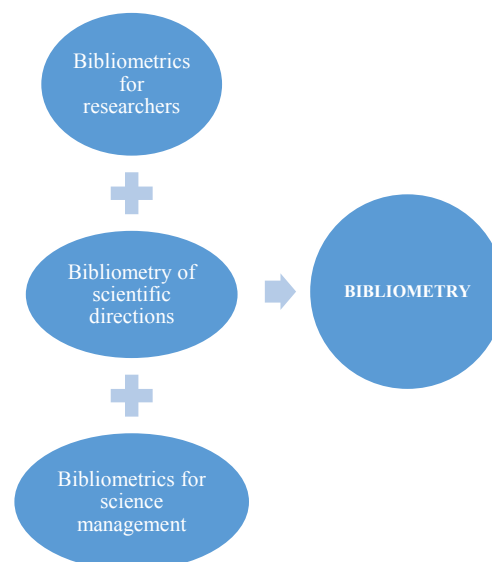
The modern activity, working conditions and conditions of the library social institute determine the scientifically based, measured and effective state policy, which is an extremely urgent problem in the field of library work. The solution of these and other such issues should be based on the effective use and development of the potential gathered in the scientific-theoretical field, which is aimed at studying the development of the development laws of library work and requires the activation of librarian studies. All this determines the current trends of expanding the methodological base of national librarian studies through the application of quantitative methods, especially the bibliometric method. So, it should be noted that until the last period, their characteristics were studied with the help of quantitative analysis, as a rule, only separate aspects and aspects of library activity were studied.

Regarding the Azerbaijani model of bibliography, we can note that in our field, bibliometric methods are currently used more in the development of information culture, in experimental library work: in the discovery of the main component of the library fund, in the study of the effectiveness of the library-information service, in the assessment of the obsolescence of the literature on librarianship, in the library-bibliographic press. It is more widely applied in determining the importance of information, in identifying priority directions in professional library-bibliography publications. Despite its non-bibliographic genetics, bibliometric methods occupy a special place in the structure of bibliography. With the help of bibliometric methods, the intensity and

character of the research work is determined according to the quantity, dispersion and concentration. It is not difficult to distinguish continuous elements in the variety of basic methods of bibliometrics. They include, first of all: the analysis of primary and secondary sources of information and the analysis of references. Researches in the field of bibliometrics are necessary not only in library activities, but also for the determination of scientific policy as a whole.

Bibliometric analysis is based on two main elements: scientific publications as the main indicator of research output and citations from publications as the main means of evaluating scientific activity. The first bibliometric studies, called statistical bibliography, were applied to the study of the development of science, and later to the management of library collections. For example, F.J., who is considered the first researcher of bibliometrics. Kol and N. ILLS studied the research conducted in the field of anatomy in European countries based on the literature published in 1543-1860. (Cole, & Eales, 1917).

Bibliometrics can be classified as follows.

Scheme 1.

- Bibliometrics (methodology) for researchers is the field of bibliometric methodological research. It is applied for the purpose of determining the "topical" topics of the given direction in obtaining scientific information from the results of research conducted in this field and determining the ways of obtaining this information.

- Bibliometrics of scientific directions (scientific information) - extension of information science with metric tools. This direction of bibliometrics includes the study of the structure and dynamics of science, the mapping and visualization of the state of science, the detection of new trends, research areas, the study of the dynamics of the development of scientific directions, as well as the optimization of information search and statistical research in information search.

• Bibliometrics for science management (scientific policy) is a direction of research evaluation. Currently, the most important direction of bibliometrics is the measurement of scientific activity at the regional, national and organizational levels. It consists of directions such as creating methods for measuring the results and performance of the research and conducting comparative studies for the evaluation of the research (Glanzel, 2003).

Levels of bibliometric researches.

The levels of bibliometric research vary from the micro (individual – author) to the macro (country) level, with various meso levels in between, such as institutes, journals or scientific disciplines. Depending on the level of bibliometric analysis, the activity of a different person or organization is evaluated based on the author and his address mentioned in the article (Penkova, & Tyutyunnik, 2002). For example, the joint article published in the journal *Astrophysics* by the authors A working at Baku State University and B working at Oxford University,

authors A and B in the direction of astrophysics at the micro level, Baku State University and Oxford at the meso level, scientific universities of the most research areas, and at the macro level analysis for Azerbaijan and Great Britain is being. Since joint publications authorize the designation of scientific cooperation, the above example formally proves the cooperation of authors A and B, Baku State University and Oxford University, Azerbaijan and the United Kingdom in the field of astrophysics (Sokolov, 2008).

Methods of evaluation of authors working on scientific research in higher educational institutions of the Republic.

One way to evaluate scientific research is to examine the individual contributions of scientists or groups of scientists. The fact that the authors of the work are not from the same organization, but from different organizations makes it necessary to investigate this issue. Various methods of evaluating authors individually have been proposed, of which two are more commonly used.

Publications	Number of publications in peer-reviewed journals
Journal impact factor	A factor determining the impact of a journal in terms of how often its articles are cited and is calculated as the average number of citations received per paper published in that journal during the two preceding years.
H-index	The H-index or Hirsch index measures the productivity and impact of a researcher and is calculated as the published number papers (h) each of which has been cited in other papers at least h times. Note that self-citations should be excluded
Citation impact	Number of citations of articles and can be given for each article and as a total sum of citations (often per year).
ISI or Web of Science	A publication service provided by Thomson Reuters collecting bibliographic information from journals worldwide
Scopus	A publication service provided by Elsevier collecting bibliographic information from journals worldwide

Scheme 2.

Co-authored articles published in the above-mentioned international databases are counted for each scientist as a whole article (absolute authorship) or as a part depending on the number of co-authors (partial authorship). For example, if the number of authors of

a publication is n , then the value of each author is $1/n$. Another method is to attribute the article only to the first author (counting the first author). This type of evaluation is used in various formats of ISI reference databases (not publications database).

Table 1 shows a small set of four articles and their authors as examples.

In this case, the results of the authors' evaluation methods are as follows (Braun, Glänzel, & Schubert, 1991):

Attribution of the first author: $a_1=a_3=a_4=a_5=1$; $a_2=0$;

Absolute authors: $a_3=a_4=3$; $a_2=2$; $a_1=a_5=1$;

Fractional counting: $a_4=1/3+1/2+1/2=4/3$;

$a_3=1/3+1/3+1/2=7/6$;

$a_2=1/3+1/3=2/3$; $a_5=1/2$; $a_1=1/3$;

Table 1.

Articles	Authors		
Article 1	a_1	a_2	a_3
Article 2	a_4	a_2	a_3
Article 3	a_3	a_4	
Article 4	a_5	a_4	

Thus, if we build the rating table of scientists based on the results obtained in the given sample, we will get different sequences for different methods (Table 2).

Table 2.

Assessment methods					
First author counting		Definitely the author counting		Fractional counting	
1.	a_1	1.	a_4	1.	a_4
1.	a_3	1.	a_3	2.	a_3
1.	a_4	2.	a_2	3.	a_2
1.	a_5	3.	a_1	4.	a_5
2.	a_2	3.	a_5	5.	a_1

In general, like the high development dynamics of modern science, library science also leads to the importance of wider application of methods of bibliometrics, which allow obtaining results that can act as a basis for more comprehensive study with traditional, complete, interesting analysis in the future. One of the most important characteristics of information is its volume, which allows it to be quantified. Without measurement, it is known that it is impossible to understand and learn science. The analysis of the flow of documents in science allows making judgments and opinions about the state and development prospects of individual fields and areas of science (Ismayilova, 2016). It was determined that the advantage of the variety of documents in this or that field of science depends on the intensity of its development. In addition, the emergence and development of any new scientific direction is properly accompanied by the intensive creation of articles in periodicals and serial publications. The great, special weight of this type of publications in the flow of documents is determined by the importance of prompt informationalization of readers interested in a scientific problem, as well as the understanding of its various aspects and the intensive collection of empirical materials. In the 20th century, the bibliometric analysis method related to the quantitative study of document-information flow began to be widely used (Kobelev, 2001). In the 1960s and 1970s, bibliometrics received the status of an independent scientific direction.

The rapid growth and change in the form of society's information resources has created a demand for acquiring new knowledge through other qualitative means. Within the framework of bibliometric studies, new ways and methods of document-information flow analysis, as well as new directions of their use, have been developed. The intensive development of science and the rapid quantitative growth of all types of publications have led to the importance of the organization and complex comprehensiveness of the system of statistical analysis of document-information flows in libraries. Bibliometrics, as a qualitatively new form of the development of analytical-synthetic processing of literature, directs the

attention of library science theorists and practitioners to a more rational selection of effective information, its assessment methodology and effective ways of research. There is a great demand for bibliometric information in the library information activity as well as in the scientific environment (Galyavieva, 2015). The function of libraries as a supplier of raw data or as a carrier of information is completed when conducting a bibliometric analysis of highly qualified processing of information. Bibliometrics is the ideal tool for developing and providing innovative services of libraries. Bibliometrics not only presents new opportunities to libraries, but also poses new challenges to them (Pronin, 2010).

Common conclusions.

Libraries are considered as a full-fledged partner of the scientific research circle. One of the developing directions in the activities of libraries is evaluative bibliometrics, which realizes their strategic role in the process of research management and evaluation. Bibliometrics is a developing part of library and information science research: currently, not only digital library technologies, but also the creation and management of library collections with the application of bibliometrics are very relevant in libraries. The rapid increase in interest in bibliometrics in libraries, especially in academic libraries, is due to the increasing use of bibliometric methods by universities, states, research leaders, information specialists, librarians and researchers for the purpose of research evaluation. The growing volume of scientific information in libraries makes the implementation of bibliometric research more urgent. Their implementation requires special knowledge, competent use of new technologies and information resources.

The combination of bibliometric methods with modern technical tools and information resources makes it possible to expand the possibilities of research conducted in libraries, to structure document arrays and to guide their increasing flow. Prospects for the application of bibliometric methods are related to the development of new information technologies and the implementation of information support of science. Bibliometric methods have evolved over time and continue to evolve (Redkina, 2003). All these methods for more detailed and effective

measurement – counting of scientific works for countries, institutions or authors, counting of references to measure the impact of publications in the scientific community, determination of the frequency of the same references, i.e. the frequency of several referring articles referring to the same source, etc. are combined with each other. Also note that:

- First of all, it is necessary to create a national register of specialists working in the field of librarianship and bibliography.

- It is necessary to create a database of periodicals in the field.

- At the national level, necessary measures should be taken to determine the rating of individual scientists and specialists, including scientific communities.

All this can accelerate the strengthening of the scientific arsenal of National librarianship and bibliographic science and its integration into world science.

REFERENCES

- Azerbaijan Library Encyclopedia. (2015). *Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, National Library named after M.F. Akhundzade*. Baku: "Zardabi-Nashr".
- Ismayilova, N. (2016, April 15). Bibliometry: Modern State, Problems and Development Prospects. *Proceedings of the Republican Scientific-practical Conference "Problems of the formation of e-libraries"* (pp. 34-36). Baku.
- Galyavieva, M. S. (2015). Bibliometrics in the library in the assessments of librarians (based on foreign studies). *Bulletin of the Kazan State University of Culture and Arts*, 1. Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article/n/bibliometriya-v-biblioteke-v-otsenkahbibliotekarey-po-materialam-zarubezhnyh-issledovaniy>
- Kobelev, A. N. (2001). Cognitive Structure of Modern Ukrainian Library Science: Results of Bibliometric Analysis of Monographs. *Scientific and tech. libraries*, 3, 119-130.
- Penkova, O. V., & Tyutyunnik, V. M. (2002). *Science of science, scientometrics and their derivatives: Methods for quantitative assessment of scientific activity*. (Monograph). T.: Publishing House MINZ.
- Pronin, A. A. (2010). *About Bibliometrics*. Retrieved from http://hist.igni.urfu.ru/dais/pdf/11/21%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BD_v.pdf
- Redkina, N. S. (2003). Bibliometry: history and modernity. *Young in Library Science*, 2, 76-86.
- Sokolov, A. V. (2008). Determinism and Deontology in the Document Communication System. *Bulletin of the Chelyabinsk State Academy of Culture and Arts*, 4, 6-34.
- Braun, T., Glänzel, W., & Schubert, A. (1991). The Bibliometric Assessment of UK Scientific Performance: Some Comments on Martin's Reply. *Scientometrics*, 20(2), 359-362.
- Glanzel, W. (2003). *Bibliometrics as a Research Field: a Course on Theory and Application of Bibliometric Indicators*. Retrieved from <http://nsdl.niscair.res.in/jspui/handle/123456789/968>.
- Cole, F. J., & Eales, N. B. (1917). The History of Comparative Anatomy. Part I: a Statistical Analysis of the Literature. *Science Progress*, 11(43), 578-596.

Unread letters: the Situation of Ostarbeiters in Germany (Based on the Materials of the State Archive of the Dnipropetrovsk Region)

UDC: 930.253.352

DOI: <https://doi.org/10.15421/172334>**Shevchenko Maria**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8380-974X>, maryshevchenko7@gmail.com*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The article examined private letters from forced laborers to relatives during World War II. The interpretation of the term "Ostarbeiters" is analyzed.

The **purpose** of the article is to explore the letters of forced laborers stored in the State Archives of Dnipropetrovsk region and determine their informative potential. The conditions and rules of correspondence of forced laborers with relatives are determined. The geography of the location of Ostarbeiters in the Third Reich and the settlements to which the "Eastern laborers" fell have been revealed.

The materials of the correspondence contain information on the importance of correspondence in the lives of forced laborers, the strategy of writing messages in the presence of censorship, living and working conditions – accommodation, food, the importance of communication with fellow villagers are discovered. The letters reflected the German official policy on forced laborers at the relevant time. It was found that Ostarbeiters were used in all areas where forced laborers were recruited: in mining and processing industry, transport and construction, agriculture, as well as in private economy. It has been established that the everyday realities of Ukrainian forced laborers in the conditions of the Third Reich were extremely difficult, where daily mundanity took place in combination with general physical exertion and exhaustion, constant malnutrition, terrible living conditions, exacerbating certain emotional reactions that are associated with the sadness of relatives. The article also considers the factor of economic exploitation as a of forced migration.

Conclusions. On the example of the epistolary collection, the social, communicative and emotional conditions of Ukrainian forced laborers who sent letters from different cities of the Third Reich to their relatives in Ukraine during the World War II are investigated.

Keywords: forced labourer, letters, Germany, World War II, Ostarbeiters

Непрочитані листи: становище оstarбайтерів в Німеччині (за матеріалами Державного архіву Дніпропетровської області)

Шевченко Марія*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація

У статті досліджуються приватні листи примусових робітників до рідних під час Другої світової війни. Проаналізовано трактування терміну «остарбайтери».

Метою статті є дослідження листів примусових робітників, що зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області та визначення їх інформативного потенціалу. З'ясовані умови та правила листування примусових робітників із рідними. Виявлено географію розміщення оstarбайтерів у Третньому райху та населені пункти, до яких потрапили «східні робітники». Листи відображають особливості німецької офіційної політики щодо примусових робітників у відповідний проміжок часу.

З'ясовано, що матеріали переписки містять інформацію щодо значення листування в житті робітників, стратегії написання повідомлень за наявності цензури, умов життя і праці – проживання, харчування, значення спілкування з односельцями. Виявлено, що працю оstarбайтерів застосовували в усіх сферах, куди залучали іноземних робітників: у гірничодобувній та обробній промисловості, транспорті та будівництві, сільському господарстві, а також у приватному господарстві. Визначено, що реалії повсякдення українських примусових робітників в умовах Третього райху були надзвичайно складними, де мала місце щоденна буденність у поєднанні із загальним фізичним навантаженням та виснаженням, постійним недоїданням, жакливими побутовими умовами, здійснювався вплив на морально-психологічний стан оstarбайтерів, тим самим, загострюючи певні емоційні реакції, які пов'язані із тугою за рідними. У статті також досліджено фактор економічної експлуатації як причина примусової міграції.

Висновки. На прикладі епістолярної колекції досліджено соціальні, комунікативні та емоційні умови життя українських примусових робітників, які надсилали листи з різних міст Третього райху своїм рідним в Україну під час Другої світової війни.

Ключові слова: оstarбайтери, листи, Німеччина, Друга світова війна

Вступ.

Події Другої світової війни завжди були в центрі уваги українських та зарубіжних дослідників. У складному комплексі проблем, що пов'язані з тими подіями, залишилися недостатньо дослідженими листи оstarбайтерів з Німеччини до своїх рідних на Дніпропетровщину. Унікальність епістолярної спадщини примусових робітників полягає у тому, що вона розкриває не лише фактичні умови життя і працю оstarбайтерів, а й внутрішню, емоційну складову робітників, яка залишилася поза увагою дослідників.

Відтоді, як дослідники в Україні вперше почали розглядати проблему історичної пам'яті, значну увагу було зосереджено на вивченні пам'яті та травматичного досвіду учасників, жертв та очевидців Другої світової війни, які були примусово вивезені на роботу до Третього райху, як оstarбайтери. Процес конструювання образу примусової праці в радянському публічному просторі розпочався одразу після початку масових вивезень населення до Німеччини навесні 1942 р. Перші повідомлення про долю людей, які були відправлені на примусові роботи, з'явилися в газетах, які мали на меті донести до читачів інформацію про надзвичайно важкі умови життя в Третьому райху, ці повідомлення завершувалися палкими закликами до населення всіма можливими засобами уникати вивезення до Німеччини, чинити опір і знищувати загарбників та заохочували людей до запису в партизанські загони.

Вивезення українців на примусові роботи до Німеччини та країн-сателітів в період Другої світової війни не тільки видозмінило звичний життєвий ритм мільйонів людей, а й порушило узвичаєні соціальні зв'язки. Життя в чужорідному середовищі формувало розвиток у оstarбайтерів туги за рідними і домівкою, а тому у них загострювалися патріотичні почуття. У відповідності до архівних документів й матеріалів, спогадів, встановлено, що примусове відчуження від рідних, батьківщини якоюсь мірою завдавало оstarбайтерам набагато більшого болю, аніж виснажлива фізична праця. У зв'язку з цим актуальним є дослідження листування примусових робітників із рідними під час Другої світової війни.

Метою статті є дослідження листів примусових робітників, що зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області та визначення їх інформативного потенціалу.

Джерельною базою стала епістолярна колекція фондів Державного архіву Дніпропетровської області. У статті досліджено листи, що знаходяться на зберіганні у фонді Р-2431 «Листівки та листи, надіслані радянськими громадянами з німецької каторги в Дніпропетровську область». Загальна кількість одиниць зберігання – 12800. Хронологічна обмеженість колекції полягає у тому, що основна кількість листів датується 1943 р.

Історіографія.

Не ставлячи за мету аналіз усієї української та зарубіжної історіографії, авторка статті зосередила увагу на найбільш значущих для даного дослідження працях. Зауважимо, що у німецькомовних історичних публікаціях є численні дослідження, які важливі для теми примусових робіт під час Другої світової війни. Зокрема, в наукових працях М. Шпорера та У. Герберта відображена примусова праця іноземних цивільних робітників в німецькому райху (Herbert, 2001; Spoerer, 2002). Б. Гелдерблом проаналізував документи про примусову працю польських та радянських громадян, використовуючи листи та спогади оstarбайтерів (Gelderblom, 2004). Для даної розвідки корисною виявилася німецькомовна магістерська робота української історикині Г. Легун, з використанням архівних джерел Державного архіву Вінницької області (Lehun, 2018). В українській історіографії актуальною є ґрунтовна монографія Т. Пастушенка, яка написана на архівних матеріалах, спогадах очевидців із Києва та Київської області (Пастушенко, 2009). Важливим є дослідження Г. Грінченко, присвячене усним історіям колишніх українських оstarбайтерів з Харківщини (Грінченко, 2012). Відзначимо доробок дніпропетровських істориків О. Касьянова та Н. Юзбашевої, які ввели до наукового обігу значну кількість архівних документів про окупований Дніпропетровськ (суч. Дніпро), що опубліковані у книзі «Жива пам'ять» (Жива пам'ять, 2013, с. 8-36). Статтю М. Ковальського та В. Ченцова, в якій проаналізовано «фільтраційні справи» примусових робітників з Дніпропетровщини (Ковальський, & Ченцов, 1995, с. 35-44). Поряд з цим були видані збірки документів, що характеризують події 1941-1945 рр. на території Дніпропетровської області, в яких опубліковані документи окупаційної влади (Німецько-фашистський окупаційний режим, 1963; Книга пам'яті України, 1993). При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення та історичний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Однією з основних груп населення, чий досвід і пам'ять надовго залишалися на периферії офіційного дискурсу, були радянські примусові робітники у Третьому райху – оstarбайтери, які були найчисленнішою та однією з найбільш дискримінованих груп цивільних робітників, які здійснювали діяльність на благо нацистської економіки протягом усієї Другої світової війни (Грінченко, 2012).

Відомо, що однією із основних стратегічних цілей німецького Райху у війні проти СРСР була трансформація окупованої території України на джерело дешевої робочої сили й аграрно-сировинний придаток для власної економіки. Визначальну роль в

зафарбовано після слів: *...Мамочка і ще ви пишете чи можна щось купити..., <...> ...оце мамочко ми тут так живемо, аби не подохнуть...* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 523) (тут і далі дотримуємося правопису оригіналів – М.Ш.).

Для того, щоб пройти цензуру, примусові робітники використовували наступні фрази: *«робота легка, тільки грязна», «живемо добре», «живемо весело, поки про рідний дім не згадаємо»,* та ін. Зауважимо, що майже у кожному листі зустрічаємо наступне: *«живий чого і вам бажаю», «живемо поки нічого»* та ін. Можемо припустити, що ці вирази допомагали оминати цензуру.

Колекція листівок, що зберігається у Державному архіві Дніпропетровської області, написана на тримовних бланках (німецька, українська та російська мови), наявні штампи робітничих таборів, штампи поштової служби з датою і штампи цензурної перевірки. Поштові картки склалися з двох аркушів – на першому писали оstarбайтери, другий призначався для відповіді, таким чином обсяг листа був обмеженим. Деякі листівки мають пришиті фотографії відправників і пройшли як нацистську, так і радянську цензуру (Фото 2).

Фото 2. Джерело: ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 733

Адреси відправників і одержувачів дозволяють також прослідкувати географію розміщення примусових робітників у Німеччині та населені пункти, до яких потрапили «східні робітники». Наприклад, проаналізувавши епістолярій, бачимо, що із Солонянського району велика кількість юних оstarбайтерів потрапила до Ганноверу та Оснабрюку (Нижня Саксонія), з Любимівки до Целла-Меліс (Тюрінгія), з Магдалинівки у Чехію, а з Голубівки – в Австрію. Колекція листів дозволяє зробити висновок, що примусові робітники з Дніпропетровщини часто працювали разом і це їх підтримувало: *«... у кімнаті зі мною Галя К., Женя Д., Люба О. у кімнаті 18 чоловік, 4 наші а то чужі...»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 1069); *«...знаходуся я Тато в самій Австрії, зі мною ще п'ять дівчат із Голубівки я, Галя Ігорівська, Марія Ільківська, Марія Скороход і Марія Клеменко»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 692).

В листах також знаходимо особливості відношення німецької офіційної політики та пересічних німців щодо українських робітників. Людмила Кузенко у листі до тата пише: *«...в город ходимо пішки, бо в трамвай сідати заборонено*

(попадеш у концлагер)...» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 394). Дворська Ніна у вересні 1943 р. писала рідним: *«...шли з роботи і зайшли в магазин по кавун і кажуть талони, ну ми кажемо в нас немає талонів і вона нам відрізала по скибці кавуна на 20 коп. і ми його з'їли аж поздоровішали...»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 1133).

Зазначимо, що правила поштового листування дозволяли надсилати посилки з продуктами. Найчастіше надсилали сухарі, горіхи та насіння соняшника. Наташа Смірнова писала: *«Сповіщаю мої рідненькі що я від вас получила посилку, 10 пакуночків сухарів і ягоди».* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 296). Поступово серед оstarбайтерів налагодився обмін продуктами харчування, особливо цінився тютюн, на який можна було виміняти будь-що. Богдан Ілля писав у листі до батьків: *«...якщо можна то табаку посилку...»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 59).

З історичної літератури відомо, що оstarбайтерам, які працювали в сільському господарстві, зокрема у «бауерів», легше було прохарчуватися. В такому випадку все залежало від господаря, до якого потрапляли примусові

робітники. Повідомляла Надія Коновець із Ганноверу своїй сестрі: «...Вера! Тобі вже известно, що я нахожуся хазяїна. Робота легка, встаю в 6 утра і лягаю у 6 вечора. Работа моя така: встаю дою коров, помию пол, поспідаю і йду на поле, а так уже й обід і так Верочка день од дня» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 352). Зрозуміло, що прохарчуватися було одним із головних завдань примусових робітників. Писала Боруха Марфа своїй подрузі: «Опишу я тобі свою житуху. Живу я пока добре, тому що я роблю до обіда на фабриці, а потім іду на кухню і там помагаю немкам варить. Картошку чистою та капусту кришу і їм після обіду 3 рази, так шо я сита і не голодна» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 499).

Характеризуючи зміст листів, можемо припустити, що більшість юних оstarбайтерів ніколи далеко від дому не виїжджали, тому майже у всіх листах зустрічаємо тугу за Україною, за рідною землею, турботу про батьків та рідних. Ганна Нещадим в листі до рідних писала: «В Україну своїм посылаю привіт, улюбиму далеку країну, що так швидко покинула її і поїхала в далеку чужину. Що не чути тут рідної мови, не видно своїх земляків, лише світить одне сонце та приносить вітер запах українських степів. Прожила я тут 4 міс., але кожного дня згадую вас, вишневий сад, який ви виростили для своїх дітей, але покинувши розірване гніздо так ми розірвали серце батьків на частини, але ж нам невідомо коли повернемося додому, звеселити батька і витерти сльози матері....» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 502). В листі примусової робітниці Людмили Кузенко читаємо: «Таточку, я часто-часто споминаю той день і ту годину коли ви мене виряджали. Згадаю і гірко-гірко обіллюся сльозами... Не забуду я сльоз материнських і хмурные брові отца, которые нас провожали, как-будто живих метрвецов...» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 393). Туга за рідними були такою ж щоденною реальністю тогочасних умов життя українських оstarбайтерів, як відчуття голоду та важка праця. Тяжке соціально-побутове становище ще більше загострювало почуття ностальгії та самотності.

Висновки.

Отже, через впровадження загальної трудової повинності та примусових вивезень українського населення на роботу під час Другої світової війни, нацисти намагалися, з однієї сторони, використати місцеве населення з окупованої Дніпропетровщини для праці, а з іншої сторони, завдяки оstarбайтерам підтримати функціонування військової економіки Третього райху. До того ж, вивезення значної чисельності людей, окрім забезпечення німецького райху робочою силою, мало й іншу ціль: нацисти в такий спосіб намагалися послабити рух опору на окупованих територіях і сформувані умови для знелюднення завойованих регіонів. Вивезення юних українців на примусові роботи до Німеччини та країн-сателітів в період Другої світової війни не тільки видозмінило звичний життєвий ритм мільйонів людей, а й порушило узвичаєні соціальні зв'язки.

На основі аналізу епістолярної колекції Державного архіву Дніпропетровської області встановлено, що реалії повсякдення українських примусових робітників в умовах німецького райху були надзвичайно складними. З'ясовано, що щоденна буденність у поєднанні із загальним фізичним навантаженням та виснаженням, постійним недоїданням, жахливими побутовими умовами здійснювали вплив на морально-психологічний стан оstarбайтерів, тим самим, загострюючи певні емоційні реакції, які пов'язані із сумом за рідними та Батьківщиною. На прикладі колекції приватних листів досліджено соціальні, комунікативні та емоційні умови життя українських примусових робітників, які надсилали листи з різних міст Третього райху своїм рідним в Україну.

Звичайно, листи оstarбайтерів відображають їх індивідуальний, персональний досвід, але мають високий рівень вірогідності і детальності інформації щодо умов життя у відповідний проміжок часу. Оскільки листування було єдиним джерелом комунікації між юними оstarбайтерами та їхніми рідними, вони є цінним джерелом для вивчення української історії періоду Другої світової війни, але наявність цензури та обмежений обсяг вимагають від науковців виваженості в тлумаченні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Грінченко, Г. (2012). *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: «НТМТ».
- Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. Р-2431.
- Жива пам'ять. (2013). *Книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945* рр. Д.: Пороги.
- Книга пам'яті України. (1993). Дніпропетровська область. Дніпропетровськ: Січ.
- Ковальський, М., & Ченцов, В. (1995). Полюновий присмак чужини: Документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №1/2 (2/3)*, (рр. 35-44).
- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. (1963). 3б. докум. і матер. К.: Держполітвидав УРСР.
- Пастушенко, Т. В. (2009). *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. К: Інститут історії України.
- Gelderblom, B. (2004). *Ausländische Zwangsarbeit in und um Hameln 1939-1944*. Holzminder.

- Herbert, U. (2001). *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. München: Beck.
- Lehun, H. (2018). *Zensiert, beschlagnahmt, geheimgehalten. Privatfotos ukrainischer Zwangsarbeiter innen aus der Sammlung im Winnyzja Regionalarchiv*. Retrieved from <https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/22324> <https://doi.org/10.18452/21474>
- Spoerer, M. (2002). Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors. *Journal of Interdisciplinary History*, 33(2), 169-204.

REFERENCES

- A Living Memory. (2013). *Book of Memory about the Occupied City of Dnipropetrovsk during the Great Patriotic War 1941-1945*. D.: Thresholds.
- Book of Memory of Ukraine*. (1993). Dnipropetrovsk region. Dnipropetrovsk: Sich.
- Gelderblom, B. (2004). *Ausländische Zwangsarbeit in und um Hameln 1939-1944*. Holzminder.
- Grinchenko, G. (2012). *Oral history of forced labor: method, contexts, texts*. Kharkiv: "NTMT".
- Herbert, U. (2001). *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. München: Beck.
- Kovalskyi, M., & Chentsov, V. (1995). The Wormwood Taste of a Foreign Land: Documents about the Fate of Residents of Dnipropetrovsk Region, Deported by the Nazis to Forced Labor in Germany. *From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB. No. 1/2 (2/3)*, (pp. 35-44).
- Lehun, H. (2018). *Zensiert, beschlagnahmt, geheimgehalten. Privatfotos ukrainischer Zwangsarbeiter innen aus der Sammlung im Winnyzja Regionalarchiv*. Retrieved from <https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/22324> <https://doi.org/10.18452/21474>
- Pastushenko, T. V. (2009). *Ostarbeiters from the Kyiv Region: Recruitment, Forced Labor, Repatriation (1942-1953)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine.
- Spoerer, M. (2002). Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors. *Journal of Interdisciplinary History*, 33(2), 169-204.
- State Archive of the Dnipropetrovsk Region (DADO), f. R-2431.*
- The German-Fascist Occupation Regime in Ukraine*. (1963). Coll. document and materials. Kyiv: State Politburo of the Ukrainian SSR.

The Ethnic Composition and Political Situation of Zangezur – the Historical Land of Azerbaijan – at the End of the 19th Century and in the 20s of the 20th Century

UDC: 94(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172335>**Asadov Kamran Alim**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-1115-3566>, kamranesedov1985@gmail.com*Azerbaijan National Academy of Science (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Historical sources and the writings of various travelers indicate that Zangezur was the ancient homeland of the Turks. The large number of toponymic names of Turkish origin in Zangezur also confirms this idea.

The history of Azerbaijan in the 20th century is remembered by the threats against the ethnic unity, territorial integrity, and statehood tradition of the Azerbaijani people. According to the historical circumstances, the deportations and violent territorial cleansing directed against the Azerbaijani people were different in form, but the content was the same.

In the conclusion, it is noted that, in addition to the most ancient historical sources, research conducted by many world scientists, show that the Albanian state of Zangezur in the 4th-9th centuries, then the Sasanian Empire and the Arab Caliphate, the ancient Azerbaijani states that won the wars against the Arab Caliphate in the 9th-11th centuries. - in those territories, the Saji, Salari and Rabbidites, who for centuries were in power under different names, at the beginning of the XII-XIII centuries. - Atabay, in the XIII-XIV centuries. Hulaku, in the 14th century - Jalairi, then the states of Karagoyunlu and Aggoyunlu, at the beginning of the 16th century - the powerful state of the Safavids, XVIII century, all this confirms that in the 20s of the XIX century it was part of the Karabakh Khanate.

Keywords: Zangezur, Turkish land, Karabakh, ethnic cleansing, Zangezur corridor

Етнічний склад і політичне становище Зангезуру – історичної землі Азербайджану – наприкінці XIX – у 20-х рр. XX ст.

Асадов Камран*Національна академія наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Історичні джерела і записи різних мандрівників свідчать про те, що Зангезур був давньою батьківщиною тюрків. Велика кількість топонімічних назв турецького походження в Зангезурі також підтверджує цю думку.

Історія Азербайджану 20-го століття запам'ятовується загрозами етнічній єдності, територіальній цілісності та традиціям державності азербайджанського народу. Згідно з історичними обставинами, депортації та насильницькі територіальні очищення, спрямовані проти азербайджанського народу, були різними за формою, але змістом однаковим.

У висновку зазначається, що окрім найдавніших історичних джерел, дослідження, проведені багатьма вченими світу, свідчать, що албанська держава Зангезур у 4-9 століттях, потім Сасанідська імперія та Арабський халіфат, стародавні азербайджанські держави, які перемагали у війнах проти Арабський халіфат у 9-11 ст. – на тих територіях саджі, саларі та раббідити, які століттями перебували при владі під різними іменами, на початку XII-XIII ст. – Атабай, у XIII-XIV ст. Хулаку, в 14 столітті – Джалаїрі, потім держави Карагоюнлу і Аггоюнлу, на початку 16 століття – могутня держава Сефевідів, XVIII століття, все це підтверджує, що в 20-х роках XIX століття воно входило до складу Карабахське ханство.

Ключові слова: Зангезур, турецька земля, Карабах, етнічні чистки, Зангезурський коридор

Introduction.

On January 31, 1997, the founder of the Republic of Azerbaijan, the national leader Heydar Aliyev, in a meeting with the leading scientists and heads of institutes of Azerbaijan EA, set the task of objectively and honestly rewriting the history of the people of Azerbaijan in the 19th and 20th centuries before the science of national history. The main purpose of raising the issue at this level was to reveal all the dark pages of the difficult history of the Azerbaijani people during the last two centuries, first of all, to the people of Azerbaijan, but also to the world community (ARDA, f 894). On December 18, 1997, signed by the great leader "On the mass deportation of Azerbaijanis from their historical and ethnic lands in the territory of the Armenian SSR in 1948-1953" and "On the genocide of Azerbaijanis" signed on March 26, 1998, decrees provided a legal basis for historical research (ARDA, f.970). The President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, always emphasizes the Zangezur problem when he talks about issues related to the study of the history of Azerbaijan (The 1918 genocide, 2011).

Results.

The history of Azerbaijan in the 20th century is remembered by the threats against the ethnic unity, territorial integrity, and statehood tradition of the Azerbaijani people. According to the historical circumstances, the deportations and violent territorial cleansing directed against the Azerbaijani people were different in form, but the content was the same.

Behind the historical tragedies of the Azerbaijani people in the 19th century are Russia's Caucasian policy and the invented "Armenian issue". At the beginning of the 20th century, the "Armenian issue" entered a new stage. This issue is transferred from Ottoman Turkey to South Caucasus. With this, the historical tragedy of the lands belonging to Azerbaijani Turks in the South Caucasus begins.

On April 15, 2015, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, in his speech at the official meeting dedicated to the 90th anniversary of the granting of autonomy to Nakhchivan within the Azerbaijan SSR, said: "... Zangezur, the ancestral land of Azerbaijan, was torn from Azerbaijan and given to Armenia. This was a historical injustice. Because Zangezur was the eternal and ancient land of Azerbaijan... But I believe that one day our lands under Armenian occupation, including Zangezur, will return to their ancient and true homeland - Azerbaijan." The historical day that the people of Azerbaijan have been waiting for has come (Memories of Nagi Sheikhzamanli, 2007).

On September 27, 2020 - November 10, 2020, during the 44-day Patriotic War, our Glorious Army under the command of Commander-in-Chief Ilham Aliyev freed our lands that had been occupied by the enemy for nearly 30 years. The next target is the opening of Zangezur corridor, the Eurasian Turkish line (Narimanoglu, 2012).

One of the territories belonging to the Azerbaijani Turks in the South Caucasus, which became a victim of the fictitious "Armenian issue", is Zangezur district. After Dashnaksutyun's party moved its activities from the territory of Turkey to the territory of the South Caucasus, the main Azerbaijani territory they targeted was Karabakh and Zangezur region. Since Azerbaijani villages are surrounded by Armenian villages in Zangezur district, the most dangerous situation has arisen here. Since Zangezur district is located between Karabakh and Nakhchivan, it was of geopolitical and geostrategic importance. On the other hand, Zangezur district was considered a strategic area for the Russian state because of its border contact with the states of Iran and Turkey. The unique features of the Zangezur accident have always made it necessary for the history of this accident to be the subject of scientific research (ARDA, f 894).

Despite all this, Zangezur, like a number of historical territories of Azerbaijan, has been one of the main targets of Armenian claims. The groundlessness of Armenian claims is sufficiently reflected in historical documents, and can be confirmed through toponymic, ethno-linguistic, and anthropological approaches. It is clear from the expressions "zangi" and "zur", which are part of the Zangezur toponym, that Zangi is a word of Turkish origin and is related to the name of the generation of Zangelis of Turkish origin. F. Sumer writes: "Algerian and Syrian judges, the Tenges, were also from the Turkish Mamluk family." Mamluk Turks in Arab countries are Kipchak tribes. So, the Zangi are one of the Kipchak tribes. "Zur" at the end of the toponym is a phonetic variant of the Turkish word *car* (*zar>zur -*), which means "valley", "ravine" (Ismailov, 2015).

Zangezur was the main center of wars against the Arabs during the period of Javidan, Javanshir, and Babek, and was the place of bloody battles that lasted for more than 30 years. The most famous temples of fire worship were in these places. The Arabs moved in the direction of Southern Azerbaijan-Nakhchivan-Bichenak-Gorus-Lachin-Barda and conquered Northern Azerbaijan, which was called Alban and Arran at that time (Nabibeyli, 2011).

Like other lands of Azerbaijan, the Turkish-Muslim population of Zangezur was always a target of the Ottomans because they were the subjects of the Safavid Shah for the Ottomans. In order to get rid of possible persecutions, the Turkish-Muslim population of Zangezur saw the only way out was to leave their places, and therefore, when the description of Zangezur's districts was being prepared, the Azerbaijani villages of this land were recorded as uninhabited places. If we take into account that Armenians live in only four out of 94 villages of Zangezur districts, in the 16th century, almost the majority of the population of this land consisted of Turkish-Muslim population, and Armenians began to migrate and spread to these places *masse* from the middle of the 17th century. Thus, Armenians registered in four villages in 1593 lived in 18 villages of Zangezur

according to the "Detailed Book of the Nakhchivan Council" compiled in 1727. In addition to the above-mentioned villages, in 1727, Armenians settled in the villages of Uz, Kyzylca, Talibabad, Arikli, Pul, Galacik, Ortagir, Benis, Dasdgird, Sheki, Kivas, Galat, Sankar and Berdi in Zangezur. One more example. At the end of the 16th century, while there were no Armenians living in the Barghushad district, which was subject to the Gapan district, in 1727, 52 Armenian families moved to this district, which was part of the Ganja-Karabakh province (Narimanoglu, 2012).

In my opinion, the Armenians settled here are not the local population, when the Armenians who were transferred by Shah Abbas I to the inner provinces of Iran were allowed to return again and again, they were Armenians who settled in the districts of Nakhchivan and Zangezur, not in the areas bordering Eastern Anatolia. Such resettlement policy was implemented as a combat tactic in the wars of that time. Thus, the attacking Ottoman soldiers saw the territory they occupied empty and saw the impossibility of providing food, and fodder to strengthen there and returned back. It was Shah Abbas I who moved the population of these areas to the vicinity of Ardabil and burned their houses, gardens, and farmlands in order not to give the lands to the Ottoman occupation. According to the "Compendium of Irevan province" compiled in 1728, there were serious changes in the land ownership of the villages of Zangezur and all of them belonged to the sultan's estates (The 1918 genocide, 2011).

The Ottoman state, which was defeated in World War I, signed the Mudros Agreement with England on October 30, 1918. According to the agreement of the Allies, General Thomson, the commander of the British military forces in Anzali port of Iran at that time, was ordered to capture Baku. First, at the request of the British general, the Ottoman and Azerbaijani military forces left Baku. On November 17, 1918, British military forces entered Baku. The British governor-general headed by Thomson was established. The city of Baku and its oil fields came under the control of the British. His first order was to lower the Azerbaijani flag. Thomson, who considered Baku to be a Russian city, created an occupation regime here, controlled the police, the port, the oil industry, financial offices, and the press. British Minister of War Churchill said at a conference on the Caucasus on March 6, 1919: "There is no doubt that the future government of Russia will return to this region again, what is happening at the moment of pause is not the main problem, but British troops the longer he stays in those areas, the deeper our claw will go".

After the October revolution in Russia in 1917, it is enough to remember the foresight of the author of the "March of 14 States" plan against the Bolsheviks, the power of British diplomacy, the arrival of the BP company to Azerbaijan-Caspian region, and its activities and profits. Armenians welcomed the defeat of the Ottoman Empire in World War I and the victory

of the Entente as a wedding-festival. They assumed that the Peace of Mudros (October 30, 1918) would play an important role in the realization of their territorial claims. According to that truce, Turkish troops had to withdraw from the Caucasus and withdraw to the Russian-Turkish borders of 1914. The departure of Turkish troops from Azerbaijan in 1918 opened Andranik's hand again. "Dashnaks were the agents of America who started entering Transcaucasia from Armenia. The idea of "Greater Armenia" should have made it easier for the United States to capture the entire Caucasus..." (Oriental Peoples Magazine, 1926).

Azerbaijan, which had just declared its independence, faced a serious threat again. The Azerbaijani government, which did not have its own national military units, had no opportunity to offer military resistance to the British troops. Regarding the situation, M. A. Rasulzadeh wrote: "The Turkish army was withdrawn, and there were no Azerbaijani military units... Even if Farzan had a force, it was of course unthinkable for Azerbaijan to open a war against a force that Germany and Turkey had surrendered. Therefore, the issue would be resolved only through diplomatic means".

The Gulustan and Turkmenchay treaties signed between Russia and the Gajars marked the beginning of a new era in the history of Zangezur. According to these agreements, which divided Azerbaijan into two, the Araz River became the new border between Russia and the kingdom of the Khajars. Until 1822, the lands of Zangezur were part of the Karabakh Khanate, then of the Karabakh province (until 1841), in the 50s and 60s of the Shamakhi, Baku and Iravan governorates, the Karabakh district of the Khazar province, and then the Shusha district of the Shamakhi province. Since the approval of the project on the new structure of the administrative, judicial, and territorial divisions of the South Caucasian region, in 1861 Zangezur province was established, and on February 25, 1868, Yelizavetpol governorate was created at the expense of Tiflis, Baku and Iravan governorates.

137.22 sq.m. Zangezur district, covering an area of 100,000 km, was included in this new governorate. It was bordered by Jabrayil and Shusha districts from the east and northeast, Javanshir from the north, Sharur-Darelayaz and Nakhchivan districts of Yerevan governorate from the west and southwest, Araz river from the south and southeast. The district was divided into four districts: Hajisamli, Alyanli, Barghushad and Hekari districts.⁴ There were hundreds of springs, small lakes, rivers, and rich mineral water resources in the Zangezur region. Bargushad, Hekari, Chavundurchay, Basikhchay, Okchuchay, Agachay, Mehri rivers were the largest water sources of the district. ⁵ According to the data of 1908, 40 industrial enterprises were operating in the district, the total annual production of which was equal to 74,160 rubles. 1339 workers worked in these 40 enterprises. In industrial enterprises, 23 were wine-

vodka, 10 oil, 2 pottery and 4 Egyptian. The largest number of workers worked in the latter - 1200 people. About 40.7% of workers (2950 people in total) working in the field of gubernia sugar industry fell to the share of Zangezur district. Nomadic cattle breeding, cocoon farming, agriculture, crafts, horticulture, horticulture, and carpet making were the main places in the household and economic life of the population of the region. More than half a million (559,649 heads) of the 3 million head of cattle kept in the Yelizavetpol governorate belonged to Zangezur district alone. All areas of the region's economy were subordinated to the service of the empire's colonial interests. The social-class composition of the village population in Zangezur was also diverse.

In Muslim villages, 261 bey families (1524 people) and 70 Armenian landlord families were registered. Throughout history, the Armenian church has stood in front of the realization of Armenian political claims. In the 80s of the 19th century, 46 churches and 25 Armenian-Gregorian chapels were operating in Zangezur. In the mid-80s of the XIX century, only 4 secular village schools were operating in Zangezur district, with a total of 209 students. There were only 40 Azerbaijanis among the students (ARDA, f.970).

According to the population census of 1886, 53.3% of Zangezur district were Azerbaijanis, 46.3% were Armenians (f.897, p2, work1, v 3-4). Azerbaijani Turks lived in 154 of Gaza's 326 villages (45.7%), Kurds in 91 (27.8%), Armenians in 81 (24.8%). According to the 1897 census, 137,871 people lived in Zangezur, of which 63,622 (46.1%) were Armenians, 71,206 (51.6%) were Azerbaijanis, and 1,807 were Kurds (1.3%). According to the population census of Yelizavetpol governorate in 1901, out of 294,753 people of Zangezur district, 197,066 people (67%) were Muslims, 97,204 people (32.9%) were Armenian-Gregorian, and 483 people (0.1%) belonged to other religions (Nabibeyli, 2011).

After the 1828 Treaty of Turkmenchai, the territory of the historical Azerbaijani lands was divided between Gajar Iran and Tsarist Russia, its northern territories were included in the Russian Empire.² During the years 1828-1917, the transfer of Germans, Armenians, and Russian sectarians to the territories of Northern Azerbaijan occupied by Tsarist Russia policy was implemented. A new administrative territorial unit named "Armenian province" was created by the order of Tsar Nicholas I in the territories of Iravan and Nakhchivan khanates occupied by tsarist Russia in 1827, aiming to permanently strengthen in the South Caucasus region. The main purpose of creating such an administrative unit was to change the ethnic landscape of the region at the expense of Armenians and other non-Muslim population who were transferred from Qajar Iran and the Ottoman Empire to the territories of Iravan, Nakhchivan, and Karabakh khanates of occupied Northern Azerbaijan. Among the territories where Armenians were relocated, there was Zangezur district, which formed the southwestern part

of the Karabakh Khanate. Zangezur district occupies a special place due to its natural, geographical and military strategic position. After the occupation of Northern Azerbaijan by Soviet Russia on April 28, 1920, the western part of the Zangezur district was forcibly taken away from the Turkic world, including the western part of it, against the will of the Azerbaijani people, and given to the Armenian SSR in order to build a barrier between Turkey and Azerbaijan. 4 1828-1917 As a result of the policy of planned deportation, ethnic cleansing and genocide carried out by Tsarist Russia, Bolshevik Russia in 1921-1922, and the USSR state in 1988-1991, Zangezur region was completely cleared of the Azerbaijani population (Memories of Nagi Sheikhzamanli, 2007).

In addition to being the main screenwriter, director, and performer of all the processes that took place in the region until the return of Bolshevik Russia to the Caucasus on April 28, 1920, the British were the first to draw the borders of the lands to be taken from Azerbaijan and given to Armenia. General Thomson's dialogues with the leaders of the Armenian government, Khatisov and Tigranyan, also indicate many issues. In his speech at the meeting of the Armenian government in Yerevan on March 28, 1919, he said: "... Zangezur will be governed by the Armenian National Council... Armenia must urgently give its representatives to manage Nagorno-Karabakh... Armenia should join Kars and Nakhchivan, Sharur can capture Daralayaz-Sürmeli... The Azerbaijani army will not move in this direction from where it is now - Aghdam and Khankendi... At the meeting of the Azerbaijani government held on March 19, it was decided that the Ministry of Internal Affairs will send 1,300 infantry and 500 Armenian cavalry units to Shusha, Khankendi, will make all-out efforts to pass through Askaran and go to Armenia. Major Monk Mezon informed me that the Azerbaijani military units under the leadership of General Mehmandarov have taken all measures for their safe passage... Azerbaijan will expect Nagorno-Karabakh and Zangezur to be resolved at the Paris peace conference as disputed territories" (Narimanoglu, 2014).

Thomson promised to send 5 million cartridges and money to the leaders of the Armenian government, and he fulfilled his promise. US President V. Wilson's kind attitude towards Armenians also played an important role in the events. "The Dashnak army was eating American bread. The United States gave Armenia 50,000, England 40,000, and France 30,000 soldiers with clothing, food, ammunition, and 10 million cartridges" (History of the Civil War, 1922). 4 days after this meeting - on April 2, a congress of Zangezur Armenians was held in Gorus and a decision was made: "Azerbaijan's attempts to capture Zangezur, which is part of Armenia, should be answered with weapons."

By the decision of the congress, Bishop Vahan and member of the Armenian National Council Bahadurov came to Baku to meet General Thomson, the chief representative of the Allied Powers in the Caucasus,

and gave him the following demands of the Karabakh Armenians: the immediate annexation of Karabakh to Armenia or the annexation of Karabakh to Armenia until the Paris peace conference; The organization of the local Armenian administration in Karabakh and the establishment of the British Governor-General in Karabakh... For the sake of historical justice, it should be said that the politician who fought most principledly and consistently against the British policy in the AKP government was Khosrov bey Sultanov, the first military minister of the AKP and the governor-general of Karabakh (Nabibeyli, (2011). He constantly informed the AKP Parliament and Government with facts and evidence that all the activities of the British were for the benefit of the Armenians, and that the British policy was aimed at separating Zangezur and Karabakh from Azerbaijan. Zangezur accident was completely destroyed with the cannons, machine guns, and ammunition given to the Armenians by the British, and it is also reported that the body of a British soldier was among the dead on the battlefield of the ten thousand regular Armenian army that took part in the fighting. Many facts are known that generals Andronik, Dro and Njde, who drowned Zangezur in blood, were also "British spies", received instructions from them, and fought against the Russians on the instructions of the British (10). Regarding the countless massacres of the Armenian military units in Zangezur, the requests and notes of the AKP Government to Ganja, Baku, Tbilisi, American, British, French, and Italian military and diplomatic mission heads in the Caucasus, General Wodropa, Colonel Rayo, Colonel Nonakura, Colonel Gabbai. The fruitless statements are proof of this.

Conclusions.

In addition to the most ancient historical sources, research conducted by many world scientists show that the Albanian state of Zangezur in the 4th-9th centuries, then the Sasanian Empire and the Arab Caliphate, the ancient Azerbaijani states that won the wars against the Arab Caliphate in the 9th-11th centuries. - in those territories, the Saji, Salari and Rabbidites, who for centuries were in power under different names, at the beginning of the XII-XIII centuries. - Atabay, in the XIII-XIV centuries. Hulaku, in the 14th century - Jalairi, then the states of Karagoyunlu and Aggoyunlu, at the beginning of the 16th century - the powerful state of the Safavids, XVIII century, all this confirms that in the 20s of the XIX century it was part of the Karabakh Khanate. In other studies, investigating the history of Zangezur, historical documents and facts prove that 115 Muslim villages of Zangezur, which were attacked by armed Armenian gangs in 1905-1907 and 1918-1920, were looted, burned and wiped out, and 4,472 women and children were killed by Armenian armed forces with particular cruelty.

On August 10, 1920, by the decision of the Caucasian Bureau of the Russian Communist (Bolshevik) Party, Zangezur was declared a "disputed territory" between Azerbaijan and Armenia, but not a single Azerbaijani took part in the decision making. Thus, the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Azerbaijan by the decision of the meeting held on November 30, 1920, Zangezur - is included in Soviet Armenia.

As a result, the Nakhchivan region of Azerbaijan is separated from the territory of the country, and thus Azerbaijan's land connections with Turkey, as well as with the entire Turkic world, are cut off.

REFERENCES

- "Memories of Nagi Sheikhzamanli and devotees of independence" by Nagi Keikur. (2007). Baku.
 ARDA, f 894, p. 4, case 19, v. 129
 ARDA, f.970, p.1, case 113.
 Deputy Director of ANAS Bakikhanov History Institute Jabi Bahramovun Gubadli. (2013). The gate of Zangezur, the ancient land of Azerbaijan.
 Eloglu, S. (1992). *Zangezur events*. Baku, Azernashr.
History of the Civil War in the USSR. (1922).
 Ismailov, K. (2015). Genocide of Azerbaijanis in Zangezur region. *Azerbaijan newspaper*, 03 April 2015.
 Nabibeyli, Z. (2011). *Sultan bey and Khosrov bey brothers*, Nurlar, Baku.
 Narimanoglu, H. (2012). Armenian character. *Azerbaijan newspaper*, March 31, 2012.
 Narimanoglu, H. (2014). *Massacres committed by Armenians in Zangezur and Karabakh in Ottoman-Turkish archives*. NGO publishing house.
 Narimanoglu, H. (2015). *The process of giving Zangezur district of Azerbaijan to Armenia*. Retrieved from <http://karabakhmedia.az/>
Oriental Peoples Magazine. (1926). N.1. Retrieved from www.uludil.gen.az/adr/021.php
 The 1918 genocide against the Azerbaijani people. Collection of documents. In 3 volumes, Volume II, Book I. *Genocide in Ganja Governorate, 1917-1920 years*. (2011). Baku, Institute of History publication.
The History of Public and Cultural reformation in the Caucasus and Central Asia (19th-early 20th century). (2013). Collective monograph. (p. 192-275). IICAS-UNESCO. Samarkand.

Organization, Development and Current Situation of the Document Flow on Tourism in the Regions (Based on the Example of the Shaki-Zagatala Economic Region)

UDC: 930.25:02

DOI: <https://doi.org/10.15421/172336>**Ismayilov Nadir**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Bibliography, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>,Nadir_ismayil@gmail.com**Mahammadli Dashgin**

Lecturer at the Department of Library Resources and Information Search Systems,

<https://orcid.org/0000-0002-6875-8091>, dashqin.muhammedli@gmail.com**Gasimli Haji**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-8246-1959>, haci_gasimli@gmail.com**Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

Regional library-information activity cannot develop successfully only within the framework of that system. Establishing system interaction with other scientific information bodies is one of the most important conditions for proper organization of library-information and bibliographic service in a centralized system. This includes library-information provision in the field of tourism and document flow, which is the main component of the library fund. Nowadays, it is a well-known fact that even the largest library cannot meet the information needs of readers based only on its own resources and resources. Information provision becomes more effective when the most up-to-date sources are used promptly. We should also note that tourism is one of the developing fields of activity in modern times. The study of document flow is important in the creation, formation and development of information in this field. Conducting research on this topic is also of fundamental importance (Ismayilov, 2010a). The use of e-tourism services is already widespread in most of the developed countries in terms of tourism. The places where people want to go on a tourist trip, the services there, etc. they get detailed information about it via the Internet, choose a place in the place they like and pay by electronic transfer. Providing high-standard service to tourists coming to our country depends on many factors. In this regard, the role of guides, guide-interpreters in the organization of tourism-excursion work should be specially mentioned. Excursion service is of great importance in the tourism sector. This service, in addition to being an information-informative and propaganda tool, also includes organizational, intermediary, trade, sports-entertainment, and in some cases operational-supervision activities. According to the "State Program" (2004-2008) of the socio-economic development of regions in the Republic of Azerbaijan, our republic is divided into 10 economic regions. One of them is Sheki-Zagatala economic region (Ismayilov, & Ismayilov, 2007). The economic region includes Shaki, Gakh, Zagatala, Gabala, Oguz, Balakan administrative regions. Shaki-Zagatala economic region is located in the north-eastern part of the republic and with favorable natural and geographical conditions, natural resources contribute to the economic development of this region. has a positive effect. The economic region with an area of 8.96 thousand square kilometers covers 10.3% of the territory of the republic. According to 2017 data, the population of the economic region with a population of 616,800 makes up 6.5% of the population of the republic. The main part of the population lives in the foothills. The location of the region above sea level has created a foundation for the development of agriculture in the economic region (Mahammadli, 2022a).

Keywords: library, document resources, economic region, information provision, tourism, guide, document flow

Організація, розвиток та сучасний стан документообігу з туризму в регіонах (на прикладі Шеки-Загатазького економічного району)

Ісмаїлов Надір, Махамедлі Дашгін, Гасимлі Гаджі**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

Регіональна бібліотечно-інформаційна діяльність не може успішно розвиватися лише в рамках системи. Налагодження системної взаємодії з іншими органами наукової інформації є однією з найважливіших умов належної організації бібліотечно-інформаційного та бібліографічного обслуговування в централізованій системі. Це й бібліотечно-інформаційне забезпечення у сфері туризму та документообігу, яке є основною складовою бібліотечного фонду. Нині загальновідомо, що навіть найбільша бібліотека не може задовольнити інформаційні потреби читачів, спираючись лише на власні ресурси. Інформаційне забезпечення стає більш ефективним, коли використовуються найновіші джерела. Також слід зазначити, що туризм є однією із сфер діяльності, що розвиваються в наш час. Вивчення документообігу є важливим у створенні, формуванні та розвитку інформації в цій галузі. Проведення досліджень на цю тему також має принципове значення (Ismayilov, 2010a). Використання послуг електронного туризму вже широко поширене в більшості розвинених країн з точки зору туризму. Місця, куди люди хочуть поїхати в туристичну поїздку, послуги в них тощо – вони отримують детальну інформацію через Інтернет, обирають місце, яке їм подобається, і оплачують електронним переказом. Забезпечення якісного обслуговування туристів, які приїжджають до нашої країни, залежить від багатьох факторів. У зв'язку з цим слід окремо відзначити роль гідів, гідів-перекладачів в організації туристсько-екскурсійної роботи. Важливе значення в туристичній сфері має екскурсійне обслуговування. Ця послуга, крім інформаційно-інформаційного та пропагандистського засобу, включає також організаційну, посередницьку, торговельну, спортивно-видовищну, а в окремих випадках і оперативно-контрольну діяльність. Згідно з «Державною програмою» (2004–2008) соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджанської Республіки, республіка поділяється на 10 економічних районів. Одним з них є Шеки-Загатазький економічний район (Ismayilov, K., & Ismayilov, N., 2007). Економічний район включає Шакинський, Гахський, Загатазький, Габалинський, Огузький, Балаканський адміністративні райони. Шаки-Загатазький економічний район розташований в північно-східній частині республіки та сприятливі природно-географічні умови, природні ресурси сприяють економічному розвитку цього регіону, що має позитивний ефект. Економічний район площею 8,96 тис. кв.км займає 10,3% території республіки. За даними 2017 року населення економічного району з чисельністю 616,8 тис. осіб становить 6,5% населення республіки. Основна частина населення проживає в передгір'ях. Розташування області над рівнем моря створило основу для розвитку сільського господарства в економічному районі (Mahammadli, 2022a).

Ключові слова: бібліотека, документні ресурси, економічний район, інформаційне забезпечення, туризм, путівник, документообіг

Стаття надійшла / Article arrived: 29.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2023

Introduction.

In modern times, the role of electronic resources has increased in addition to the traditional means of tourism-related propaganda, such as printed products, participation in international exhibitions, production of commercials. Excursions must be planned in advance. First of all, the must-see places, historical and cultural monuments that exist in each city and region should be determined, and information that can create a general picture of the region they are in should be conveyed to tourists. During the excursion, the tour leader should provide detailed information to the tourists about each monument, the place where the excursion is organized, and answer their questions. Excursion activities are limited during short-distance and short-term trips, and tourists can only get to know the historical and cultural objects of the destination. In such a case, information-informative and advertising-propaganda work prevails. Depending on the program and content of the organized events, guides play an important role in this work. The tour guide is the main organizer and executor of the event, he also acts as a translator when tourists visit any object or museum. Today, the quality of the excursion service is primarily determined by the qualification level, professional knowledge, experience, and organizational skills of the specialists working in this field. Large art galleries, specialized museums, exhibition halls, fairs and other tourism establishments use the services of qualified tour guides who know their work perfectly and document-information resources in this field (Gasimli, 2022).

The Sheki-Zagatala region has six urban areas with enough population scale and density that are capable of driving regional tourism growth: Gabala, Oguz, Sheki, Gakh, Zagatala and Balakan. These six urban areas account for 27% of the region's population and employment and are connected by the both the Baku-Balakan highway and north-south railway infrastructure. They all experience high levels of connectivity (70-100%) to utilities such as electricity and telephone, but gas, water, and sewage connections lag. As highlighted, Gabala, Sheki & Zagatala urban centers have been identified as areas with a concentration of both population and employment. The comparatively dense populace is reinforced by educational and business support infrastructure that can easily facilitate programs aimed at regional tourism development (Bayramova, 2011):

- Technical schools in all every urban center;
- A University branch in Sheki with a strong English department ;
- Regional airports in Zagatala and Gabala;
- Railway stations in Gabala, Balakan, Zagatala and Sheki;
- Business support services such as banking, legal, and consulting.

This report is not only about targeting urban areas with growth potential, but also recognizes that regional prosperity depends on the ability to develop areas of

critical mass and scale that have the potential to develop the entire Sheki-Zagatala region. This study therefore prioritizes the urban locations of Gabala, Sheki, and Zagatala for flagship projects, but recognizes the need to stimulate tourism development in the smaller urban locations of Balakan, Gakh and Oghuz.

Research scientists Nadir Ismayilov and Zahida Rzayeva's monograph entitled "Organization, development and modern state of document flow in the field of librarianship-bibliography in Azerbaijan" state that "the study of document flow is the most important for assessing the current situation, trends and development prospects in a certain field. document flow in the library-bibliography field is based on the general legislation of information dissemination in society. At this time, the first problem is the increase in the volume of document flow, the second problem is the re-creation of documents during continuous growth, and the third problem is the distribution of information. All these problems are solved by studying primary documents. For the development of the document flow, it is necessary to constantly enrich it with new content and balanced (discrete) development. A long-term break in the flow of documents disrupts its structure and creates interruptions in the transmission of new information (Ismayilov, & Rzayeva, 2021).

As we know, the study of document flow is also considered a key element in the field of tourism. In order to effectively solve professional issues, a professional working in the field of tourism should know the assessment of document flow, development patterns and structure (Gasimli, 2022).

The Purpose of the Research.

The main content of the article is the study of the flow of documents in the field of tourism in the Sheki-Zagatala economic region, the study of the current situation and development prospects. Comparative analysis, historical and sociological research methods were used during the research.

The Main Content of the Research.

In the conditions of independence of our republic, it is important to study and study the activity of each of the centralized greenhouse systems located in the regions, to establish their work on scientific bases, and to determine future development prospects (Ismayilov, 2005). Thus, in the modern conditions where the development of regions is given importance by the state, conducting scientific research in the field of regional librarianship and information, bibliography, bibliography, bibliography, the field It is of great importance to create a theoretical and practical base for research. As mentioned, the population and ethnic composition of separate administrative regions included in the Sheki-Zagatala economic region, which is one of the richest regions of the Republic of Azerbaijan, is also different. 77.7% of the total population are Azerbaijanis, 9.6% Avars, 5.3% Lezgis, 3% Sakhaurs, 2.3% Georgians. , and the rest is made up of separate ethnic groups. 33% of the total population of

Sheki-Zagatala economic region is located in Sheki, 22% in Zagatala, 19% in Balakan, 15% in Gabala, and 11% in Gakh region. Such issues are positive factors for the development of document flow in the field of tourism in the region. (Mahammadli, 2022a).

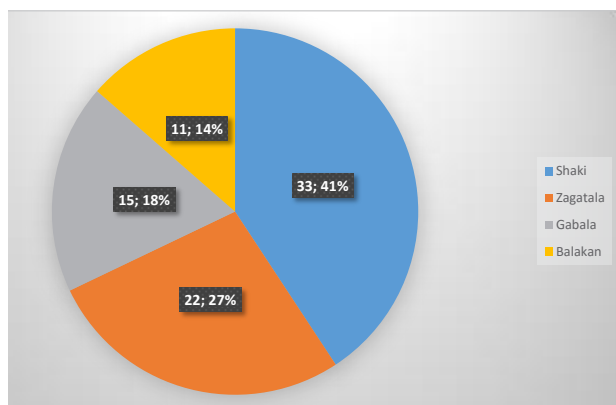

Figure 1. Demographic situation of Sheki-Zagatala economic region

According to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Library Work" on October 6, 2008, the "State Program for the Development of the Library and Information Field in the Republic of Azerbaijan in 2008-2013" was adopted. For the first time in the history of library work in the Republic of Azerbaijan, it is distinguished by its specific content, which shows the goals and tasks of the library work, the direction of development, financial sources, the planned development of the library service, financing by the state, the specific execution date of the work to be done and the executors. It is important as a document (The State Program, 2008).

The libraries of the Sheki-Zagatala economic region should first of all properly and promptly carry out the promotion of their country regarding the provision of tourism information. In these libraries, it would be appropriate to prepare various exhibitions and corners, consultation showcases, create a local history card file, hold presentation ceremonies, organize question-and-answer nights, conversations, hold conferences, and form local history literature funds in these libraries.

According to the results of the statistical examination of 2009, 134 libraries operated in Gabala region (Ismayilov, 1999). 13 of them - 9.7% were located in urban areas, 121 - 90.3% were located in rural areas. According to the conclusion, libraries in Gabala region make up 1.6% of national libraries, 0.6% of libraries located in urban areas, and 2.0% of libraries located in rural areas. As an example, we can mention that in the Centralized Library System of the Gabala administrative region, the following funds of local history literature on the library-information provision of tourism have been formed (Ismayilov, 2003). "The great leader Heydar Aliyev and Gabala", "Development of tourism in Gabala", "Ancient Gabala", "Gabala is the capital of Caucasian Albania", "The nature of Gabala", "People of

Gabala", "General Polad Hashimov", "Gabala martyr" ri", "Ismayil bey Gutgashinli", "Gozel Gabala" etc. Thus, the above-mentioned local history funds of the Gabala administrative region have awakened to the role of complex scientific-theoretical local history sources of the region, acting as a communicative conductor of unique information tools that shed light on the past, present and future of ancient Gabala. (Mahammadli, 2022b).

In the Centralized Library System of Gakh administrative district, the following funds of local history literature have been formed for the purpose of promoting tourism: "Historical Gakh", "Great leader Heydar Aliyev and Gakh", "Modern development of Gakh and President Ilham". Aliyev", "Sheikh Shamil", "Nature of Kakh", "Kakh people", "Kakh martyrs", "Historical monuments of Kakh", "Ilisu", "Kakh forests", "Geography and climate of Kakh", "Kakh population" etc. These sources are of particular importance as invaluable information resources for researchers of the Gakh administrative region, local information seekers about the region, reader groups dealing with the complex directions of problems and perspectives of the region. (Ismayilov, K., & Ismayilov, N., 2008)

In the Sheki city Centralized Library System, the following funds of local history literature have been formed for the purpose of promoting tourism: "Great leader Heydar Aliyev and Shaki", "Beautiful country Shaki", "President Ilham Aliyev and Shaki", "Haji Chalabi Khan", "Huseyn Khan Mushtaq", "Abdulgani Effendi Nukhavi Khalisagarizade", "Mirza Fatali Akhundov", "Muhammad Shakavi", "Gasim Bey Nabibbayov", "Sheki city as the center of science, education and culture of our people", "Salman Mumtaz", "Bakhtiyar Vahabzade", "Sabit Rahman", "Shafiq Akhundova", "Yagub Mahmudov", "Jovdat Hajiye", "Rasim Ojagov", "Lutvali Abdullayev", "Ismail Osmanli", "Sheki Khan Sarayi", "Fuad Abdurrahmanov", "Jalil Huseynov", "Jabrayil Huseynov", "Majid Rasulov", "Heydar Efendiyev", "Zulfugar Zulfugarov", "Mahmud Ismayilov", "Sheki Caravans", "Niyazi Samadov", "Gurban Jalilov", "Abdulazal Demirchizade", "Shaki cuisine", "Mikayil Jabrayilov", "Ismayil bey Nakam", "Ahmadiyya Jabrayilov", "Rashid bey Efendiyev", "Yashar Garayev", "Sheki: in the 44-day Patriotic War" etc. (Mahammadli, 2022a).

The central library of the Oguz region, located in the Sheki-Zagatala economic region, was established in the 30s of the 20th century. The Centralized Library System in Oguz region has been operating since 1979 and has been successfully providing the population with library and information for many years. According to the results of the statistical examination of 2009, 68 libraries were operating in Oguz administrative district. In the Centralized Library System of Oguz administrative region, the following funds of local history literature have been formed for the purpose of promoting tourism: "National leader Heydar Aliyev and Oghuz", "Development of

Oghuz and President Ilham Aliyev", "Martyrs of Oghuz", "History of Oghuz", "Geography of Oghuz", "Population of Oghuz", "Oghuz people in the 44-day Patriotic War", "Oguz forest", "Oguz farm", "Oguz nature", "Oguz past" etc. (Ismayilov, 2022).

On the electronic website of the Presidential Library, in the "Electronic projects" section, there is extensive information about the State Program on Social Economic Development of Azerbaijan Regions (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023). placed. The full-text electronic collection "Socio-economic development of Azerbaijan regions" compiled by the Presidential Library includes the full texts of all materials on the 4 State Programs, which envisage the socio-economic development of the regions, the further improvement of the living standards of the population, the increase of the level of employment and the dynamic development of the country's economy. Official documents, State events, Visits to regions, Bibliography are presented in four chapters, which are regularly updated on the basis of collective periodical press materials. In the "Bibliography" section, the bibliography of newspaper and magazine articles on the socio-economic development of the regions is reflected (Ismayilov, 2010b).

Table 1.
Bibliography of newspaper and magazine articles on social economic development of regions

2019	2020	2021	2022	2023	
Absheron	Djabrayıl	Khachmaz	Gubadli	Saatly	Shirvan
Ağjabadi	Jalilabad	Khøjavand	Qusar	Sabirabad	Shusha
Aghdam	Julfa	Imishli	Lachin	Salyan	Tartar
Agdash	Dashkesan	Ismaili	Lerik	Samux	Tovuz
Agstafa	Fuzuli	Kalbajar	Lankaran	Sederek	Ujar
Agsu	Gadabay	Kurdamir	Masally	Siyazan	Yardimli
Astara	Ganja	Gakh	Mingachevir	Sumgait	Yevlakh
Balakan	Goranboy	Kazakh	Naphthalene	Shabran	Zagatala
Beylagan	Goychay	Gabala	Nakhchivan	Shamakhi	Zangilan
Barda	Goygol	Gobustan	Neftchala	Sheki	Zardab
Bilasuvar	Hajigabul	Guba	Oguz	Shamkir	
	Hadrut		Ordubad	Sharur	

Document-information resources (newspaper and magazine articles) about each region are reflected here in chronological order. As an example, the following can be attributed to newspaper and magazine articles on the socio-economic development of "Gakh" district, which is included in the Sheki-Zagatala economic region:

1. (Aliyev, 2019a);
2. (Construction work, 2019);
3. (Aliyev, 2019b);
4. (Drinking water, 2019);
5. (Aliyev, 2019c);
6. (Valiyev, 2019);
7. (Aliyev, 2019d);
8. (Gasimov, 2019);
9. (Aliyev, 2019f);

Source: (To the socio-economic, 2023).

One of the factors influencing the creation and formation of document flow in this area was the activity of Tourism Information Centers (Mahammadli, 2022b).

Sheki Tourism Information Center was structurally reshaped by the statute approved by the decision No. 06 of the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan dated January 31, 2019. Sheki TIC carries out activities on tourism issues determined by the Regulations approved by in the territory of Sheki city, Balaken and Gakh districts (Sheki region) (Gasimli, 2022).

Table 2.
The number of tourists received and sent in the sphere of cultural tourism in the city of Sheki

	2022
Number of received and sent tourists by country, people	53 999
Including:	
accepted	8 949
sending	45 050
Number of received and sent tour-days, person-days	349 496
Including:	
accepted	33 054
sending	316 442

Source: Prepared by the authors based on the 2022 data of the State Statistics Committee of Azerbaijan.

Zagatala Tourism Information Center.

Zagatala Tourism Information Center has been operating since 2009. It is located at Heydar Aliyev Avenue 2, Zagatala city. The center's main activities: the tourism potential of the North-West region continues to be studied and investigated. In order to attract tourists to the region and develop tourism opportunities, tourist routes were created in 4 directions - "Car-Honzogor-Gabizdara", "Khalakhl lake", "Yukhari Chardağal-Ganslar waterfall" and "Meshlesh-Taza lake". (Gasimli, 2022).

Table 3.
The average annual list of employees in hotels and hotel-type enterprises in Sheki-Zagatala economic regions (2022)

Economic regions	2022
By country-total	9 838
Sheki-Zagatala economic region	1 091
Balakan	21
Zagatala	60
Gakh	38
Sheki	115
Oğuz	22
Gabala	835

According to the conducted academic studies, there were 764 libraries in the Sheki-Zagatala economic district on the eve of the adoption of the "State Program on the Development of the Library-Information Field in the Republic of Azerbaijan in 2008-2013". 125 of these

libraries are located in urban areas. 43 - 34.4% of the libraries located in urban areas are under the Ministry of Culture and Tourism, 1 - 0.8% are scientific libraries, libraries of scientific institutions, 2 of higher educational institutions, 5 - 4.0 percent of secondary specialized educational institutions, 6 - 4.8 percent of the first vocational-specialized educational institutions, 48- i - 38.4 percent of general education institutions, 10 - 8.0% of music schools, 5 - 4.0% of health care institutions, 5 - 4.0% There were libraries of other institutions.

Conclusion.

The organization of library and information work in the field of tourism in the libraries of Sheki-Zagatala economic region has its own characteristics.

They are as follows.

1. The organizing role of the regional center that leads the library-information work for the entire system.

2. Creation of regional tourism corners for the purpose of promotion of tourism in the regional center and libraries located in the region.

3. Methodical provision of document flow in the field of tourism in regional libraries.

4. Having a serious industrial relationship with the central library of the system, branch libraries, regional libraries.

5. Creation of a single Inquiry-bibliography Apparatus for the region, having a single Information Search system, creating a single information space for the region.

6. Delivery of the necessary information to the tourists visiting the mentioned region by GID, etc.

At present, the coordination between Sheki, Gabala, Oguz, Gakh, Zagatala, Balakan and their library networks, which are the administrative regions of the Sheki-Zagatala economic region, and the location of residential buildings and public libraries is a single process. depends significantly on efficiency. Thus, when concluding the article, the following suggestions and recommendations can be made based on the research conducted and the results obtained:

1. Creation of an operative information system among the library networks distributed in the complex polyethnic environment of the region and their integration into the internal local network.

2. In the process of distribution of library resources for the purpose of promoting tourism, the characteristics of language, history, ethnic folklore, ethnic culture, ethnic mental traditions are summarized, formation of virtual databases in the field of tourism of the regions and placement both in the internal local network and on the Internet.

3. Regardless of the type and variety of libraries in the region, the creation of a separate page called "Tourism Corners of the Regions" on the pages of the complex virtual electronic database, the central electronic catalog, and the connected electronic library for the purpose of promoting tourism. and implementation of related measures to ensure availability of information to users.

REFERENCES

- Aliyev, S. (2019a, February 1). Last year was also memorable: Successful indicators were achieved in most fields in the Kazakh region. *Azerbaijan*, 25, 9.
- Aliyev, S. (2019b, April 11). Those who brought back the glory of the Kazakh carpet. *Azerbaijan*, 77, 11.
- Aliyev, S. (2019c, May 16). Reforms have completely changed the face of Dash Salahli. *Azerbaijan*, 106, 7.
- Aliyev, S. (2019d, August 31). Kazakh tobacco farmers will achieve a record this year. *Azerbaijan*, 190, 1-3.
- Aliyev, S. (2019f, October 26). Heydar Aliyev Foundation is another school in Kazakhstan builds. *Azerbaijan*, 238, 6.
- Bayramova, I. Z. (2011). Location of library and information resources of the regions of the Republic of Azerbaijan. *Librarianship and Bibliography: Scientific-Theoretical and Practical Journal*, 2, 250-258.
- Construction work has intensified in Kazakhstan. (2019, April 4-5). *Events*, 59, 15.
- Drinking water and sewage systems are being rebuilt in Gazakh: "Azersu" Open Joint Stock Company has started the implementation of the project of rebuilding the drinking water and sewage systems of the city of Gazakh, which is located in the frontline region. (2019, May 4). *Xalq kazeti*, 97, 11.
- Gasimli, H. H. (2022). Bibliographic and analytical analysis of library-information provision of tourism activities in the Republic of Azerbaijan. Baku State University, News of Baku University. *Humanities series*, 3, 144-149.
- Gasimov, H. (2019, September 22). Tobacco is also grown in Kazakhstan, grain and strawberries. *Xalq kazeti*, 209, 5.
- Ismayilov, K. I., & Ismayilov, N. I. (2007). Bibliographical information provision of the State Program for socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan. *Actual Problems of Studying Humanities: a Collection of Inter-School Scientific Articles*, 7, 318-320.
- Ismayilov, Kh. I., & Ismayilov, N. I. (2008). Bibliographic information provision of the State Program for socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan. *Actual Problems of Studying Humanitarian Sciences: Collection of Inter-University Scientific Articles*, 8, 322-324.
- Ismayilov, Kh. I. (2005). *Basics of library management: Textbook*. Baku: Nurlar publishing house.
- Ismayilov, Kh. I. (2010a). *Organization and management of library work: Teaching materials*. Baku: Nurlar publishing house.
- Ismayilov, N. I. (1999). Some issues of location and use of library-bibliography resources in Azerbaijan. *Library Science and Bibliography: Scientific-Theoretical and Practical Journal*, 1, 94-99.
- Ismayilov, N. I. (2003). *Bibliography of Azerbaijan bibliography: Index of bibliographic resources*. Baku: Mütərcim publishing house.
- Ismayilov, N. I. (2010b). Theoretical and practical issues of location of library-information resources. *Library Science and Bibliography: Scientific-Theoretical and Practical Journal*, 1, 67-78.

- Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Grani*, 26(1), 38-43. DOI: <https://doi.org/10.15421/172251>
- Ismayilov, N. I., & Rzayeva, Z. T. (2021). *Organization, Development and Modern State of Document Flow in the Field of Librarianship-Bibliography in Azerbaijan*. (Monograph). S. A. Khalafova (Ed.). Baku: "Mutercim".
- Mahammadli, D. (2022a). Local history funds in the library-information system of Sheki-Zagatala economic region of the Republic of Azerbaijan. *Library Science and Bibliography: Scientific-Theoretical, Methodical and Experimental Journal*, 2(51), 40-47.
- Mahammadli, D. (2022b). The state of promotion of literature on national statehood, national ideology and patriotism in the regional library network of the Republic of Azerbaijan in modern conditions (on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Librarianship and Bibliography: Scientific-Theoretical, Methodical and Experimental Journal*, 1(50), 60-68.
- The State Program for the development of the library and information field in the Republic of Azerbaijan in 2008-2013. (2008). *Library Science and Bibliography: Scientific-Theoretical and Practical Journal*, 2, 6-29.
- To the socio-economic development of the region's bibliography of newspaper and magazine articles on 2019-2023. (2023). Affairs Department of the President of the Republic of Azerbaijan. *Presidential Library*. Retrieved from https://files.preslib.az/projects/regions/bib/bib2019_2023.pdf
- Valiyev, V. (2019, May 26). Interest in tobacco growing and cocoon growing in Kazakhstan. *Respublika*, 115, 6.

Azerbaijan-Israel, Turkey-Israel Relations Based on Analysis of Experts (2016-2018)

UDC: 94 (479.24):930.22

DOI: <https://doi.org/10.15421/172337>**Mammadova Samira Isgandar**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-0675-9248>, studyinabroad80@gmail.com*Sumgait State University (Sumgait, Azerbaijan)*

Abstract

The main aim of the article is to explore political and economical relations between Azerbaijan-Israel, Turkey-Israel on the base of expert analysis. One of the main objectives is to identify Israel's policy of the Southern Caucasus region and current condition of the region. Today, strong and independent Azerbaijan successfully implements a multi-vector foreign policy.

However, multicultural societies have existed in Azerbaijan for centuries. Friendship and solidarity between peoples is a clear example of this. Even today, we are trying to show our positive influence on the processes going on in the region and the world with our own initiative. It is no coincidence that several initiatives put forward by Azerbaijan have already found their place in life, and new opportunities are emerging around these initiatives. Currently, Azerbaijan is an economically and politically independent country, with an independent foreign policy. This policy is supported by most countries of the world. Every country should treat other countries with respect. Each country should respect the choice of other countries - both at the international level, and in the field of interreligious dialogue and humanitarianism. All these are related to each other.

Conclusion. So, we came to a conclusion that every country has own state interests in cooperation. Turkey, Israel is also among of these countries, and they have economics, political and social interests in the Southern Caucasus region. So, Azerbaijan cooperates with these countries in mutual relations. Azerbaijan is an important supplier of strategic energy resources to Israel. This country freed us from energy dependence of other countries. Anti-Semitism has never existed in this country during the entire period when Jews lived in the territory of Azerbaijan. Israel is an important strategic partner that supplies Azerbaijan with the most advanced technologies in the fields of oil and gas, telecommunications and agriculture. Application importance: this material can be used in lectures and seminars at HEIs. In additionally, politicians, historians can benefit from this material.

Keywords: Azerbaijan, Israel, Turkey, foreign policy, relationship, the Caucasus

Азербайджансько-ізраїльські, турецько-ізраїльські відносини на основі аналізу експертів (2016-2018)

Мамедова Саміра*Сумгаїтський державний університет (Сумгаїт, Азербайджан)*

Анотація

Основною метою статті є дослідження політичних та економічних відносин між Азербайджаном та Ізраїлем, Туреччиною та Ізраїлем на основі експертного аналізу. Однією з головних цілей є визначення політики Ізраїлю щодо регіону Південного Кавказу та поточного стану регіону. Сьогодні сильний і незалежний Азербайджан успішно реалізує багатовекторну зовнішню політику.

Проте мультикультурні суспільства існували в Азербайджані протягом століть. Дружба і солідарність між народами – яскравий тому приклад. Вже сьогодні ми власною ініціативою намагаємося продемонструвати свій позитивний вплив на процеси, що відбуваються в регіоні та світі. Не випадково кілька ініціатив, висунутих Азербайджаном, вже знайшли своє місце в житті, і навколо цих ініціатив виникають нові можливості. В даний час Азербайджан є економічно і політично незалежною державою, яка проводить незалежну зовнішню політику. Цю політику підтримує більшість країн світу. Кожна країна повинна з повагою ставитися до інших країн. Кожна країна повинна поважати вибір інших країн – як на міжнародному рівні, так і в сфері міжрелігійного діалогу та гуманітаризму. Усе це пов'язано одне з одним.

Висновок. Отже, ми дійшли висновку, що кожна країна має свої державні інтереси у співпраці. Туреччина, Ізраїль також є серед цих країн, і вони мають економічні, політичні та соціальні інтереси в регіоні Південного Кавказу. Отже, Азербайджан співпрацює з цими країнами у взаємних відносинах. Азербайджан є важливим постачальником стратегічних енергоресурсів для Ізраїлю. Ця країна позбавила нас від енергетичної залежності інших країн. За весь період проживання євреїв на території Азербайджану в цій країні ніколи не було антисемітизму. Ізраїль є важливим стратегічним партнером, який постачає в Азербайджан найпередовіші технології в галузі нафти і газу, телекомунікацій і сільського господарства. Прикладне значення: матеріал може бути використаний на лекціях та семінарах у ВНЗ. Крім того, цей матеріал може стати в нагоді політикам, історикам.

Ключові слова: Азербайджан, Ізраїль, Туреччина, зовнішня політика, відносини, Кавказ

Introduction.

On December 25, 1991, Israel was officially recognized Independence of Azerbaijan, diplomatic relations with Azerbaijan were established on April 7, 1992. In August 1993, the embassy of Israel was opened in Azerbaijan. Israel opened its embassy in Baku (Mamedova, 2020, p. 87)

In modern times, the Republic of Azerbaijan and the State of Israel cooperates bilateral political, economic, cultural, humanitarian and other relations. Political, economic, geopolitical, geostrategic factors and regional security issues have raised relations between the Republic of Azerbaijan and the State of Israel to the level of strategic partnership (Mammadova, 2022a, p.12).

Associate professor Elnur Kelbizadeh says, "At the current stage, Israel's interests in Southern Caucasus are related to 3 issues:

1. Relations with the Iran Islamic Republic. We should mention that despite of non-diplomatic relations between these 2 countries, they had cooperated till the end of the 70th of XX century. Iran were conducting the military and trade relations with Israel during the war between Iran and Iraq.

2. Southern Caucasus is an energy supplier for Israel.

3. Arm trade and export to Southern Caucasus. Due to the statistical data in 1918, Israel is on the 9th place among 109 countries who export arms" (Gasimli, Kalbizade, & Bakhshiyeva, 2002, p. 28-30).

Arye Gut, Israeli expert mentioned in his interview, "As a result of successful geopolitical and geo-economics initiatives, Azerbaijan has become a strong geopolitical center and leader of the region. Without his participation and consent, no political, economic and transport projects can be realized in the South Caucasus, which is a strategic region of the world. Azerbaijan is the strongest force and locomotive in the South Caucasus region. Let's not forget that today the Republic of Azerbaijan is in a very complex geopolitical environment and conducts a multi-vector foreign policy. Today's reality is that there is no country in Eurasia and the entire Muslim world that has closer ties with Israel than Azerbaijan. During the 26-year history of diplomatic relations between the two states, the necessity and viability of strategic relations between the Jewish state and the majority Muslim state has been proven. Our friendly countries really interact with each other as sincere and reliable strategic partners. In fact, Azerbaijanis and Jews can not only live side by side, but can also become true friends, develop and strengthen their relations" (Arye Gut, 2018).

According to Arye Gut (2018), Azerbaijan has a unique place in the complex geopolitical labyrinth. He said, "There is a political dialogue between Israel and Azerbaijan at the highest level and based on trust. There is a serious economic background - the trade turnover is about 5.7 billion dollars. However, the most important thing in Israel-Azerbaijan relations is the very important

human factor, I would say that this factor is one of the main pillars of bilateral relations.

Formulation of the problem.

Relations with Israel play an important role in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan. After researching the relationship between the two countries in the years of 1991-2008, it can be concluded that the development of political relations between the two states can be divided into two stages. The first stage covers the period of 1991-1998. In these years relations were weak. The second stage covers the period of 1998-2008. This period was marked by the greatest development in the relations of the two countries (Mammadova, 2015, p. 122).

There are historical relations between Israel and Azerbaijan. These relations are not only related to history, but also to the strategic and economic importance of Azerbaijan. As Azerbaijan is an oil exporting a large gas producer country, trade and economic cooperation has taken the main place in the relations of the Republic of Azerbaijan with Israel. Israeli companies are closely involved in the development of Azerbaijan's energy sector (Mammadova, 2018, p. 398).

On April 12, 2000, the President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, received the delegation of this country headed by Viktor Harel, Deputy Director General for Economic Affairs of the Ministry of Foreign Affairs of Israel, at the Presidential Palace. This is considered to be the first economic mission from Israel to Azerbaijan (Mammadova, 2014, p. 161).

Living together as part of a single empire (Akhamenids, Sassanids, Caliphate), and additionally the resettlement of Jews in Azerbaijan periodically, linking their fate with this land, led to the emergence of relations between our peoples. The substantiation of thousands of Jews in the territory of Azerbaijan during the period of the Achaemenids, Sassanids, Caliphate is a well-known historical fact for all. It should also be noted that from the moment of resettlement to this day, there has not been a single fact of confrontation or conflict between the titular nation of the country - Azerbaijanis and Jews (Mamedova, 2014, p. 88).

Together with observers from Israel, A.Gut visited the Red Settlement where Jews live in Azerbaijan. Among the observers, Uzi Dayan expressed his admiration for the caring and sincere attitude towards Jews in Azerbaijan, which is unmatched anywhere else in the world. The Red Settlement is the only unique place in the world, after Israel, where mountain Jews live compactly, and Azerbaijan is proud of it. Jews and Azerbaijanis have lived here for centuries as native brothers, they are united by a common history and destiny. Azerbaijan has been a true example of inter-civilizational and inter-confessional dialogue, and it is still the case today. "Azerbaijan is really an island of stability, multiculturalism and tolerance" (Arye Gut, 2018).

The expert notes that President Ilham Aliyev's policy based on national interests is the cornerstone of

Azerbaijan's foreign policy. Official Baku has proved that no one can speak with Azerbaijan in the language of ultimatum. Cooperation and partnership with foreign partners is exclusively based on mutual interests.

Main part: Azerbaijan-Israel relations.

The Israeli expert touched upon the Armenian-Azerbaijani conflict and the resignation of Serzh Sargsyan. He said that regarding the resignation of Serzh Sargsyan, this person left very terrible bloody traces in history. I reminded that Sargsyan was not only an ideologue, but also an organizer of the act of genocide in the city of Khojaly, Azerbaijan. 613 Azerbaijani civilians, including children, elderly and women, were killed there in one night. The people of Azerbaijan will never forgive Sargsyan for this crime.

What did Sargsyan leave for his people? During his ten-year rule, Armenia, which isolated itself in the South Caucasus region, was completely excluded from geopolitical, geoeconomic, transport and logistics projects, as well as projects related to the oil and gas resources of the Caspian Sea, due to its groundless territorial claims, especially its occupation of Azerbaijani lands and its ongoing military aggression. It is an undeniable fact that Armenia is the most dependent country in the Southern Caucasus. Today, Armenia is completely connected to Russia's foreign political and economic ambitions and depends on it" (Arye Gut, 2018).

According to Arye Gut's opinion, Armenia's economy is in a deplorable state, which means that it is gradually becoming and will become a satellite of Russia. "If Armenia had 3 million people 10 years ago, now there are about 1.5 million people left there. People are leaving Armenia because they don't see a future there. The reason for the mood of mass migration is the economic situation of Armenia. The population of Armenia negatively assesses the economic policy implemented in the country and sees the way out in leaving this place.

The atmosphere of impunity promoted by the authorities has led to the situation where the fate of the country is left to the hands of shallow, simple-minded people and dilettantes. In other words, they are the people whom Serzh Sargsyan awarded for "combat valor". Although Sargsyan led the country for 10 years, he remained the same locksmith as when he started his first job. In such a situation, the people rose up and demanded his resignation, and Sargsyan was forced to leave. Azerbaijan hopes that a person with common sense, who cares about his people and country in a difficult situation, will come to power in Armenia," Arye Gut summed up his opinion in the information-analytical program of Israel's 9th television channel "Den".

One of the states which Azerbaijan has close relations is Israel. Israel recognized Azerbaijan's independence on 25 December 1991, and diplomatic relations between the two countries were established on 6 April 1992. Israel's embassy in Azerbaijan has been operating since August 1993. Even Azerbaijan began to become the center of

attention of the world Jewish elite since 1810. In that period, the first Ashkenazis began to settle in Baku. In 1832, the first houses of worship of Jews were built in Baku.

Turkey-Israel relations.

A few years ago, the Turkish-Israeli relations began to strain, which seriously worried Azerbaijan. However, the relations between Turkey and Israel, which have become very tense in recent years, and in some cases have been completely severed, are on the way to recovery. The deterioration of Turkey-Russia relations also played an important role in the activation of this process.

Official Baku expressed concern when Ankara-Tel Aviv relations reached a breaking point. Because we have high-level relations with Israel, apart from our ties with our brother Turkey. In this sense, Azerbaijan chose not to take sides, but to reconcile the two sides, at least to maintain its relative neutrality. And this line has already begun to bear fruit. In other words, the restoration of Turkish-Israeli relations justified Azerbaijan's foreign policy course.

Let's review an interview of the director of International Relations and Strategic Research Center of the Caucasus Araz Aslanlı (2016).

Araz bey, Turkey, whose relations with Russia are strained, began to positively evaluate the offers of cooperation from Israel. Can the Russian factor bring these two important countries back to their old friendship?

A. Aslanli said, "In general, both common interests and external factors have always played an important role in Turkey-Israel relations. It was also possible to see it in the 1990s. There was rapprochement when Israel's search for a Muslim-friendly country coincided with some military-security interests of Turkey. Of course, there were also economic factors. But when there was a different ideological rhetoric of the ruling forces in Turkey, relations deteriorated. Clearly, the reason here was more than just rhetoric. Also, there were doubts in Turkey that Israel does not want military-security cooperation, but Turkey's dependence on Israel in this direction. Doubts about Israel's policy regarding PKK terror and Turkey's territorial integrity have increased. Different interests of Turkey related to the Arab and Islamic world in general also emerged. Thus, changing interests, serious doubts, and ideological rhetoric worsened Turkish-Israeli relations. This was a period when Turkey was trying to implement a "zero problem with neighbors" policy. Relations with Russia were also good (Aslanli, 2016).

Now the conditions have changed. Turkey seems to be returning to the situation of the early 1990s. The situation in relations with Syria, Russia and Iran is even worse than in the early 1990s. Israel is also the target of criticism from the United States due to certain issues. In other words, both countries need less problems and better relations between themselves. Israel makes proposals to Turkey to improve relations using the new conditions. Turkey responds positively to this by taking

steps towards the development of cooperation with Israel without completely abandoning its previous policy (Aslanli, 2016).

Azerbaijan expressed concern when Turkey-Israel relations were cut off. That is, on one side, brother Turkey, on the other side Israel, where there are close ties and partnerships. How important is the restoration of Ankara-Tel Aviv relations for Azerbaijan?

For a long time, the two main bridges of Azerbaijan-Israel relations were the Jews of the former USSR living in Israel (as well as those who left Azerbaijan) and Israel-Turkey relations. Currently, there are direct and normal relations between Azerbaijan and Israel. This is also important for Azerbaijan in terms of ensuring its territorial integrity and security. The deterioration in Turkish-Israeli relations worries Azerbaijan, but the temporary deterioration does not pose a vital risk for Azerbaijan. Simply, when Turkish-Israeli relations approach the limit of conflict (for example, during the attack on the "Mavi Marmara" ship), concern for Azerbaijan increases. In the remaining cases, Azerbaijan is able to "launch" processes within the framework of a balanced course in its foreign policy (Aslanli, 2016).

If Azerbaijan starts to see its relations with Israel (as Turkey does) not as cooperation, but as an initiative to create dependence, there may be a problem. In other cases, the relations of other countries with Israel may be important for Azerbaijan, but they will not be decisive. This also applies to our brotherly country and strategic ally, Turkey. Of course, Azerbaijan has a special approach to issues related to Turkey. But most likely, Azerbaijan evaluated the tension between Turkey and Israel as a temporary process and protected its bridges. This also benefited both Azerbaijan, Israel, and Turkey.

It is no secret that official Baku has warm relations with the world Jewish lobby. Do you think that Azerbaijan can play a role in the reunification of Turkey and Israel?

Of course, Azerbaijan's cooperation with Israel has a special character. But the bridges between Turkey and Israel are not few. At the official level, Azerbaijan tried to prevent the deterioration of Turkish-Israeli relations and made contributions in this direction. For example, the role of Azerbaijan in the voting process related to the fabricated Armenian claims in the Israeli Parliament was significant, and the decision that Armenia wished for was not adopted (Aslanli, 2016).

Turkish-Israeli relations do not continue only thanks to Azerbaijan. There is also direct cooperation between the two countries. So are the overseas lobbies you mentioned. There are serious relations between the Israeli and Turkish lobbies in foreign countries, especially in the United States. There is cooperation between military and security agencies, etc.

There was no clear official reaction to this proposal. But it is possible that if there are some small steps in the direction of eliminating the tension between Turkey and Russia, Azerbaijan will have a role here. It could

be guessed that Russia will not give an official answer to this. Because in most cases, Russia behaves like "the owner of unlimited power" and Azerbaijan, at least the owners of the current foreign policy course in Russia, would not want Azerbaijan to be involved in solving the problem of such a state. On the other hand, Russia wants the tension to continue to a certain extent and Turkey to take a step back. "Premature" relaxation of tension was not desirable for them in this sense.

In general, how do the sensitive and even dangerous processes taking place in the region today lead Azerbaijan to behave?

Azerbaijan is still able to do the difficult. That is, contrary to the expectations of many, he can continue a balanced foreign policy course. It was really difficult to continue this line in the background of the recent Turkish-Russian tension and what happened on the front line in early April. But Azerbaijan managed to do it. Consistency is important in foreign policy, and it is mostly possible to observe it in Azerbaijan's foreign policy.

You talked about the benefits of a balanced policy and the correct course of foreign policy. Although Azerbaijan's balanced policy and principle of not joining any bloc were criticized before, it is now appreciated even by Western and Russian analysts. An example of this is the fact that Georgia and Ukraine chose the West and lost their territory, or what is happening to Syria today, which is clearly leaning towards Russia. What do you think about the balanced political course of Azerbaijan? What is the benefit for Azerbaijan?

In the first period of Azerbaijan's independence, it experienced a period of searching for foreign policy. It was quite natural. Because it was not just about determining the course of foreign policy. On the one hand, Azerbaijan was trying to strengthen its independence, and on the other hand, it was trying to prevent aggression against its territorial integrity. There was also a lack of political experience in terms of statecraft. At such a time, uncertainties about the course of foreign policy or radical statements were natural, if not desirable.

But after a stage (from the end of 1993), a balanced foreign policy course was determined by Heydar Aliyev and is being successfully continued now. For the successful conduct of this course, it was very important that Azerbaijan did not have military bases common to other countries. In this regard, the process of the complete withdrawal of the Russian army and its military presence from Azerbaijan, which was completed during the presidency of Ilham Aliyev.

Approbation of research results.

Some points of the relations were discussed in the author's dissertation on "Azerbaijan-Israeli relations (1991-2008)" and monography titled Relations of the Republic of Azerbaijan with the State of Israel.

Conclusions.

Someone think that it would be more correct to form a policy close to one of the power centers in the

world. This may be possible in another region. But in our region, although such policies bring success for some political leaders, it has been seen several times that they cause disasters for countries. Trying to maintain a balance between the great powers, as well as between your own national interests and the interests of the great powers, is a difficult process. But the good thing is that Azerbaijan is still able to successfully carry out this difficult mission.

The Israeli community highly appreciated their state support Azerbaijan during the 44-day Patriotic War in 2021 (Mammadova, 2022b, p. 152).

We came to a conclusion that every country has own state interests in cooperation. Turkey, Israel is also among of these countries, and they have economics, political

and social interests in the Southern Caucasus region. So, Azerbaijan cooperates with these countries in mutual relations. Azerbaijan is an important supplier of strategic energy resources to Israel. This country freed us from energy dependence of other countries. The leadership of Azerbaijan has a caring and friendly attitude towards the traditions and life of the country's Jewish community, which has no precedent in the world. Anti-Semitism has never existed in this country during the entire period when Jews lived in the territory of Azerbaijan. Israel is an important strategic partner that supplies Azerbaijan with the most advanced technologies in the fields of oil and gas, telecommunications and agriculture. Israel cooperates with Azerbaijan in the creation and development of the military industry.

REFERENCES

- Arye Gut. (2018). *Azerbaijan is a strong and stable geopolitical center of the South Caucasus*. Retrieved from <https://kaspi.az/az/arye-qut-azerbaycan-cenubi-qafqazin-guclu-ve-sabit-geosiyasi-merkezidir>
- Aslanli, A. (2016). "In foreign policy, Azerbaijan still can manage which is difficult", *Bizim Yol Internet Newspaper* 1/6/2016.
- Gasimli, M., Kalbizade, E., & Bakhshiyeva, Y. (2022). Armenia in the Southern Caucasian policy of Israel. Baku: Mutercim.
- Mamedova, S. I. (2014). Background of history and peculiarities in relationship between Azerbaijan and Israel. *Materials of the VII International Research and practice conference: Science and Education, October 29-10, Munich – Germany: 2014*, 248p.
- Mamedova, S., & Yskander, H. (2020). Activities of the International Association Azerbaijan-Israel "Azİz" and its role between two states (1991-2008). *V International Scientific and Practical Conference "language and Culture in the Space of new technologies: problems of modern communication" within the framework of the III International Symposium "Sociocultural Discourse of the Globalized World: Science, Education, Communication" April 16, Ukraine*.
- Mammadova, S. I. (2014). *Economic cooperation and the mechanisms of its realization between Azerbaijan and Israel (1991-2008)*. Vol. 2, Januray-March 2014. Retrieved from https://unec.edu.az/application/uploads/2015/03/jurnal_yanvar_mart2014.pdf
- Mammadova, S. I. (2015). Dynamics of Azerbaijan – Israel political Relations (1991-1998 years). *Young Scientist USA*, Vol. 2. Retrieved from <https://silo.tips/download/young-scientist-usa-young-scientist-usa-vol2-vol2>
- Mammadova, S. I. (2018). Azerbaycan ve İsrail arasında ekonomik ilişkileri, *Journal of Israeli and Judaic Studies*. Turkey. *Onyedi Eylül University*, 27-29.10.18 cild 8, №1, s.402-412. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/11546>
- Mammadova, S. I. (2022a). Establishment and sustainable development of the cooperation in the field of science, education with the State of Israel. *III Karabagh International Congress of modern studies in social and human sciences. Karabagh-Susha*. Vol. 4, 69-79.
- Mammadova, S. I. (2022b). *Relations between the Republic of Azerbaijan with the State of Israel (1991-2008)*. (Monograph). Sumgait: SDU Publishing house.

Ancient City Barda

UDC: 902.2:502.8

DOI: <https://doi.org/10.15421/172338>

Mammadzadeh Huseyn

Scientific researcher, <http://orcid.org/0000-0002-4660-5019>, h-mammad90@gmail.com*Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The article is dedicated to the city civilization in Barda. The author gives valuable information about the history of Barda and archaeological excavations. Scientific researches prove Barda has 3000 years old. The antique and middle age authors give us historical information about the city. The archaeological materials prove the information of these authors. The archaeological expedition of Barda achieved success especially during the last decade. The successful results make us to say exactly history of Barda. Barda, known in historical sources as Parda, Barza, Partav, Berda, Harum, Firuzabad, and also bearing the meaning "once again", "city of bowls and jugs", "narrow river", "place for keeping slaves", etc., researchers, according to the toponym of the ancient state of Azerbaijan Manna "Parda", associate with the name of Bardor from the Hunno-Turkic tribe. In the III-II millennium BC. the tribes of Aratta, Lullubi, Su and Turukk lived in South Azerbaijan, the Nakhch tribes lived in Nakhchivan, and the Gargars lived in Garabagh.

The center of one of the creations of such associations made Barda inevitable. The archaeological revealed fortress walls of the suburb of Barda are identical with Uzerliktepe, which determines the basis of the early urban culture in Garabagh during the Bronze Age. On the other hand, the culture of painted ceramics, characteristic of the urban culture of Azerbaijan in the Middle Bronze Age, is known in Uzerliktepe and in a number of other early urban centers of Garabagh. Concerning the problem of identifying ethnic attribution and the chronological framework of making the sculpture, we note that it is undoubtedly connected with the culture of the Turkic tribal ancient Azerbaijan and, on the basis of the accompanying ceramic material, dates back to the 3rd-7th centuries AD.

Keywords: Barda, Balatepe, Shortepe, Torpaggala, archaeology

Античне місто Барда

Мамедзаде Гусейн

Національна академія наук Азербайджану, Інститут археології, етнографії та антропології (Баку, Азербайджан)

Анотація

Стаття присвячена міській цивілізації в Барді. Автор дає відомості про історію Барди та археологічні розкопки. Наукові дослідження доводять, що Барді 3000 років. Історичні відомості про місто подають античні та середньовічні автори. Археологічні матеріали підтверджують відомості цих авторів. Археологічна експедиція Барди досягла успіху особливо в останнє десятиліття. Успішні результати дозволяють точно говорити про історію Барди.

Барда, відома в історичних джерелах як Парда, Барза, Партав, Берда, Харум, Фірузабад, а також має значення «знову», «місто чаш і глечиків», «вузька річка», «місце утримання рабів» тощо. Дослідники, згідно з топонімом давньоазербайджанської держави Манна «Парда», пов'язують з ім'ям Бардор від гунно-тюркського племені. У III-II тисячолітті до н.е. племена аратта, луллубі, су і турукк проживали в Південному Азербайджані, племена нахч – в Нахичевані, гаргари – в Карабаху.

Центром одного з утворень неминуче стала Барда. Виявлені археологами фортечні стіни передмістя Барда ідентичні Узерліктепе, що визначає основу ранньої міської культури Карабаху в епоху бронзи. З іншого боку, культура розписної кераміки, характерна для міської культури Азербайджану середньої бронзи, відома в Узерліктепе і в ряді інших ранніх міських центрів Карабаху. Стосовно проблеми виявлення етнічної атрибуції та хронологічних рамок створення скульптур, відзначимо, що вона, безсумнівно, пов'язана з культурою тюркського племені Стародавнього Азербайджану і за супутнім керамічним матеріалом датується 3-7 ст. нашої ери.

Ключові слова: Барда, Балатепе, Шортепе, Торпаггала, археологія

Introduction.

Barda, which has a rich historical past, is one of the ancient cities of Azerbaijan. Natural and geographical conditions, abundance of water resources, rich flora and fauna, fertile soil have become the reason for the settlement of this territory since ancient times. The discovery in 1925, 1929 and 1984, during earthworks, of silver tetradrachms of the state of Alexander the Great and the Seleucids, who ruled from 175 to 129 BC, significantly enriches information about the city of Barda, which was the capital of Caucasian Albania for about 500 years from the Middle Ages. Barda, known in historical sources as Parda, Barza, Partav, Berda, Harum, Firuzabad, and also bearing the meaning "once again", "city of bowls and jugs", "narrow river", "place for keeping slaves", etc., researchers, according to the toponym of the ancient state of Azerbaijan Manna "Parda", associate with the name of Bardor from the Hunno-Turkic tribe (Mammadov, 2005, p. 47-48; Mammadov, 2011, p. 195-196).

Discussion.

In the Assyrian written sources of the VIII century BC provides information about the city of Parda, which is the capital of the Zikirtu region in Manna. Academician G. Melikishvili, talking about parallel toponyms of Northern and Southern Azerbaijan, as well as Dagestan, shows the relationship between the toponyms of Parda in Manna and Barda in Albania. The great poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi notes that before Barda was known as "Harum".

The name of Barda is also associated with the name of Partatua, one of the Scythian kings of the 7th century BC. It is reported that here he fought against Assyria. The word "Partatua" in the sources corresponds to the word "Partav". Historically, the relationship of the word "Partav" with the Turks is the most acceptable. In the works of medieval authors, Barda is called as "Mother Arran", "The largest city of the Caucasus", "The largest city in the eastern world after Baghdad", etc., notes its location on an important trade and caravan route, as well as the presence here itself the great bazaar of al-Kurki (Ibn Hawgal, 1908; Mammadov, 2011, p. 196). In 1089, the Assyrian ruler Tiglathpalasar I organized a campaign to the state of Lullubi. At that time, the Garabagh tribes of the Uti, together with the Kuti, helped the Lullubi in the struggle against Assyria. Archaeological research shows that under the influence of this event, the city of Barda was formed as the center of the alliance of the Uti tribe.

The German scholar Hudingin believes that the Uti union is the Albanian union and that the relationship with the Uti is associated with this event. Although after the death of Tiglatpalasar I the Assyrian state weakened, Ashur-Kabi (1013-972), who came to the new power, organized military campaigns to the states of Kuti and Lullubi. In 990-989 BC new offensives of the Assyrian troops were expected in the country of Outi. In order to take preventive measures, in 988 BC. the city of Barda became the center of the alliance of the Uti tribes. Archaeological research shows that at that time, fortified walls were

erected around it. The history of such monuments as the "Tsar's Kurgan", "The Warrior's Mound", investigated in recent years on the territory of Barda, is associated with the events that took place during that period. In the study of the history of the city, an extremely important place belongs to archaeological research. It should be noted that archaeological excavations, exploration character on the territory of the city in the late 19th - early 20th centuries, initially by foreign archaeologists - J. Morgan, N. Silosani, V. Sysoev; later - M. Huseynov, A. Jafarov, I. Babayev, R. Geyushov, A. Nuriev, H. Jafarov, A. Mammadov, G. Hajiev and F. Osmanov.

Results.

Based on the study of the Shortepe monument, carried out in 2006 in the Shatyrlly village in Barda, it was concluded that in the middle of the 1st millennium BC. Barda was already a highly developed city, which took at least 300-400 years to form. This is indicated by the thickness of the cultural layer in Shortepe. The results of archaeological research by A. M. Mammadov give grounds to assert that Barda was founded in the middle of the 2nd millennium BC, then once again the fact that the city is at least 3000 years old is confirmed. The ancient roots of Barda are confirmed by the results of archaeological research in 2007-2008 [Mammadov, 2008, p. 96] in the territory of Balatepe (Figure 1-2-3) and Shortepe (Figure 4-5-6).

Discovered in Balatepe, a variety of earthenware made on a new pottery wheel, as well as the remains of walls, supposedly considered a place of worship, are evidence that the population was concentrated here in the Bronze Age. The total thickness of the cultural layer in Shortepe is more than 8 meters, which indicates the density of the population, and also shows the duration of the consistent duration of this process, until the end of the early Middle Ages.

Back in 1981, during archaeological research in Balatepe, researcher H. Jafarov found a settlement here, a mold for making metal, ceramic items made on a potter's wheel and other material and cultural remains of the early and middle Bronze periods (III-II millennium BC). In 1986, 1987 A. Nuriev also carried out excavations in Balatepe, and named the remains of the walls found there as serfs. During archaeological research, household, and household utensils of the Middle and Late Bronze Age were also discovered. The settlement was surrounded by fortress walls and protected from three sides by a moat with water. Thus, initially this settlement played the role of a city - a fortress. On the territory of Barda, all conditions were created for organizing defense and development - an abundance of water resources, clay, metal, a stone quarry and other wealth (Mammadov, 2009, p. 6-7)

It is also necessary to take into account the fact that Garabagh is the land of mounds. Some of these kurgans, called "Tsarsky kurgan" and others, give grounds to assert that in the middle of the 2nd millennium BC. early

cities, urban structures were created in Garabagh. In the III-II millennium BC. the tribes of Aratta, Lullubi, Su and Turukk lived in South Azerbaijan, the Nakhch tribes lived in Nakhchivan, and the Gargars lived in Garabagh. Creation of state structures in South Azerbaijan (in III-II millennium BC), in North Azerbaijan. The center of one of the creations of such associations made Barda inevitable.

The archaeological revealed fortress walls of the suburb of Barda are identical with Uzerliktepe, which determines the basis of the early urban culture in Garabagh during the Bronze Age. On the other hand, the culture of painted ceramics, characteristic of the urban culture of Azerbaijan in the Middle Bronze Age, is known in Uzerliktepe and in a number of other early urban centers of Garabagh. According to the researcher of urban culture in the Bronze Age V. Aliyev, painted ceramics of the Middle Bronze Age is one of the indicators of early urban culture. Such centers of culture with characteristic painted ceramics were created at that time in Nakhchivan, Urmia and Garabagh. Barda had every opportunity to create an early urban culture. Even in the Paleolithic, the population here (Azykh, Taghlar, Zar), the presence of such rich ore deposits (Janyatag, Gulyatag, etc.), forests, water sources, clay, a favorable climate - created conditions for ancient people (Azykh, Taghlar, Zar) (Mammadov, 2011, p. 197-198; Nuriyev, & Babayev, 2001).

The seal-bead archaeologically revealed in the mound No. 11 in Khojaly, named after the ruler of Assyria Adadnirar, is evidence that the early urban centers of Ancient Garabagh had economic and cultural ties with the countries of the Middle East. Barda's location at the junction of trade routes greatly increased her role in these ties. Archaeological research shows that in the Early Bronze Age in Garabagh, the separation of agriculture from cattle breeding led to the settlement of farmers in the plains, and pastoralists in the mountainous zone. During the Middle Bronze Age, with the separation of handicrafts from agriculture and cattle breeding, early urban types were created on the territory. At the beginning of the 1st millennium BC the main center of this culture was the ancient city of Barda (Mammadov, 2014).

Systematic archaeological research on the territory of the city of Barda was started in 1984 and is currently being continued by the Barda archaeological expedition led by A. Mammadov. The results of archaeological research show that Barda, in the early iron period, entered the arena as a city, and in the ancient period and in the early Middle Ages, developing as a center of trade, crafts and culture, was able to raise its development to the highest level. Archaeological research proves that in the ancient period, the city called by the Arab authors Barda, and N. Ganjavi - Harum, is located in the same territory where the monuments of Balatepe and Shortepe are located (the territory of the present village of Shatyrlı); during the early Middle Ages, when the city was the capital, its

walls, located near the Barda mausoleum, extended to Torpaggala; and that in 944, due to the invasion of the slavs, the city was resettled from this territory.

But the modern archaeological excavations show that people lived in Barda continuously after this process. A. M. Mammadov led archaeological excavations in 2008-2021 years in Shortepe and unearthed important facts about city life of ancient Barda (Mammadov, 2008, p. 97; Mammadov, 2011, p. 199). The settlement of Shortepe is located 3 km east of the village. Shatyrlı and 7 km north-west of the famous medieval town of Barda. Shortepe is located in an elevated part of the Karabakh plain with favorable geographic conditions, which led to the formation and development of an urban-type settlement here already at the end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium BC. From the second half of the 1st millennium BC the settlement of Shortepe became one of the trade and craft centers of the region. The area of the settlement is more than 4 hectares. It is surrounded by a double row of fortifications. The internal fortifications represent an earthen rampart 3-4 m high, erected along the edges of the hill. The base of the rampart is made of cobblestones; on the north-western side there is a gate opening 6 m wide. A little further south, right at the foot of the hill, a powerful source of fresh water gushes out of the rock. In a short time, this water can fill a ditch 25 m wide and 4 m deep, dug from the outer side of the hill.

The presence of a double row of fortifications is characteristic of ancient and medieval town planning in many countries of the world. A handicraft quarter was located on the slopes of the hill behind the rampart of the settlement. In the southeastern part of it, a pottery kiln, a stone mold (matrix) for casting metal decorations and other materials were discovered. The aforementioned mold for casting jewelry deserves special attention. The mold is made of black-polished cobblestone 8 mm thick, it is rectangular, with cut corners, its dimensions are 12.5 mm x 6.5 mm. On its surface are engraved images of two ornaments (pendants). The first of them is a triangular figure in outline with a truncated top topped with a ring top. The base of the triangle is jagged (5 teeth in total, pointing downwards). The inner plane of the triangle is divided by vertical (parallel to the sides of the triangle) and horizontal lines into a series of planes filled with ornament in the form of lines broken at an acute angle and punches with a convex point (circular ornament), the latter are arranged in three rows in four, three and two punches. The length of the image is 7.5 cm., the maximum width is 4.5 cm. The second image is located under the first; it is a ring with a diameter of 2.7 cm., crowned on the outside with pyramids of three round holes. The motif with grains collected in a miniature pyramid (bunch) is characteristic in general for the Albanian jewelry art. We also note the funnel-shaped channels, coming from the edges of the form to the images and apparently serving for pouring the metal. In the diagonally opposite corners, small holes with a diameter of 0.5 cm have been preserved. The shape

(matrix) described by us is a rare and extremely important find that allows us to speak of the local production of two types of jewelry.

Obviously, even long before Barda became the capital of Albania (5th century AD), it was a large trade and craft center of the state, where goldsmiths and other craftsmen were concentrated. A large number of monuments of material culture were recorded on the surface of the settlement - stone grain grinders, fragments of ceramics, jewelry, bronze arrowheads of the Scythian type. Pottery is represented by fragments of bowls made of well-soaked clay. Some of them are covered with red paint. Particular attention is drawn to a small fragment of the edge of the hemispherical profile of the bowl. The outward convex rim is slightly bent inward.

On the outside, at the edge under the rim, the bowl was decorated with an ornament of repeating, slightly elongated hemispheroids (stem) characteristic of the Hellenistic period. Below was a relief image of a girl playing the harp. The girl is depicted standing (the image of the legs has not been preserved), conventionally interpreted hips and waist. The head is turned towards the viewer, the hair is matched, and the graceful oval of the face is clearly given. With her left hand, the girl holds the harp, and with her right hand she plays the strings. The bowl with this image is most likely the work of local Albanian craftsmen, although it is possible that it came to Barda as a result of trade and economic contacts with the Hellenistic world.

Among the interesting finds is a small agate balsamarium, close in shape to a cylinder. The lower part of the body of the vessel is slightly widened. Two small horizontal protrusions have been preserved at the upper opening. The surface of the vessel is ornamented with alternating white and yellow vertical wavy lines. The height of the vessel is about 21 cm, the maximum width is 7 cm, the diameter of the hole is 3.2 cm. Four pitcher burials were cleared at the southern outskirts of the settlement. The deceased was inside the burial pouch in a crouched position, the coffins were oriented mainly towards the southeast or northeast. Significant grave goods have been identified and studied. Pottery is mainly represented by small pots and bowls. Pots with a rounded body and a low neck, crowned with a thinned or thickened rim.

The narrow neck expands upwards in a tube-like manner. Bowls are generally hemispherical or flattened with a rim bent inward. Numerous beads of semi-precious stones, biconical, spherical, spherical and cylindrical, were found in the burials. In terms of the quantity and richness of the accompanying implements, female burial No. 2 stands out sharply. In this burial, a pair of cast gold earrings were found with removable fasteners 1.35 cm long, attached with a dowel to one of the edges. The size of the cross-section of the earrings, which is hollow inside the body, was 0.6 cm, the inner diameter was 1 cm, and the outer diameter was 1.9 cm. The surface of the product was not ornamented.

Of particular interest are rings made of iron, bronze and silver, only 9 items. On the shield of two of them, images of a running gazelle and a bird have been preserved. We also note the finding in the burial of three silver bracelets, several bronze pendants and more than 200 pieces of various beads. Three Roman coins found in the burial are of particular value: a republican silver denarius, beaten in the name of Mark Antony in the 30s BC. and two silver denary of Emperor Augustus, minted in the 20s BC, allowing to specify the dating of the studied jug burials. In the described burial, a fragment of a bas-relief image of a woman's head was found, slightly turned to the right. The graceful oval of the character's face is framed with neatly styled hair, a little higher than the head is covered with a cover fabric that falls over the shoulders. The face shows an almond-shaped section of the eyes, eyebrows, nose and lips, emphasized by convex lines.

Materials similar to those found in jug burials are known from the excavations of the ancient cities of Greece and the Northern Black Sea region, including Olvia. They testify to the wide cultural and economic contacts that existed between the Caucasian Albania and the Hellenistic world. At the southern outskirts of the settlement, at the edge of the ditch, two stone women were found, carved from limestone. The stone statue of a man attracts attention. The height of the statue is 2.15 m., the width and thickness of the upper part within the limits of 60 cm., towards the bottom it becomes somewhat thinner (thickness up to 30 cm). The surface of the statue is divided by two horizontal notched lines, 9 cm wide, into three uneven parts. The face with an arcuate mark (instead of the mouth) in the center is interpreted very conditionally, the arms of the sculpture are pressed to the chest and raised up, the legs are not highlighted (Osmanov, 1985, p. 60).

Concerning the problem of identifying ethnic attribution and the chronological framework of making the sculpture, we note that it is undoubtedly connected with the culture of the Turkic tribal ancient Azerbaijan and, on the basis of the accompanying ceramic material, dates back to the 3rd-7th centuries AD. Thus, preliminary archaeological research at the settlement and necropolis of Shortepe made it possible to establish the presence here of a large economic, political and cultural center of Caucasian Albania of ancient and early medieval times, which, with a high degree of probability, can be identified with the ancient city of Barda, which existed long before he became the capital of the state (Mammadov, 2008, p. 98; Mammadov, 2011, p. 200).

Conclusion. Historical information and archaeological research give grounds to assert that Barda as a city was formed at the beginning of the 1st millennium BC. After the collapse of the Achaemenid Empire in 330 BC. and the empire of Alexander the Great in 323 BC, was turned into one of the political and economic centers of Caucasian Albania. During the period of the Sassanian and Arab conquests, it gained independence. Considering

all this, it can be assumed that the city had an age of - 3000 years of history and was the capital for 500 years. Perhaps, in the future, archaeological research on the territory of Barda will reveal the more ancient history of the city.

It was prepared 3D (three dimension) format plan of Shortepe fortification and citadel by us. As a result of the archaeological excavations we can give a scientific information about the archaeological layers of Shortepe: 1) VII-VI centuries B.C. (Scythian period); 2) V-IV centuries B.C.; 3) III-I centuries B.C. (Hellenistic period); 4) I-III centuries AD; 5) IV-V centuries AD. There were lived scythians, saks, albanians, gargars and anariaks. According to Strabo, that Anariaka and Ayniana cities were situated in Uti province of Caucasian Albania [Strabo, /tr. Mishenka, 1879]. In our opinion, Anariaka was Shortepe which scythians and albanians-gargars with anariaks lived together.

The second capital of Caucasian Albania Barda (Partav) has become one of the most important political and economic centers. Barda was the center of Uti province of Albania and also capital and religious center of Caucasian Albania in Early Medieval period [Kalankatuklu, /tr. Bunyadov, 2006]. Barda located on international trade routes from the Black Sea to the Caspian Sea, from Volga and the North Caucasus to the different parts of the Caliphate. As we mentioned Shortepe archaeological complex is a place where ancient Barda was situated and Shortepe is important historical and archaeological point of view. To study of the monument gave number of important innovations by archaeological point of view. In this regard, Shortepe has a scientific importance and unique for antiquity of the right-side provinces of Caucasian Albania.

Figure 1. Archaeological excavations in Balatepe (2011)

Figure 2. Archaeological excavations in Balatepe (2010)

Figure 3. Archaeological excavations in Balatepe (2012)

Figure 4. Archaeological excavations in Shortepe (2014)

Figure 5. Archaeological excavations in Shortepe (2015)

Figure 6. Archaeological excavations in Shortepe (2015)

REFERENCES

- Ibn Hawgal. (1908). *The book of ways and countries* (translated by N.A. Karaulov). XXXVIII edition (pp. 78-128).
- Mammadov, A. M. (2005). Role of Barda city in world trade. *Azerbaijan Archaeology and Ethnography*, 2, 47-52.
- Mammadov, A. M. (2008). Archaeological researches in Shortepe (Barda region). *Archaeological investigations in Azerbaijan* (pp. 95-98).
- Mammadov, A. M. (2009). Results of archaeological excavations in Barda (in Balatepe). *Archaeological and ethnographical investigations in Azerbaijan*.
- Mammadov, A. M. (2011). About Barda toponim. *History and its problems*, 1, 195-202.
- Musa Kalankatuklu. (2006). *The Albanian history*, (translated by Ziya Bunyadov), Baku, Eurasia press.
- Nuriyev, A. B., & Babayev A.H. (2001). *Historical-archaeological essay of Barda city (Antique and Medieval period)*, Baku, 2001.
- Osmanov, F. L. (1985). Shortepe settlement near Shatirli village in Barda and some ties with antique world. *Problems of research of Olvia (theses of scientific seminar)*, Parutino, p. 59-60
- Strabo. (1879). *Geography in 17 book*. Translated by R. G. Mishenka.

The Establishment and Historical Development of the Academy of Sciences System in Azerbaijan

UDC: 94(479.24):327

DOI: <https://doi.org/10.15421/172339>**Asgarova Aytac Elvin**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-4808-8960>, aytac.asgerzadeh@gmail.com*Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of History named after A.A. Bakikhanov (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Today, the history of science is studied on the one hand within the framework of separate branches of science (the history of physics - in the physical sciences, the history of mathematics - in the mathematical sciences, the history of linguistics - in the linguistic sciences, etc.), on the other - the history of science is the subject of the study of philosophy as a certain unit (sets of the history of science of the main subsystems). A more popular long-term term in the philosophy of science was the positivist interpretation of the history of science. The principles of the positivist history of science were given by V. Vevel in the work "History of Inductive Science". In the positivist methodology of the process of the development of science, there is a process of gradual and continuous accumulation of knowledge. It was critically perceived by leading historians of science.

Azerbaijan is one of the oldest centers of science and culture in the world. The inhabitants of its historical territory created a rich cultural and material heritage for thousands of years. There are many scientific works among the ancient monuments of culture. In the first half of the 20th century, A. Koire assumed the role of a scientific revolution in the history of science, as a result of which the scientific picture of the world and the scientific way of thinking changed. In his opinion, important factors in the development of science are internal scientific factors. At that time, his contemporary D. Bernal considered production-technical, socio-political, religious and other factors to be decisive for science. T. Kuhn presented the history of science as a time of scientific revolution, which led to a change in scientific paradigms, and assessed the positivist history of science as facts that contradict history.

The Azerbaijan People's Republic (1918-20) played an important role in recognizing Azerbaijani science and its intellectual values as national wealth.

Keywords: science, history of science, Azerbaijan, National Academy of Sciences of Azerbaijan

Створення й історичний розвиток системи Академії наук в Азербайджані

Асгарова Айтак Ельвін*Національна академія наук Азербайджану, Інститут історії імені А.А. Бакиханова (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Сьогодні історія науки вивчається з одного боку в рамках окремих галузей науки (історія фізики - у фізичних науках, історія математики - в математичних науках, історія лінгвістики - в лінгвістичних науках, та ін.), з іншого - історія науки є предметом дослідження філософії як певної одиниці (сукупності історії науки основних підсистем). Більш популярним довгостроковим терміном у філософії науки було позитивістське тлумачення історії науки. Принципи позитивістської історії науки дав В. Вевель у праці «Історія індуктивної науки». У позитивістській методології процесу розвитку науки виникає процес поступового і безперервного накопичення знань. Його критично сприйняли провідні історики науки.

Азербайджан є одним з найстаріших центрів науки і культури в світі. Жителі його історичної території протягом тисячоліть створювали багату культурну та матеріальну спадщину. Серед давніх пам'яток культури не мало наукових праць. У першій половині 20 століття А. Койре приймає роль наукової революції в історії науки, в результаті якої змінюється наукова картина світу і науковий спосіб мислення. На його думку, важливими чинниками розвитку науки є внутрішньонаукові фактори. На той час його сучасник Д. Бернал вирішальними щодо науки вважав виробничо-технічні, соціально-політичні, релігійні та інші фактори. Т. Кун представив історію науки як час наукової революції, яка призвела до зміни наукових парадигм, і оцінив позитивістську історію науки як факти, що суперечать історії.

Азербайджанська Народна Республіка (1918-20) зіграла важливу роль у визнанні азербайджанської науки і її інтелектуальних цінностей національним багатством.

Ключові слова: наука, історія науки, Азербайджан, НАН Азербайджану

Introduction.

Azerbaijan is one of the oldest centers of science and culture in the world. The inhabitants of its historical territory have created a rich cultural and material heritage for millennia. Among the ancient cultural monuments, the number of scientific works is not small.

The Azerbaijan People's Republic (1918-20) played an important role in recognizing Azerbaijani science and its intellectual values as national wealth. The establishment of Baku University, the sending of Azerbaijani students to European universities, the spread of the national language and culture were among the factors that had an important impact on the development of Azerbaijani science as a whole. In the early 1920s, scientific research in the republic was mainly centered in Baku University. In 1920-22, a scientific association consisting of humanitarian, medical and natural departments was organized and operated here. The association aimed to provide comprehensive assistance in researching problems in various fields of science, training and development of scientific personnel. At the end of 1921, the Society of Naturalists and Doctors was established at the university, and a little later, the Society of Orientalists and Doctors. In 1920, a higher technical education school - Baku Polytechnic Institute began to operate. Scientific research in the field of engineering, economic sciences and agrochemistry was carried out here.

Analysis of research and publications.

During the research, publications in the Azerbaijani language were used. There are many publications in the Azerbaijani language in the direction of the establishment, structuring and activity of the Academy of Sciences. Among these sources, the publications that resonate with more topics and contain more fundamental information about the establishment and activity of the Academy of Sciences are mainly: "World experience in the field of automation of library-bibliography processes" by Abbasov A., "Modern philosophy and Azerbaijan: history, theory, teaching", "Research of development regularities of science and relevant methodological issues" by Khalilov, "Modern philosophy and Azerbaijan : history, theory, teaching", "Electronic science: goals, tasks and development prospects" and "Electronic science: international institutions, initiatives and legal framework" by Fataliyev T., Hajirahimova M.

Discussion.

In 1923, the Azerbaijan Research and Development Society was established at the initiative of Nariman Narimanov to conduct scientific research. This society became the main scientific institution of the republic. In the first period, the history, ethnography, economics, and natural science departments were included in the composition of the society (Khalilov, 1976). In 1925, the Turkology department was created from the History-Ethnography department. Commissions and semi-commissions were organized on history, history-literature, ethnography, linguistics, lexicography, law, industry, research of the Caspian Sea, fine arts, theater, music, etc., in order to carry out research in different fields of science. Branches of the society were established in Shamakhi, Ganja, Lankaran, Zagatala and other districts of the republic, as well as in Nakhchivan MSSR and DQMV.

In 1925, the Society was placed at the disposal of the government of Azerbaijan. In 1929, the Azerbaijan Research and Development Society was reorganized and renamed Azerbaijan State Scientific Research Institute (DETI). The institute had departments of nature, biology, history and ethnography, linguistics, literature and art, philosophy, the Soviet East and the foreign East, government and law. In the activities of Azerbaijan DETI, issues of coordination of scientific research works in the republic, preparation of scientific personnel for higher and secondary specialized schools occupied an important place. In 1929-30, 33 scientific workers were trained in the post-graduate course of Azerbaijan DETI, and 43 people were admitted here in 1930-31. At the end of 1932, 30 scientific institutions and more than 10 higher schools were operating. During this period, there were 800 scientific workers in the republic, including 87 professors and 138 associate professors. However, neither the Azerbaijan DETI nor the field institutes could sufficiently fulfill the tasks facing science.

In 1932, the Azerbaijan Branch of the Transcaucasia Branch of the USSR Academy of Sciences was established on the basis of the Azerbaijan DETI in order to ensure the high level of scientific research and development, and to improve the efficiency of scientific and scientific-service institutions. (Modern philosophy, 2011).

In October 1935, the department became the USSR EA Azerbaijan Branch. Scientific research institutes of Chemistry, Botany, Zoology and History, Ethnography and Archeology, Language and Literature, as well as Energy, Physics, Geology, and Soil Science sectors were created under the branch. By the decree of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev dated January 12, 2004, the Azerbaijan Encyclopedia was placed under ANAS, and according to another decree dated May 5, 2004, the "Azerbaijan National Encyclopedia" Scientific Center was established. Currently, the Azerbaijan National Academy of Sciences employs about 10,000 employees, including 4,939 scientific workers, 664 Doctors of Sciences, and 2,026 Doctors of Philosophy. The Academy has 67 full members and 115 corresponding members. ANAS maintains regular contact with scientific institutions of foreign countries, exchanges ideas with foreign scientists on modern problems of science and organization of science. The scientists of the Academy deliver reports on current problems of science and technology at international scientific congresses, congresses, and symposia. International scientific meetings and conferences are periodically held at the initiative and organization of ANAS. 604 books and 4208 articles of Academy scientists were published. 2427 of the articles were published in scientific journals with an impact factor. ANAS is a member of many prestigious international scientific organizations, its employees conduct research within the framework of a joint program with the leading scientific and educational institutions of the CIS countries, USA, Japan, Israel, Switzerland, England, Germany, Pakistan, Turkey, Iran and other countries, exchange personnel and information. (Decree of the President, 2003)

During the leadership of Heydar Aliyev to the independent state of Azerbaijan, important measures were

taken in the field of development of science, strengthening of scientific and technical potential, training of highly qualified scientific personnel, increasing the reputation of scientific workers in the society. By the Decree of President Heydar Aliyev dated May 15, 2001, the status of "National Academy of Sciences" was granted to the Azerbaijan Academy of Sciences. This historical decree once again confirms the achievements of fundamental science in Azerbaijan, the role of science in the socio-economic, cultural, and spiritual formation of Azerbaijan, its influence in the social and political life of the country, and the fact that academic science is the guarantor of the progress of the sovereign state of Azerbaijan.

Heydar Aliyev's Decree dated January 4, 2003, gave ANAS the status of the supreme state body implementing the scientific and scientific-technical policy of our independent state, its Charter was a state document, and its president was empowered as a member of the supreme executive power. Thus, a legal basis for the comprehensive development of ANAS was created, the scope of the Academy's activities expanded, its powers increased, and responsible state duties were assigned to it. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev consistently continues Heydar Aliyev's strategy, program, and concern in the field of science, education and culture. The foundation of electronic science in Azerbaijan was laid in the 80s of the last century, and the chronological sequence of some works done in this field is as follows:

- in the 80s of the last century, the projects AcademyNet (Network of Computing Centers of Scientific Institutions of the Academy of Sciences of the USSR), AIPSAAS (Automated Information Processing System of Azerbaijan Academy of Sciences) and AIPSASA (Automated Information Processing System of the Academy of Sciences of Azerbaijan) were implemented;
- in 1991, access to the Internet was implemented for the first time in Azerbaijan;
- in 1995, the website www.ab.az (www.science.az) was commissioned for the first time in Azerbaijan;
- in the mid-1990s, with the support of the Republic of Turkey, a network infrastructure covering the scientific institutions located in the Academy campus was created and access to the TURKSAT satellite was provided;
- a number of workstations and facilities were given to the network of the Academy of Sciences by the BP company;
- in 2003, the network was connected to the Telecommunication satellite as part of NATO's "Virtual Silk Road" project.

The successful reforms such as - National Strategy on ICT for the development of the Republic of Azerbaijan (2003-2012), "Electronic Azerbaijan" State Program, Action Program on the formation of "Electronic Government" in the Republic of Azerbaijan, development of science in the Republic of Azerbaijan in 2009-2015 National Strategy on "Azerbaijan 2020: a vision of the future" Development Concept and the National Strategy for 2014-2020 on the development of IC in Azerbaijan implemented in the field of e-state building in the republic under the leadership of the President of the country have their place in the formation of e-science.

The National Strategy for the development of science in the Republic of Azerbaijan in 2009-2015 consists of 20 articles covering issues such as the state of science in the republic, the main goals and tasks facing Azerbaijani science, determination of innovative and priority directions, modernization of scientific infrastructure, international scientific cooperation, training of highly qualified personnel, integration of science and education. Article 19 of the strategy is devoted to issues of information provision of science, and one point of that article is dedicated to the development of the "e-science" model. The strategy brings up the issues of formation of a new type of knowledge-based economy, modernization of the management system in the field of science, scientific infrastructure, training of highly qualified personnel.

One of the main goals envisaged in the strategy is to carry out reforms in scientific activity, wide application of ICT, development of the process of formation of e-science (Khalilov, 2011, p. 25). The strategy, which includes the expansion of basic science research, includes important issues such as such as improving the management system in the field of science and technology, creating a normative legal framework, strengthening information provision of science, integration into the international science space, increasing the effectiveness of scientific research and innovation policy, technologically modernizing the country that are directly related to the formation of e-science. It should be noted that since there is no single concept of e-science formation, the republic's organizations engaged in scientific activity, located in different geographical areas, face a large number of technical, economic and other problems during the work carried out in this direction. However, based on the world experience, these problems are easily solved as a result of the implementation of e-science as a part of the e-government that is being formed as part of the "Electronic Azerbaijan" State Program. (Abbasov, 2010).

Studies show that e-science is constantly being developed as a promising scientific direction in the world, and the number of institutes and organizations, scientists and specialists engaged in this field is growing rapidly (Aliguliyev, 2012, p. 11-12). If we only look at the international conferences held by IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) on e-science, then we will see how wide its scope is. Thus, since 2005, the Technical Committee of the IEEE society for large-scale computing, together with the influential organizations of the ICT field, has been holding international conferences dedicated to e-science every year. The purpose of holding the conferences is to present the latest scientific achievements of e-science, to illuminate the directions of world-wide activities, and to discuss the problems and issues to be investigated for the next years. At his first International Conference "The First IEEE International Conference on EScience and Grid Computing" (December 5-8, 2005, Melbourne, Australia), the following main topics related to e-science and grid computing were discussed: (The report of the work done by the Central Scientific Library of ANAS, 2011)

- Internet and web services;
- Models and means of scientific cooperation;
- Service oriented Grid architecture;

- Programming paradigms and models;
- Resource management and planning;
- Grid economy and business models;
- Grid networks;
- Sensor networks and e-science;
- Software and social engineering;
- e-science and grid applications in physics, biology, astronomy, chemistry, finance and engineering, etc.

In subsequent conferences, topical topics such as virtual e-science organizations, metrics and measures, Grid computing, Grid tools and applications, e-science practice and education, etc., were discussed. (Modern philosophy, 2011)

Finally, at the next 10th "The 10th IEEE International Conference on e-Science" held in Brazil on October 20-24, 2014, e-science in cyberinfrastructures and cloud technology, which includes new equipment, software and services supporting e-science such topical issues were the object of discussion. The traditions of the previous conferences were continued, the conference functioned as a forum for the presentation of the latest results of research in the field of e-science, developed ICT products and tools. The directions of these conferences related to e-science confirm the formation of e-science as an important direction of research activity, that its scientific-theoretical and practical problems are constantly studied, as in other fields of science, and the obtained results are communicated to the scientific community. The solution of infrastructure formation, data collection, storage, processing, search, analysis, transmission, issues determine the scientific-theoretical and practical problems of e-science (Fataliyev, 2010).

Designing and creating a computer network for infrastructure formation, development and implementation of management policy, deployment of required computing and memory resources, organization, and optimal management of solving complex scientific problems that require large resources in a distributed environment based on the application of grid and computing cloud technologies. It is necessary to solve such scientific-theoretical and practical problems. In addition to these, the research and application of grid, computing clouds and social network, Big Data, OLAP, Data Mining and other technologies, information security problems of e-science are important.

Conclusions.

ANAS maintains regular contact with scientific institutions of foreign countries, exchanges ideas with foreign scientists on modern problems of science and organization of science. The scientists of the Academy deliver reports on current problems of science and technology at international scientific congresses, congresses and symposia. International scientific meetings and conferences are periodically held at the initiative and organization of ANAS. 604 books and 4208 articles of Academy scientists were published. 2427 of the articles were published in scientific journals with an impact factor. ANAS is a member of many prestigious international scientific organizations, its employees conduct research within the framework of a joint program with the leading scientific and educational institutions of the CIS countries, USA, Japan, Israel, Switzerland, England, Germany, Pakistan, Turkey, Iran and other countries, exchange personnel and information. they participate.

During the leadership of Heydar Aliyev to the independent state of Azerbaijan, important measures were taken in the field of development of science, strengthening of scientific and technical potential, training of highly qualified scientific personnel, increasing the reputation of scientific workers in the society. By the Decree of President Heydar Aliyev dated May 15, 2001, the status of "National Academy of Sciences" was granted to the Azerbaijan Academy of Sciences. This historical decree once again confirms the achievements of fundamental science in Azerbaijan, the role of science in the socio-economic, cultural and spiritual formation of Azerbaijan, its influence in the social and political life of the country, and the fact that academic science is the guarantor of the progress of the sovereign state of Azerbaijan.

Heydar Aliyev's Decree dated January 4, 2003 gave ANAS the status of the supreme state body implementing the scientific and scientific-technical policy of our independent state, its Charter was a state document, and its president was empowered as a member of the supreme executive power. Thus, a legal basis for the comprehensive development of ANAS was created, the scope of the Academy's activities expanded, its powers increased, and responsible state duties were assigned to it.

REFERENCES

- Abbasov, S. A. (2010) World experience in the field of automation of library-bibliography processes (USA, Turkey and CIS countries). *Scientific works of ANAS. CSL, JVch*, II, p. 153-157.
- Aliguliyev, R. M., & Fataliyev, T. Kh. (2012). "Electronic science: goals, tasks and development prospects". In *I republic scientific-practical conference on electronic science problems, November 15-16, 2012, Baku, Azerbaijan*, (pp. 11-12).
- Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the approval of the national strategy (2003-2012) of ICT implementation and development for the sake of development in the Republic of Azerbaijan. (2003). Baku.
- Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the approval of the national strategy (2012-2015) of ICT implementation and development for the sake of development in the Republic of Azerbaijan. (2012, March 05). Baku.
- Fataliyev, T. Kh., & Hajirahimova, M. Sh. (2010). *Electronic science: international institutions, initiatives and legal framework. Express-information*. Baku: "Information Technologies" publishing house.
- Khalilov, S. (1976). Study of development regularities of science and relevant methodological issues. *Azerbaijan SSR EA News. History, Philosophy and Law Series*, 3.
- Khalilov, S. S. (2011). *Science about science*. Baku: "Azerbaijan University" publishing house.
- Modern philosophy and Azerbaijan: history, theory, teaching. (2011) Baku, Elm.
- Price, D. (1965, Oct.). The science of science. *Bulletin of the Atomic Scientist*, XXI(8).
- The report of the work done by the Central Scientific Library of ANAS in 2011. (2011).

Family Model in Azerbaijan

UDC: 314.37(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172340>**Jabbarova Solmaz Rafiq****Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-9975-1941>, solmazcabbarova@ndu.edu.az*****Nakhchevan State University (Nakhchevan, Azerbaijan)***

Abstract

The article covers the important features of the family model in Azerbaijan, the relationships shown to the elderly, parents, women and children in the family, the social nature of the family, and emphasizes the value and irreplaceability of family traditions for our people. The value given by the Turks to the family was compared with the family values of the neighboring nations, it was shown that there is respect and reverence for the mother in the family, and a special place is given to the role of women in social and political life.

The family plays an important role in our development as a carrier of our gene pool as an eternal value from our great ancestors. The Azerbaijani family has ancient traditions, and in contrast to a number of societies, the family institution in the Azerbaijani society has always preserved its social purpose and national-spiritual mission.

Family is generally very important in every person's life. Children first open their eyes to the world in the family and grow up here. As in humanity, certain erosions are going on in the Azerbaijani family. Educators, psychologists and sociologists think that the crisis in family relations is observed due to a number of reasons. These reasons are also reflected in the article.

The conclusion noted that happiness, according to our people, lies in the family. Children raised according to the Azerbaijani family method, growing up with these moral values, will become providers of our national institution of the family, as a strong model of the family, they will be an example for the institutions of the family of the nations of the world. Our family traditions and values, formed as a reliable carrier of our genetic memory, open wide opportunities and horizons for creating such a conclusion.

Keywords: Azerbaijan people, upbringing, tradition, history, father, mother, child, family, value, marital relations

Модель сім'ї в Азербайджані

Джаббаровна Солмаз***Нахчеванський державний університет (Нахчеван, Азербайджан)***

Анотація

У статті висвітлюються важливі особливості моделі сім'ї в Азербайджані, стосунки в сім'ї з людьми похилого віку, батьками, жінками і дітьми, соціальний характер сім'ї, підкреслюється цінність і незамінність сімейних традицій для нашого народу. Цінність сім'ї, яку надають турки, порівнювали з сімейними цінностями сусідніх народів, показали, що в сім'ї існує повага і шанування матері, особливе місце відводиться ролі жінки в суспільному і соціальному житті, політичному житті.

Сім'я відіграє важливу роль у нашому розвитку як носій нашого генофонду, вічної цінності наших великих предків. Азербайджанська сім'я має давні традиції, і, на відміну від ряду інших спільнот, інститут сім'ї в азербайджанському суспільстві завжди зберігав своє соціальне призначення і національно-духовну місію.

Сім'я взагалі дуже важлива в житті кожної людини. Діти вперше відкривають очі на світ у родині і ростуть тут. Як і в людстві, в азербайджанській родині відбуваються певні ерозії. Педагоги, психологи та соціологи вважають, що криза в сімейних стосунках спостерігається з кількох причин. Ці причини також відображені в статті.

У висновку зазначалося, що щастя, на думку нашого народу, в родині. Діти, виховані за азербайджанською сімейною методикою, виростаючи з цими моральними цінностями, стануть постачальниками нашого національного інституту сім'ї, як міцна модель сім'ї, вони будуть прикладом для інститутів сім'ї народів світу. Наші сімейні традиції та цінності, сформовані як надійний носій нашої генетичної пам'яті, відкривають широкі можливості та горизонти для створення такого висновку.

Ключові слова: азербайджанський народ, виховання, традиція, історія, батько, мати, дитина, сім'я, цінність, шлюбні відносини

Introduction.

During the 20th century, the marital sphere undergoing significant transformation, which force a number of domestic and foreign authors to conclude that post-modern families (Golod, 2003) The role of the family in transmitting culture from one generation to the next is undervalued or underestimated in modern life. In popular and political rhetoric, families are portrayed as losing ground to the competing voices of mass media, the market economy, nationalisms, and political ideologies. (Bertaux, & Thompson, 1996). Luz Gabriela Arango explores how women workers have shaped identities through and sometimes against the shift for work, religion, and family life that emerged with in Arango looks at the family as one of several intermediary including the factory, the newspapers that coalesced and sometimes conflicted irreconcilably in shaping societies with women's work and the place of the working of these contexts. History will decide whether these new papers represent the final gasp of a paradigm superseded by the 'new' genetics or contain the timely seeds of new birth in the face of a 30-year genetic research program otherwise poised on the cusp of degeneration (Lakatos, & Musgrave, 1970). The relative magnitudes of the correlations derived from an empirical study of such relationships should enable models of phenotypic assortment to be tested more rigorously. Including both identical and non-identical twins in the sample studied should permit the inherited and cultural components of the mating system to be identified with more conviction. In the event of one sex playing a more significant role in mate selection for particular traits, such studies should reveal diagnostic patterns of familial correlations as long as male and female twins and their spouses are analyzed separately. If the analysis is restricted to phenotypic correlations of the parents, the qualitative findings do not appear to be greatly affected by selection due to assortative mating although a reduction in variance is to be expected if a large proportion of individuals is unable to mate. (Eaves, 1979).

The importance of family education in the development of the child is in his works: D. Diderot, Ya. A. Comenius, J. Locke, I. G. Pestalozzi, J.-J. Russo, F. V. Froebel, N. I. Pirogov, K. D. Ushinsky, L. N. Tolstoy, P. F. Lesgaft and others. They noted that it is in the family that children from an early age learn an integral system of moral values and ideals, cultural traditions of society and specific social environment. According to family psychologists, the atmosphere of the family directly affects the development of the child, his personal qualities, and his future models of creating your own family.

Results.

If earlier there were more extended families in Azerbaijan, today, according to the trend, families consisting of parents and 1 or 2 children are more common. In Western countries, along with nuclear

families, the number of incomplete families (one-parent, etc.) is increasing. The family is considered a universal value, the importance of which is constantly increasing for the whole society. It is the existing national-moral values, traditions, and customs that make the family valuable. The people of Azerbaijan have very beautiful and rich family traditions, which have rich and diverse characteristics such as loyalty, mutual love, honesty, respect for parents and elders, and tolerance, which set our family model as an example to the whole world. The Azerbaijani family has always been distinguished by its longevity and strength thanks to our national values.

Family is a form of coexistence of people, individuals, where the protection of the generation, i.e. reproduction and the upbringing of the generation is carried out, the children are prepared for the future life, and joint economic activities are regulated. This aspect shows that family and society appear as a successful result of mutual relations and communication. A nation reflecting attributes such as language and territory is the result of the unity of large family groups. Each nation has different characteristics and qualities with its family structure, like intra-family relations, customs and ceremonies, forms of marriage, lifestyle, cultural-household relations, and family traditions. In Azerbaijani Turks, the social essence of the family, its household style and traditions have specific signs and qualities.

Let us note in advance that the historical roots of the family unity of our people, its commitment to high moral values are our source of pride. The family institution of Azerbaijan, which is the bearer of our traditions, history, genetics, and spiritual heritage, is a social institution that can be shown as an example of dignity today, crossing the turbulent paths of history with honor.

The Azerbaijani family has ancient traditions. Family has played an important role in our development as a carrier of our gene pool as an eternal value by our great ancestors. It can be proudly said that, unlike a number of societies, the family institution in the Azerbaijani society has always preserved its social purpose and national-spiritual mission.

The family model of the Azerbaijani people is a unique model that emerged from the tumults of history. This family model is a sample that can be shown to both Western and Eastern family models. In the family structure of the Azerbaijani people, intra-family relations, respect and reverence for elders, parent-child relations, the psychology of filial love in parents, protection of the family as a sacred hearth by all, parental duty always held high, sincerity, responsibility, understanding in leading the family, the demands of the society, strengthening efforts to follow the norms and rules of behavior are qualities that deserve special mention.

Family values of Azerbaijani Turks are very old. The attitude towards women and children in the family is different from that of other Eastern nations. Women and family relations are of special importance in the life

of Azerbaijani Turks. The equality of men and women and their family unity can be considered the main quality of our ethnic thought. In the Azerbaijani family, the desire to find peace and quiet, mental comfort has always been a superior idea and thought. Our elders believe that families without moral and spiritual comfort will not be able to find their way, track, and manners. The love and affection of family members for each other, their respect and reverence for each other, the regularity of behavior and actions within the family are the main features of family ethics of Azerbaijani Turks.

As the great Azerbaijani, outstanding scientist Javad Hayet (1993) in his book "An overview of the history and culture of the Turks" showed in his ideas about the Turkish family institution and its social essence, "...in Turks, the social foundation and organization starts from the family (oghuz) and ends with the state. The family was built on the basis of blood kinship and was ruled by the father. It was customary for Turks to marry one wife.

Indeed, the social lifestyle of Azerbaijani Turks and their attitude to family matters differed fundamentally from the family relationships of neighboring nations - Persian, Arab and other nations. Although polygamy and incest (marriage with a family member) were considered natural in ancient times in Persians, such cases did not occur in Turks.

Our people have always shown great respect to women. There was a special attitude, respect and reverence for the mother in the family. At different historical stages, Azerbaijani women have shown high skills and efforts in the public works of the state and in the management of the economy. At the same time, a very important duty and main job of women in Azerbaijani Turks is to bring up children. Women took care of children's health, trained them to have household skills and tried to raise them to be brave, fearless and strong-willed. In the family, the mother was looked upon as the guardian of the hearth, a sacred being.

In the historically formed culture of the Azerbaijani Turks, a special place has been given to the role of women in social and political life. Our women have shown special skills in the life of the country, in the development of the leadership abilities of the country's leaders and have surprised even the enemies with their intelligence and understanding.

In "Dada Gorgud" epics, women play swords, ride horses, shoot bows and arrows, hunt game, wrestle, and fight with the man they were going to marry, be smart and domestic, have honor and dignity, etc. All this shows the high position of a woman in Azerbaijani Turkish culture and demonstrates the social and political rights she has in society as a mother-woman.

Social and cultural debates about the problem of what a modern family should be for the 55 million Azerbaijanis living all over the world have been going on for years and have become more heated recently. Despite sharp disagreements between the representatives of the

older generation and the liberal-minded members of the new generation, within the framework of the project, social-social, scientific-cultural researches, hearings and discussions were conducted on the synthesis of traditional family values and contemporary family trends of the modern world, preparation of different concepts in that direction, scientific- publication of a mass collection, distribution of materials on the Internet and social networks and delivery to our compatriots living abroad are planned. There is a need for modernizing daily life knowledge and lifestyles for our compatriots scattered around the world and for young people and young families who grow up under the influence of foreign lifestyles and want to get married. Liberal values, extreme freedom, selfish lifestyle of a-social individual inevitably have a negative impact on the upbringing and lifestyle of the young generation. Acute social problems such as the dissolution of every official 4-5 marriages concluded in a short period of time, the increase of single-parent families, short-term illegitimate relationships, public marriages, religious marriages have created deep ethnic-household, socio-cultural chasms in front of our society.

It is known that the national and moral values of our people, the family institution were formed on the same level as their religious beliefs. Since the 8th century, Islamic values and laws, ceremonies and rituals have been established and widely applied in Azerbaijan. Since centuries, Islam has been deeply rooted in our everyday life and traditions and has become an integral part of our cultural and spiritual heritage. Those customs have established their place in the system of ethnic values of our nation, which is reflected in the performance of family marriage ceremonies and rituals, that is, in the expression of our people's attitude towards these ceremonies. All these aspects are very important factors in the formation and development of the spiritual characteristics of the family model in Azerbaijani Turks.

Family is very important in every person's life. Children are born and brought up in the family. It is here that for the first time the growing generation is instilled with spiritual, moral, and cultural experience, psychological help is provided to children and family members. The family is also the basis of the state in any way. The strength of the family is the strength of the state. Of course, there is no doubt that, as in other countries of the world, certain erosions are taking place in the modern Azerbaijani family, too. The results of pedagogical, psychological, and sociological studies show that the crisis in family relationships is observed due to a number of reasons:

- registration of a sharp decrease in the number of births since the 90s of the last centuries;
- increase in deaths among births;
- increase in cases of divorce among official marriages;
- increase of "unmarried families";
- some of the children are brought up in incomplete families,

- perceptible decline of good traditions, reputation and respect in family life;

- creation of wrong and false opinions and ideas in the family, orientation towards wrong goals and ways, etc.

It is known that moral and spiritual values of family education are a very important part of national culture. The nature of the moral values of the family is explained and interpreted in the context of the assimilation of the moral event. Generally speaking, the interpretation of moral values is an abstract concept that contains moral and spiritual characteristics. These moral characteristics are reflected in a person's morals, actions and behaviors.

One of the values that has lived for thousands of years and is still preserved in the Azerbaijani family is the existence of special respect and modesty among the family members especially between mothers and sons, fathers and daughters, sisters and brothers in different life situations, i.e., in conversation, in dressing-undressing situations, etc. The same can be said about uncles, aunts, other relatives. This is considered one of the important conditions of family life. Boys and girls have established themselves in that field; they should learn the rules and follow them when communicating with their fathers and mothers, brothers and sisters, and their closest relatives. These may seem ordinary at first glance, but they are necessary moral and spiritual requirements. (Ilyasov, 2000).

In Azerbaijani family values, respect and care for elderly grandfathers and elderly grandmothers should be specially noted. In the family, grandparents deserve greater care. Because they are old, they are not as healthy and strong as before, but also because they gave the light of their eyes to their children, created this "small state" called family, took it out of the fire and strengthened it. Their taking care of family members is not only a son's and grandson's duty, but also a citizenship duty. After grandfather and grandmother retire, their circle of acquaintances and friends naturally becomes limited, and they devote their love to their grandchildren and grandchildren. The role of both son and daughter is increasing in meeting the communication needs of grandfather and grandson.

Showing respect to elders, listening to their words and advice is one of the valuable traditions of our people. In the Azerbaijani family, as it is known that the father's word is the rule, it is customary not to deviate from the mother's word, and to accept both of them unconditionally. In some families, if they do not implement the correct educational methodology in accordance with national moral values, we should proudly say that our children respect the elders and pay attention to the younger ones.

Regulation of family relations is of special importance in family education. Family relationships mean husband-wife, parent-parent, and parent-child relationships. However, these listed relations cannot be separated from each other and isolated. These relationships are in mutual influence and close unity. With the emergence of parental

relations in the family, husband-wife relations take on a new meaning. Matrimonial, maternal, and paternal duties are of special importance in the development of family relations. It is known that the sense of debt, as a rule, strengthens the moral foundations of the family, incites the spouses to respect each other and strictly fulfill their moral obligations in their mutual relations.

The Azerbaijani family is a nation that spends a lot of effort and hard work to make it its home and hearth. Parents are a people who, while taking care of their children's future happiness and interests, also like and are able to make their family home as comfortable and attractive as possible. It's not about buying any household items or saving money. Home-threshold is necessary so that the feelings related to the family are always kept in the hearts of children, so that they always remember the house where they spent their childhood with pleasant memories. Home is the most comfortable place on earth for children, a warm, native hearth. We proudly talk about our father's home. The spiritual ties that connect every Azerbaijani with his homeland also start from the home, the hearth. Azerbaijani Turks have a strange, fascinating feeling. Although he spends his entire life in strange countries, one day he returns to his native hearth - the land of his birth, his homeland. As it runs in one famous saying: "East or West, home is the best".

In Azerbaijani Turks, family strength is an incomparable quality. Tolerance, acceptance are the highest family values of this nation. Of course, this aspect is the result of close relationships from a household point of view and morally. However, the conclusion that everything is legal and in place in a strong family cannot be reconciled. In our opinion, qualities such as tolerance, being friendly, respecting family values are of primary importance here.

One of the very high qualities of family values among Azerbaijani Turks is family traditions, which are of great importance in the formation of a sense of family. The family is the protector and transmitter of traditions and experience of past generations. Traditions exist in the life of every family in different forms - specific customs, holidays, ceremonies, etc. expressed as traditions and making bridge between generations.

In our historically formed family traditions, showing great respect to parents, showing care and respect to guests, organizing feasts, weddings, gatherings, knowing each family member's status, nurturing, and raising children, strict rules - based on laws conducting ceremonies (marriage, mourning, wedding ceremonies), receiving parental blessings, naming, protecting family memorabilia, baptizing ceremony, first tooth celebration, patronage, permittance, etc. such qualities can be attributed.

Today, our people use a number of forms as family traditions. We must show that these traditions are the basis of good education. Those traditions consist of the following:

- the celebration of birthdays;
- the beginning and end of the school year;
- boys' going to the military;
- receiving the first salary;
- big family reunion-gathering of brothers and sisters together with their families at the father's house;
- tiding up parental house;
- tree planting, garden maintenance;
- joint family holidays, going on interesting tours, etc.

Such good traditions are a significant influence in the upbringing of family members, especially children. On the basis of these traditions, children in the family learn respect for their parents, siblings, grandparents,

care for the family, grow as individuals, and acquire civic qualities.

Conclusions.

Thus, we must show that the key to such happiness, according to our people, is in the family. The children brought up with the Azerbaijani family methodology, growing up with these moral values, will become the providers of our national family institution, as a strong family model, they will be an example for the family institutions of the world nations. Our family traditions and values, formed as a reliable carrier of our genetic memory, open up wide opportunities and horizons for the creation of such a conclusion.

REFERENCES

- Abbasov, A. (2008). *National morality and family ethics*. Baku: Translator.
- Carter, T. Butts. (2022) A dynamic process reference model for sparse networks with reciprocity. *The Journal of Mathematical Sociology*, 46(1), 1-27.
- Golod, S. I. (2003). Prospects for a monogamous family: a comparative cross-cultural analysis. *Journal of Sociology and Social Anthropology*, 6(2), 106-119.
- Ilyasov, H. (2000). *The system of citizenship education work with children in the family: the period of junior school age*. Baku.
- Jaewoo Park. (2021). Bayesian indirect inference for models with intractable normalizing functions. *Journal of Statistical Computation and Simulation*, 91(2), 300-315.
- Javad Hayat. (1993). *An overview of the history and culture of the Turks*. Baku: Azernashr.
- Thompson, P., & Bertaux, D. (Eds.). (2005). *Between Generations: Family Models, Myths and Memories*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351314084>

Organization of Extracurricular Activities in Chemistry: Problems and Solutions

UDC: 371.21

DOI: <https://doi.org/10.15421/172341>**Jamalova Rumiya Inshad**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-9325-092X>, rumiyye.camalova_82@gmail.com*Azerbaijan State Pedagogical University, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The article deals with the modernization of education, new approaches to teaching chemistry, the organization of extracurricular work during the study of chemistry, research results, problems and solutions, the relationship and success of the university and the school, the student and the student, digital skills and individual proposals in this regard. The impact of extracurricular work on the research abilities of students and their competences, which are planned to be formed and developed in them, is considered. The relationship between the influence of students' participation in extracurricular activities on their academic performance is investigated. The integration of STEAM and 3D technologies in extracurricular activities and the most common forms of teaching chemistry - lessons, optional exercises, and other extracurricular activities - are considered.

Charts for measuring competences and interest in physiologically active substances are given. The article also presents the product obtained as a result of an extracurricular exercise related to the integration of chemistry with 3D technologies at M. Rahim secondary school No. 7 of the Sabail district of Baku during the presentation of the Azerbaijani flag. Examples of the important role of extracurricular work in the formation of students' educational knowledge and skills are shown. For example, students at the Pedagogical University completed the "Mysterious Paint" project during practice with students of the 6th grade of secondary school No. 7. 2 main areas of application of extracurricular activities of researchers in the modern academic sphere are discussed: academic perspectives and development perspectives.

Keywords: extracurricular activities, research, digital technologies, competences, project, academic prospects, development prospects

Організація позакласної роботи з хімії: проблеми та рішення

Джамалова Румія*Азербайджанський державний педагогічний університет, Інститут освіти Азербайджанської Республіки (Баку, Азербайджан)*

Анотація

У статті йдеться про модернізацію освіти, нові підходи до викладання хімії, організацію позакласної роботи під час навчання хімії, результати досліджень, проблеми та шляхи вирішення, стосунки та успіхи університету та школи, студента та учня, цифрові навички та окремі пропозиції щодо цього. Розглядається вплив позакласної роботи на дослідницькі здібності студентів, та їх компетентності, які в них планується формувати та розвивати. Досліджується взаємозв'язок між впливом участі студентів у позакласній діяльності на їхню успішність. Розглянуто інтеграцію STEAM та 3D-технологій у позакласній діяльності та найпоширеніші форми навчання хімії – уроки, факультативні вправи та інші позакласні заходи.

Наведено діаграми вимірювання компетентностей та інтересу до фізіологічно активних речовин. Також у статті представлено продукт, отриманий в результаті виконання позакласної вправи, пов'язаної з інтеграцією хімії з 3D-технологіями в середній школі № 7 імені М. Рахіма Сабайльського району м. Баку при презентації азербайджанського прапора. Показано приклади важливої ролі позакласної роботи у формуванні навчальних знань та навичок учнів. Наприклад, студенти педагогічного університету під час практики з учнями 6 класу ЗОШ №7 виконали проект «Загадкова фарба». Обговорено 2 основні напрями застосування позакласної діяльності дослідників у сучасній академічній сфері: академічні перспективи та перспективи розвитку.

Ключові слова: позакласна діяльність, дослідження, цифрові технології, компетентності, проект, академічний перспективи, перспективи розвитку

Introduction.

In a modern school where education is modernized and digital technologies are widespread, the organization of students' extracurricular activities plays an important role. These measures strongly influence students' research skills, academic performance, social and emotional level. Extracurricular activities include facultative activities, clubs, unities, quizzes, music, athletics, publications, student administration, fine arts, academics, internet clubs, service organizations, and special interest areas. It is known that lately the extracurricular activities of students are mostly focused on tutors and the formation of their ICT-digital skills (State standards, 2020). Especially during the pandemic, the process of transition to distance learning has created a demand for digital skills. Therefore, the study of the relationship between students' participation in extracurricular activities and their impact on academic performance is focused, especially in the teaching of chemistry, this problem is more prominent. In modern secondary schools, 3 most common forms of chemistry teaching are used: lecture, facultative exercises and other extracurricular activities.

The lesson is an in-class process, and the teacher's goal here is to teach topics and implement standards according to a single program. However, extracurricular activities have organizational and managerial advantages compared to other fields. Optional activities are carried out in accordance with the interests and individual abilities of students, but they are also scheduled and organized on a voluntary basis, consisting of regular students. In the teaching of chemistry, the organization and conduct of facultative exercises, the application of chemical concepts, terms and laws is a consistent process of significant importance in the formation of a scientific outlook, assimilation and strengthening of knowledge on chemistry, and the integration of scientific theories with practice and experiment (Aliyev, & Azizov, 2006), in order to improve the teaching process in chemistry with experimental and practical value, proper organization of facultative exercises is one of the integral attributes of modern teaching in chemistry. At present, in all secondary schools of our country, extensive measures are being taken in the sphere of education in order to establish modern chemistry extracurricular activities, especially elective courses, at the level of the requirements of the time.

Recently, the emergence of the new COVID-19 virus, which occurred all over the world, demanded a new approach to chemistry under the current conditions, and revealed that the role of extracurricular activities in solving these problems is an urgent issue. In the ever-changing world, people's increasing consumption of household, food, clothing, cosmetics, perfumes, medicines, pharmaceuticals, technical, and other abundant scope of chemicals produced to meet their many needs arouses a special interest in the study of chemistry in students, and by encouraging the active participation

of students in the processes of organizing and conducting chemical experiments included in the school program, they show interest in chemistry and realize their desire to become experts in this field. It enables them to make important decisions in this direction, and it is also considered a fundamental guarantee of the formation of the future generation of chemists in the formation of the scientific views and interests of the young generation.

Thanks to the teaching of chemistry, students get information about medicinal substances and aromatic substances that they often encounter in everyday life. However, the learning process alone cannot answer all questions. It is in extra-curricular activities, facultative exercises, chemistry nights, and clubs that they are motivated to get more detailed and extensive information about these substances and join the discussions with more enthusiasm and interest. In the future, in order to obtain detailed information in this field, they turn to various literatures, internet information and find interesting information, conduct research in virtual laboratories and acquire digital skills at the same time. This leads to the formation of research skills in students, the realization of the principle "from knowledge to life, from life to knowledge".

Experiments show that providing the necessary knowledge in the form of skills during the course of facultative training increases students' interest in chemistry. Let's focus on an example.

1. In what form can food supplements be present in the body? (Plant extracts, proteins, amino acids, various minerals, vitamins, etc.)

2. What types of effects do food supplements have on the body? (Pharmacological, immunological, metabolic.)

3. "Ensure food waste management" - how do you do it? (Putting bags, sorting, hanging posters)

4. What innovative project proposal can be made regarding food safety? (Healthy food - My magical food)

In this direction, it would be appropriate to present the result through the following diagram. As can be seen from the diagram, the demand for imparting competency-based knowledge to students is more dominant. Academic and memory-oriented knowledge reflects the demand of students as only 4-5%. (Diagram 1).

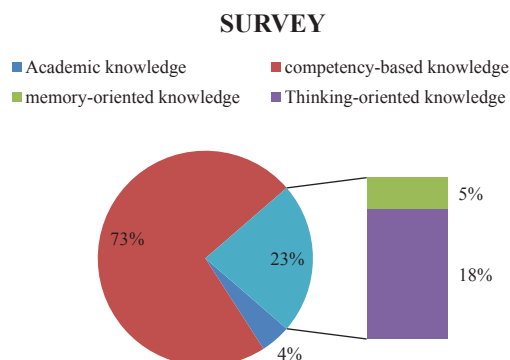

Diagram 1. Competence measuring Chart

Chemistry night is also an important element of extracurricular activities. By using the "Talk-show" method, teachers have achieved more effective results. The discussion was held in 2 groups. The groups prepared answers to the following questions:

Group I. Do we need perfume?

Group II. Are food supplements important for humans?

Then the experts continued the discussion and reached a common opinion: Man needs food supplements more than perfume. 20 people participated in the discussion. 12 people mentioned the importance of food additives and 8 people mentioned the importance of fragrance. (Diagram 2).

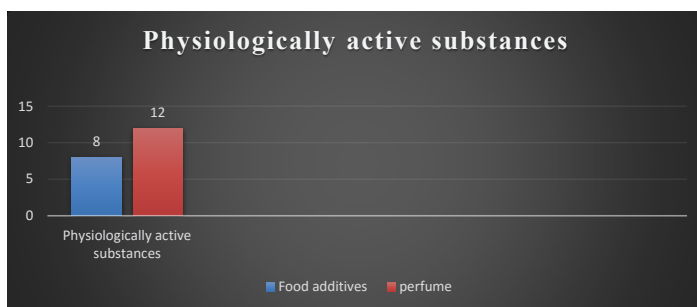

Diagram 2. Reflection of interest in physiologically active substances

As can be seen from the diagram, the demand for imparting competency-based knowledge to students is more dominant. Academic and memory-oriented knowledge reflects the demand of students as only 4-5%. A chemistry night to develop skills is also an important element of extracurricular activities, and teachers have achieved more effective results using the Talk Show. The discussion was held in 2 groups. The groups prepared answers to the following questions: Group I - Do we need perfume? and group II- Are food supplements important for humans? Then the experts continued the discussion and reached a common opinion: Man needs food supplements more than perfume. 20 people participated in the discussion. 12 people mentioned the importance of food additives, 8 people mentioned the importance of perfume.

Although the results are positive in the direction of students' functional literacy, it is undeniable that the need for extracurricular activities is mainly related to tutoring. It is well known that most students involved in extracurricular activities benefit from tutoring and succeed, and extracurricular activities have many benefits for students, such as higher standardized test scores and higher grades, academic success, more regular school attendance, and higher self-esteem. However, the tendency to tutoring only leads to an increase in the level of academic knowledge in students, and other skills - social and emotional level - are neglected, the research process that forms skills such as discovery and contribution is limited (Aliyev, & Azizov, 2006, p.293), causes them to complain that their communication with the family is not normal, that their work skills decrease, and that they do not have problem-solving and decision-making skills. Therefore, it is undeniable that students acquire these skills through more extracurricular activities and are guided to discoveries through research. It is through joint work, corporate teamwork and research activities that it becomes possible to develop skills such as teamwork and leadership, the most global problem of the time, negative and harmful habits - alcohol and drug

use and related problem behaviors - decreases, increases the tendency to build more careers, respect for one's own personality is formed. Let's admit that in recent years, too many extracurricular activities in schools and the participation of the most successful students in these activities have been taken into account with their benefits as well as their side effects.

Sometimes the same class, the same student is involved in more activities, very active students get tired, get traumatized, are subjected to the pressure of others - bullying, are oppressed, need rest and recovery. Here the parental reaction also has an effect. The main reason is due to fees and time loss. Complaints and problems grow when some parents are unable to support their children due to economic difficulties. Today, although there is no tuition fee in general education schools in Azerbaijan, it is not a secret that extracurricular activities and tutoring require funding, and some families cannot afford it economically. Cooperative action research methodologies are characterized by periods of planning, action, observation, and review by those directly involved in implementing change. It is clear that cooperative work is both more ethical and has greater effectiveness and wider value in our shared research environment. (Brewster et al, 2023).

An out-of-class exercise related to the integration of chemistry with 3D technologies was carried out at secondary school No. 7 named after M. Rahim, in Sabail district, Baku, and the resulting product - the Azerbaijani flag - was presented for the opening of the school's Shusha corridor. A QR code is placed on the product in order to learn the technology of making the flag.

Photo.

Large-scale 3D printing using 3D technologies (ie, photocuring) has traditionally been dominated by engineering disciplines (Dowon et al, 2020). Curiosity is a feeling of an individual's attention to an object, event or process. The concept of curiosity has been linked to other concepts such as interest, attraction and surprise. Some psychologists describe interest as an attitude or certain tendency to pay selective or particular attention to something. Studying promotes comprehension and retention because it forces people to process any text more deeply. Curiosity also involves good metacognitive strategies (Silvia, 2007).

Although summer schools have been included in recent years as a partial solution to the problem, this does not meet the full demand, gaps continue and the direction of equal opportunities in the organization of training remains incomplete. There is a need to re-address these issues, to offer a holistic program to help students develop extracurricular activities such as team building, corporate culture skills, participation in healthy after-school opportunities to develop social-emotional skills and leadership, and to overcome financial barriers. This requirement indicates the need for relevant groups to consider working together. In the modern academic sphere, researchers consider 2 directions of application of extracurricular activities. (Figure 1).

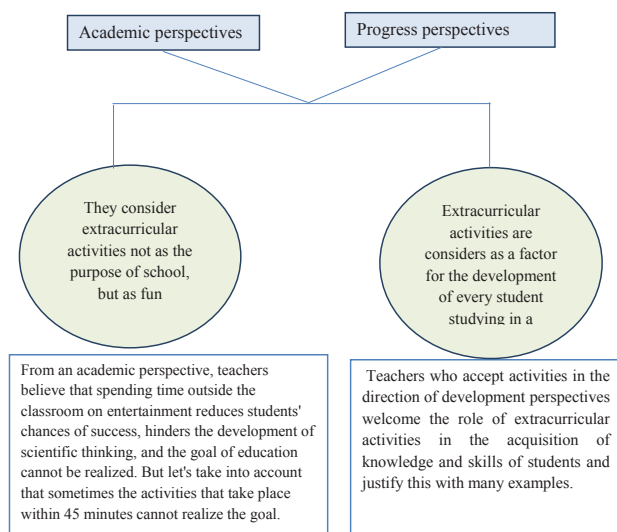

Figure 1. Application of extracurricular activities

In both directions, the main problems are related, at least in part, to the financing of the organization of extracurricular activities, and this problem involves the examination of financial possibilities by the relevant groups. Today, even in the developed countries of the world, there are difficulties in financing, and in the case of economic crisis, the expenditure on education is also in jeopardy. However, taking into account the role of extracurricular activities in the formation of students' personalities, supporting ways are also offered:

- Support groups: The supportive environment of the school - teachers, Stakeholders - municipalities,

executive offices, Parents - guardians, guardians, NGOs - grants, gifts, donations

- Preparation of the School Development Plan

Conclusions and recommendations.

Currently, such a plan has been developed and put into use as a pilot in some schools of the republic. Analyzing this plan, the study provides the following recommendations:

- Voluntary participation in extracurricular activities
- Lack of evaluation
- Uncovering talents
- Preparation of startup projects: idea formation, planning, experimenting
- Involvement in voluntary activities
- Preparing a business plan
- Analysis of results
- Certification

Many examples of the important role of extracurricular activities in the formation of students' academic knowledge and skills can be drawn from chemistry. During the internship, the students of ADPU carried out the "Mysterious paint" project by conducting experiments together with the 6th grade students of school No. 7, taking the 3rd place and obtaining a certificate. This will lead to their continued research and contribution to education in the future.

Conducting associations is also considered useful by using different types of tasks that ensure the independence of students. At this time, it is possible to achieve the formation of research skills in students by applying interesting methods (Aliyev, & Azizov, 2006, p.293)

- 1) Preparation of reports;
- 2) To carry out practical work of a research nature;
- 3) Spending chemistry evenings;
- 4) Quizzes;
- 5) Organizing Olympics, etc.

Among the research activities outside the classroom, the involvement of students in virtual laboratories in accordance with the requirements of the modern era is also among the successful results. Extracurricular work can be imagined as a whole system consisting of individual components. Both in the teaching of chemistry and in extracurricular activities, the content is determined and freely chosen, so its subject matter is varied. Nevertheless, the following strict requirements are imposed on the content of extracurricular activities in chemistry:

Academicity - scientificity. Adhering to the principle of scientificity in the implementation of extracurricular activities also creates conditions for the systematization of the knowledge acquired by students in the classroom, and for increasing research activities.

Compatibility - expediency. Actuality, practical importance. Topics discussed in the implementation of extracurricular activities should be devoted to actual, practical, life-related issues of chemistry.

Entertainment. In addition to strict requirements for the content of extracurricular activities, it is also

important that the proposed problems are fun, interesting, and motivating for students (Mammadova, Bayramova, Mehdiyeva, & Shadlinskaya, 2015).

The number of these principles can be theoretically and practically increased according to the goal we set.

- * principle of consciousness and activity
- * principle of visibility
- * principle of systematicity and consistency

- * principle of strengthening knowledge
- * principle of connecting theory with practice
- * principle of individual approach-differentiation
- * principle of connecting training with life and constructive work
- * principle of optimality
- * principle of creating suitable conditions and design
- * principle of education, education, development

REFERENCES

- Mammadova, A.Z., Bayramova, V.Kh., Mehdiyeva, A.G. & Shadlinskaya, G.V (2015). *Organization of extracurricular activities in the teaching of chemistry*. Azerbaijan State Pedagogical University.
- Aliyev R.Y., & Azizov A.T. (2006). *Chemistry teaching methodology*, Part II. Baku.
- Dowon Ahn, Lynn M. Stevens, Kevin Zhou, & Zachariah A. (2020). Return to issue prey research article next Rapid High-Resolution Visible Light 3D Printing. *ACS Cent. Sci.*, 6, 9, 1555–1563, Publication Date: August 20, <https://doi.org/10.1021/acscentsci.0c00929>
- Brewster, D. T. Bruce L. Bycroft, Janine M. Cooney, Sarah B. Cordiner, Martin B. Hunt, Dwayne J. A. Jensen, Tony K. McGhie, Catherine E. Sansom, John W. van Klink, & Daryl D. (2023). Safety and Perceptions of Risk in the Handling of Laboratory Chemicals in a Biological Research Community. *ACS Chem. Health Saf.*, 30(2), 63–71. <https://doi.org/10.1021/acs.chas.2c00076>
- Fredricks, H. (2011). *Participation in extracurricular activities has a positive effect on academic success*.
- Review of Educational Research*. (2022). Participation in Extracurricular Activities in Middle School: What is known, what needs to be known? 57(4), 437-466.
- Silvia, P. J. (2007). *Exploring the psychology of interest*. Oxford University Press,
- Singh, K., Granville, M. & Dika, S. (2010). Mathematics and science achievement: effects of motivation, interest and academic engagement. *The Journal of Educational Research*, 95(6), 323-332.
- State standards of general education in the Republic of Azerbaijan* (2020). Baku.
- Taghiyev T. I., & Askerov V. H. (2021). *Teaching of environmental knowledge using extracurricular activities in teaching chemistry*.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 28.04.2023 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 4/23

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com